

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

на правах рукопису

БАРДАШ ОЛЬГА ДМИТРІВНА

УДК 94 (477.8) 1900-1917

**РОСІЙСЬКЕ САМОДЕРЖАВСТВО
ТА СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (1900-1917 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник

Чернега Петро Макарович

доктор історичних наук, професор,

Київ - 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	30
РОЗДІЛ 2. Боротьба царизму проти українського національно-визвольного руху.....	
2.1. Національна політика самодержавства в Україні.....	37
2.2. Політика царизму щодо національних рухів в Україні.....	58
2.3. Ставлення царизму до українських політичних партій та організацій.....	87
РОЗДІЛ 3. Наступ царизму на українську культуру.....	
3.1. Політика русифікації в Україні.....	109
3.2. Освітня політика царизму.....	130
3.3. Переслідування літературних і мистецьких кадрів.....	149
ВИСНОВКИ.....	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	180

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлюється низкою факторів, серед яких головними є нинішні двосторонні відносини між Україною та Російською Федерацією, що з перших днів незалежності є досить напруженими. Значно перешкодою на шляху втілення наших прагнень до добросусідських відносин залишаються недостатньо досліджені складні взаємини між двома народами протягом багатьох віків; необхідність об'єктивного, неупередженого аналізу й оцінки колоніальної політики самодержавства і суспільно-культурного життя в Україні на початку XX ст.; розкриття передумов розпаду СРСР і причин важкого процесу відродження самостійної української держави.

Царська Росія ніколи не визнавала права українського народу на самостійність, розглядаючи нашу територію своєю окраїною. У законодавчих актах функціонувала виключно назва „Малоросія”, що визначала статус України як невід’ємної складової Російської імперії. Українська мова сприймалася царизмом не інакше як малоросійське наріччя російської мови; прояви українського національного пробудження, суспільно-політичний рух, спрямовані на розвиток мови, освіти, літератури, мистецтва, трактувалися як „мазепинський рух”, направлений на відрив України від єдиної неподільної імперії, а, отже, її послаблення.

Розвиток сучасної історичної науки поставив на порядок денний питання переосмислення концепцій і схем всесвітньої історії, що домінували у вітчизняній історичній науці України впродовж майже всього XX ст. Об'єктивне й всебічне дослідження політики царизму й суспільно-культурного життя в Україні, процесів українського національного та культурного відродження створює необхідні умови для розв’язання нагальних проблем сучасного становлення й розвитку української нації та державності, виховання в громадян національної і політичної свідомості, сприятиме побудові якісно рівноправних і партнерських українсько-російських відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є практичною реалізацією плану наукових досліджень кафедри етнології Інститут історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова згідно наукового напрямку „Дослідження проблем гуманітарних наук”. Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 25 грудня 2003 р., протокол № 6.

Об'єктом дисертаційного дослідження є колоніальна політика російського царизму в Україні у 1900-1917 рр.

Предметом вивчення є реалізація самодержавством політики щодо суспільно-культурного життя українського народу, спрямованої на знищення будь-яких проявів національного і культурного відродження.

Хронологічні рамки. У дисертації розглядається період, що починається 1900 р. – політизацією та організаційним оформленням українського національно-визвольного руху, політичними репресіями царизму в Україні. Кінцева межа – події 1917 р., що ознаменували собою повалення самодержавства, відкриття Лютневою революцією нової сторінки в історії українського національного і культурного відродження. що становить самостійну історичну проблему і потребує спеціального висвітлення.

Територіальні межі дисертації обумовлені вивченням політики царизму і стану суспільно-культурного життя на території 9 українських губерній, що входили до складу Російської імперії у зазначений період.

Мета дослідження визначена з урахуванням стану наукової розробки та актуальності праці і передбачає вирішення наступних завдань:

- визначити рівень і повноту джерельного забезпечення теми, проаналізувати стан і ступінь дослідження її в історіографії;
- розкрити характер, суть і головні напрями національної політики самодержавства в Україні;
- з'ясувати передумови та обставини прийняття царизмом антиукраїнських актів з національної політики та показати їх наслідки;

- висвітлити ставлення самодержавства до діяльності українських політичних партій;
- проаналізувати процес русифікації та протистояння царизму розвитку української мови;
- довести й розкрити антиукраїнський характер освітньої політики царського уряду;
- показати хід переслідування царизмом діячів літератури та мистецтва, що гальмувало й обмежувало антиукраїнський культурний розвиток українського народу.

Методологічна база дослідження визначається специфікою об'єкта та предмета, метою й завданнями. В основу були покладені принципи науковості, історизму та об'єктивності. При підготовці дисертації використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема методи типології та класифікації – у характеристиці джерел і для простеження ходу політики русифікації та освітньої політики царизму в Україні., історико-ретроспективний – в огляді історіографії; проблемно-хронологічний – для дослідження динаміки змін у політиці царизму щодо суспільно-культурного життя в Україні у часовій послідовності; систематизації та узагальнень – для обґрунтування висновків і теоретичних положень; метод позитивізму – для встановлення великого масиву історичних фактів переслідування царизмом представників літературного та мистецького життя. Для аналізу одержаної з різних джерел інформації застосовано міждисциплінарний метод пізнання, що передбачає використання категоріального апарату політології, соціології, педагогіки, права.

Наукова новизна результатів праці полягає у постановці та першому різносторонньому дослідженні науково й політично важливої, актуальної та недостатньо вивченої проблеми – політики російського царизму стосовно суспільно-культурного життя в Україні на початку XX ст. Обґрунтовується, що вона була спрямована на подальше посилення колонізаторських порядків, поневолення й асиміляцію народу, знищення всього українського. На основі

аналізу соціально-етнічної структури населення й колоніального характеру економіки конкретизовано й узагальнено особливості реалізації мовної та освітньої політики царизму, ставлення його до громадсько-політичних об'єднань та культурно-національного руху. Доведено, що ця політика мала антиукраїнське спрямування, здійснювалася царським урядом і проімперськими силами на основі історично невиправданої тези, що „Україна – частина живого тіла Російської імперії” і один із визначальних чинників втілення нею на практиці ідеї Третього Риму. Обґрунтовано доведено, що русифікаторська політика царизму не змогла знищити прагнення українців до національної освіти, натомість зменшення важливості національно-освітніх і мистецьких проблем у програмах і діяльності політичних партій, за винятком Революційної української партії (РУП) й Народної української партії (НУП), а з іншого боку посилення репресій проти українства не призвели до позитивних зрушень у системі освіти. Простежено тенденцію щодо посилення політичних гонінь і репресій стосовно громадсько-політичних організацій та осіб, які виступали за українізацію освіти, розвиток літератури й мистецтва, за надання українському народові права національного самовизначення. Спростовано ряд упереджених положень і висновків радянської історичної науки щодо діяльності представників українського національного руху та їх ролі у суспільно-культурному житті України (протягом десятиріч комуністична влада робила все, щоб „викреслити” з історії імена та праці представників національно-визвольного руху, метою яких було відродження української державності й написання об'єктивної історії своєї Батьківщини, звинувачуючи їх у буржуазному націоналізмі). Розкриваючи структуру культурно-національного руху, доведено, що він виступав ідейно-політичною базою визвольних змагань, сприяв вихованню національної та політичної свідомості народу, гартуванню волелюбного українського духу.

Науково-теоретичне і практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів для суспільно-політичного й інтелектуального розвитку українського народу, подолання наслідків

колоніального російського та радянського минулого, формування демократичної національної політики у сучасній Україні. Зміст, теоретичні положення та висновки дисертації будуть корисними при підготовці узагальнюючих праць з історії України та Росії, у навчальному процесі історичних і соціально-гуманітарному факультетів.

Апробація результатів дослідження. Зміст, основні положення та наукові результати дисертації обговорювалися на засіданні кафедри історії слов'ян і українознавства НПУ ім. М.П.Драгоманова, викладені автором у виступах на VII Всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 15-16 квітня 2004 р.); Звітно-науковій конференції молодих вчених університету за 2003 р., присвяченій 170-річчю НПУ ім. М.П.Драгоманова (Київ, 18-19 травня 2004 р.); Міжнародних наукових конференціях „Краєзнавство і вчитель – 2006” (Харків, 28 лютого 2006 р.); Краєзнавство і вчитель – 2007” (Харків, 28 лютого 2007 р.).

Публікації. Основні результати дисертації оприлюднені у восьми одноосібних публікаціях автора, п'ять з яких – вміщені у наукових фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історіографія даної проблеми формувалася під пильним контролем царської цензури, а за радянської доби – керівництва правлячої комуністичної партії. Дослідники написали чимало праць, яким внаслідок негативного впливу ідеологічного чинника було притаманне, і досить часто, необ’єктивне висвітлення цього складного періоду в історії нашої Батьківщини. Реальний історичний процес, наповнений різноманітними подіями та фактами, що характеризували український національно-визвольний і культурний руху, розглядався схематично, без виявлення їх внутрішніх протиріч і тенденцій, а висновки таких праць набули політизованого, одностороннього і кон’юнктурного характеру.

Враховуючи кількісні та якісні параметри складного, довготривалого процесу нагромадження наукових знань про політику царизму відносно українського питання, аналіз літератури, на нашу думку, необхідно провести в межах чотирьох основних етапів: дореволюційний період, хронологічні межі якого охоплюють 1900 – 1917 рр.; історіографія 1918 – середини 30-х рр.; праці, написані у другій половині 30-х – першій половині 80-х рр. XX ст.; і дослідження другої половини 80-х рр. XX ст. до сьогодення.

Історіографія теми започаткована 1900 р. працею М.Міхновського „Самостійна Україна” – програмним документом РУП, а потім НУП, в якому були окреслені напрями боротьби за незалежність. Найвагомішу інформацію щодо суспільно-культурного життя в Україні та ставлення до нього самодержавства почерпнули у дослідженнях М.Грушевського [181, 182, 183, 184, 185, 187], Д.Донцова [202], В.Дорошенка [203], М.Залізняка [227], С.Петлюри [336, 337]. Відомий український історик М.Грушевський таврував колонізаторську політику російського царизму, її адміністративних й ідейних провідників. Зокрема у

брошурі „Украинский вопрос” він наголошував, що „жалюгідне економічне становище українського населення Росії” – це наслідок „загальної системи збезглуздення, в яку переходить на практиці придушення українського національного життя”. Автор викриває ганебну, насаджувану царизмом в усій країні суспільну атмосферу всезагальної підозрілості щодо будь-яких проявів патріотичних почуттів до України [183].

У роки політичної реакції М.Гессен здійснив одну із перших спроб у революційній історіографії щодо вивчення особливостей запровадження військового стану – одного із засобів самодержавства у боротьбі з революційним і національним рухами. Автор, посилаючись на Зібрання законів 1905 р. наводить губернії, повіти, округи, окремі населені пункти, в яких було запроваджено військовий стан, а виключне становище називає „режимом свавілля та безправ’я” [170]. Цікавий фактичний матеріал щодо історії запровадження воєнного стану та стану посиленої охорони міститься у статті М.Фалєєва [419].

У дореволюційну добу з’явилася низка статей про репресії царського уряду проти товариства „Просвіта”. Перші кроки в дослідженні цього питання були зроблені М.Грушевським, який підкреслював важливу роль „Просвіти” у духовному житті українського народу та складні умови, в яких функціонували товариства [185]. Репресивні заходи губернського управління, спрямовані проти українства взагалі і Чернігівської „Просвіти” зокрема висвітлені у статті Б.Подольського, опублікованій у 1912 р. на сторінках журналу „Украинская жизнь” [344]. Про урядові репресії „просвітян” напередодні Першої світової війни, про причини переслідування українських товариств дізнаємось із аналітичних статей С.Єфремова [217] та О.Білоусенка [139]. Автор публікації „Судьба житомирской «Просвита»” наводить факти, що свідчать про перешкоди які чинила місцева влада Кам’янець-Подільській „Просвіті” [403]. Праці, що виходили протягом 1912 – 1915 рр. на сторінках журналу „Украинская жизнь”, мали в переважній більшості публіцистичний характер, проте наявність у них

цікавих фактів дає підстави віднести їх до перших наукових розвідок з даної проблеми.

Слід відзначити, що дореволюційна історіографія була представлена, як працями відверто шовіністичного спрямування, так і роботами ліберального та демократичного змісту. Ідеологи шовіністично-великодержавного спрямування, зокрема А.Будилович [148], О.Стороженко [398], С.Щеголев [441, 440] виправдовували політику царизму щодо утисків українського народу в правах на національно-культурне самовизначення. У 1912 р. О.Стороженко видав працю, основу якої складає доповідь зборам членів клубу російський націоналістів у Києві, в якій автор закликав „дати українському руху сильну, потужну відсіч, яку він заслуговує” [398].

Особливу увагу, на нашу думку, слід приділити праці цензора та активіста Київського відділення „Союза русского народа” С.Щеголева. Автор стверджує, що уній висвітлена „достовірна” історія українського руху, розкриті заходи боротьби влади з „українським сепаратизмом”. Саме С.Щеголев сприяв закриттю Київської „Просвіти”, оскільки вважав, що кожний крок діяльності товариства „Просвіта” – це „калічення культурного життя” та називав представників української літератури, крім М.Коцюбинського й В.Винниченка, „братією – гіркою. прикрою бездарністю” [441]. Він же закликав уряд усіма засобами боротися з будь-якими проявами українського руху. Його праці пронизані намаганнями довести, що українців, як таких, ніколи не було й немає, а є лише „малоросійське плем’я як різновидність східної (російської) гілки слов’янства”. С.Щеголев виправдовував освітню політику царизму в Україні. У праці „Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи” зазначає, що найбільшої уваги зі сторони суспільства, органів самоуправління, уряду потребує південноукраїнська народна початкова школа в розумінні непохитного російського викладання в ній та охорони її від української літератури й від „української” мови з вуст викладача” [440]. На відміну від представників української громадськості, які відстоювали право учнів навчатися рідною мовою,

шовіністи-реакціонери А.Будилович і О.Стороженко також підтримували освітню політику царського уряду в Україні [148], [398].

Лідер російських кадетів, редактор журналу „Русская мысль” П.Струве вдався до підступних залякувань російського міщанина загрозою українського „партикуляризму” (відособлення) у „загальноросійському” культурному процесі. До того ж він відмовляв у праві на автономію ряду народам Росії у тому числі й українцям [400, 401]. На сторінках редагованого ним журналу були надруковані статті, автори яких повністю підтримували антиукраїнські погляди П.Струве, його ідеї про „єдність і неподільність Росії” [131].

У 1915 р. вийшла друком книга „Украинский вопрос”, підготовлена колективом авторів у складі – М.Грушевський, Д.Дорошенко, М.Сумцов, С.Єфремов, подружжя Русави та інші визначні діячі [408]. Вони значну увагу приділили висвітленню історії українського національного руху в XVII – на початку XX ст., репресивної політики царизму щодо українського руху, її негативного впливу на суспільне та економічне життя в Україні.

На початок XX ст. припадають також перші спроби висвітлення переслідування царизмом української преси. Зокрема до цього питання звернувся у своїй праці Б.Грінкеко [180].

На сторінках журналу „Украинская жизнь” у публікації „Запрещение периодических изданий” міститься перелік тих україномовних періодичних видань, які були заборонені російським урядом з початком Першої світової війни, у статті показано як царизм поклав кінець українській періодиці [312].

На початку минулого століття у зв’язку з активізацією суспільного руху в Російській імперії з’явилися узагальнюючі праці, присвячені проблемам народної освіти. Їх автори – В.Чарнолуський, М.Чехов – дають характеристику діяльності Міністерства народної освіти, розкривають принципи роботи навчальних закладів, з’ясовують основні недоліки в організації шкільної справи у контексті діючих правових документів і урядової політики, доводять необхідність реформування освітянської галузі [428, 434]. Зокрема політику царизму щодо

початкової освіти в Київській, Подільській і Волинській губерніях висвітлюють В.Чарнолуський і М.Чехов. У роботі В.Чарнолуського окремий розділ присвячений мовній проблемі в освітніх закладах національних окраїн імперії [428]. М.Чехов висвітлив стан народної освіти в Російській імперії, здійснив спробу аналізу освітньої політики самодержавства [434, 432, 433].

Проблему боротьби за національну школу українського народу розглядали провідні вітчизняні політичні й громадські діячі – М. Грушевський [184, 187], Б.Грінченко [178, 179], І.Огієнко [320], С.Русова [373, 374, 375, 376], В.Прокопович [360] та ін. Вони пояснювали невисокий рівень грамотності населення в українських губерніях серед слов'ян тим, що навчання в школах України проводилося незрозумілою для учнів російською мовою. З цього приводу Б.Грінченко писав: „... у підручниках українському учню чужими є і мова, і зміст, оскільки весь матеріал у них пристосований не для української, а для великоросійської школи [179].

Подальший етап розвитку історіографії відбувався на фоні подій Української революції 1917 – 1920 рр. і тривав до середини 30-х років. На цьому етапі історіографія багато в чому зберігала надбання дореволюційної історичної школи, дотримувалась певної об'єктивності в історичних дослідженнях, але була представлена здебільшого журнальними статтями як публіцистичного, так і наукового характеру. Проте кількість таких публікацій невелика, і вони носили переважно описовий характер.

Дослідженню діяльності військово-польових судів, запроваджених царським урядом для придушення революції 1905 – 1907 рр. і боротьби з національними рухами, присвячені праці М.Полянського [344, 345]. автор наводить багато фактичних матеріалів щодо винесених смертних і каторжних вироків військово-польовими судами на території Російської імперії, у тому числі й в українських губерніях. Аналіз четвертого тому шеститомної „Истории царской тюрьмы” М.Гернета підтверджує думку, що запровадження

військово-польових судів у підросійській Україні – це приклад антиукраїнської політики самодержавства [169].

Значущість при вивченні теми має робота українського історика і публіциста Ф.Савченка про політику царизму щодо „українського питання”. Робота містить ряд документів, більшість з яких публікується вперше [379].

Для вивчення політики царизму в Україні певний інтерес становить робота О.Драбкіної „Национальный и колониальный вопрос в царской России” [210], в якій автор дає загальну характеристику соціального змісту національної політики царизму, зазначаючи, що „самодержавство виробило цілу систему заходів, які позбавили „іноземців” всякої можливості супротиву його колоніальній політиці.

Наукову цінність при вивченні питання про ставлення російського царизму щодо україномовних видань становлять праці видатного дослідника книги й преси В.Ігнатієнка [235, 236], робота історика І.Кревецького [273]. Цим дослідникам притаманне, на наш погляд, об’єктивне висвітлення складного шляху розвитку українських періодичних видань в умовах репресивної політики самодержавства.

Цей період розвитку історичної науки характерний появою перших праць, присвячених історії українських політичних партій початку ХХ ст. важливий фактичний матеріал з історії РУП й утворених з неї партій соціал-демократичного напрямку – УСДРП і „Спілки” містять роботи українських істориків О.Гертайзе [167] та А.Дучинського [212]. Ці вчені досить об’єктивно висвітлюють діяльність РУП у підросійській Україні, розкривають засоби боротьби царської влади з РУП.

Протягом 1923 – 1925 рр. на сторінках журналу „Летопись революции” були опубліковані спогади одного із керівників „Спілки” А.Ріша, в яких автор розповідає про складні умови заснування та діяльності „Спілки”, репресії царизму проти активістів партії. Автор переймається тим, що „ немає, на жаль, жодного документу, на основі якого можна було б з більшою точністю відновити минуле, у крайньому випадку його найважливіші етапи” [366, 367]. Згодом ним же була опублікована узагальнена праця з дослідження історії „спілки”, в якій висвітлено

арешти та судові процеси „Спілки”, що мали місце у 1905 – 1907 рр. у Київській, Чернігівській та волинській губерніях [368].

У статтях М.Свідзінського [385], Е.Когона [259], а також спогадах А.Черкунова – одного з основоположників есерівської організації [431] показано ставлення царизму до діяльності організацій Української партії соціалістів революціонерів (УПСР). Зокрема у спогадах А.Черкунова зазначено про наявність чисельних перешкод, які чинили місцеві власті організаціям УПСР [431]. Праці названих вчених стали першими спробами дослідження історії суспільно-політичної діяльності українських партій, що діяли на початку XX століття і ставлення до них російського царизму.

Вагоме значення для вивчення проблеми мають праці В.Винниченка, І.Мазепи, в яких здійснено аналіз умов і причин, що затримували загальний розвиток українського народу, його культури, висвітлено негативні наслідки русифікаторської політики і стан суспільства напередодні революції 1917 р. [161], [299, 300].

Утвердження в Україні радянської влади не позначилося позитивно на вивченні літературного й мистецького життя в Україні в Російській імперії. Єдина ґрунтовна монографія, яка вміщує історію українського театру, була видана Д.Антоновичем у Празі у 1925 р. У цій праці автор наголосив на забороні царським урядом постановок у підросійській Україні перекладних п'єс, вмістив перелік іноземних драматургів, чиї п'єси не могли ставитися на українській сцені, звернув увагу на ті труднощі, з якими стикалися українські театральні колективи під час гастролей, на складні умови, які створювали царські власті і в яких опинилися українські драматурги та актори [135].

Особливої уваги дослідників, на нашу думку, заслуговують творчі доробки представників української діаспори, в яких міститься висвітлення питань діяльності товариств „Просвіта” як прояву українського національного руху. Зокрема В.Дорошенко, незважаючи на відсутність архівних матеріалів з історії „Просвіт”, загалом об'єктивно показав складний процес створення товариств

„Просвіта” на підросійській Україні, а також навів засоби, які використовували царські власті у боротьбі з „Просвітами” та вказав істинні причини закриття царизмом „Просвіт” [204]. У свою чергу, П.Феденко на прикладі київської „Просвіти” простежив ставлення губернських властей і царського уряду до всіх без винятку українських просвітніх товариств, розкрив причини проведення царизмом політики русифікації в Україні, а також навів думки відомих російських діячів відносно українського руху [421].

Значний внесок у висвітлення освітньої політики царизму був зроблений С.Сірополком, який вичерпно дослідив стан освіти в Україні, розкрив умови, що сприяли, чи навпаки, шкодили розвиткові освітньої справи. Відомий український просвітній діяч і педагог притримувався думки, що „царський уряд твердо стояв на позиції, щоб на всьому просторі Російської імперії народна школа має провадити навчання російською мовою, бути російською за своїм духом і всім своїм устроєм” [387].

Після Другої світової війни поновлено історичні дослідження з вивчення політики царизму щодо розвитку освіти в Російській імперії. Зокрема у періодичному виданні „Советская педагогика” були опубліковані статті К.Львова [298], Ф.Корольова [266]; в „Исторических записках” була вміщена стаття О.Рашіна [361]. Спробу аналізу стану освіти, політики царського уряду в освітній галузі зробили М.Константснгов і В.Струминський [263]. Політику царизму в галузі початкової освіти та середньої освіти досліджував М.Кузьмін [275]. О.Ососков охарактеризував освітню політику царату як антинародну та реакційну [325]; І.Богданов здійснив аналіз освіти національних груп Російської імперії, в тому числі й українців, за переписом населення 1897 р. [142].

Проекти реформування системи освіти, запропоновані Міністерством народної освіти на розгляд депутатів Державної Думи охарактеризував М.Грищенко. Він вважав, що причиною виникнення та розвитку громадського педагогічного руху в Російській імперії був незадовільний стан народної освіти [239].

Протягом 80-х рр. у Науково-дослідному інституті педагогіки при Академії педагогічних наук СРСР провідні працівники освіти під керівництвом Е.Дніпрова вивчали маловідомі аспекти діяльності шкіл Російської імперії напередодні революції 1917 р., висвітлювали шовіністичну політику в галузі освіти. В узагальнюючій праці „Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: конец XIX – начало XX века” автори аналізують особливості втілення на практиці офіційної політики царизму в системі освіти, визначають вплив революційних рухів на розвиток освіти. Характерними рисами праць, виданих за редакцією Е.Дніпрова є достатня джерельна база та критичний підхід до досліджуваних питань [327, 311].

Відмітимо, що в радянській історіографії малодослідженою залишалася проблема мовної політики царизму в Україні. Лише у 1970 р. у Києві була видана робота М.Жовтобрюха, в якій проаналізовано зміст дискусій щодо всебічного функціонування української мови в підросійській Україні, що мали місце на межі XIX – XX століть; наведено приклади перешкод, які чинили царські власті україномовним періодичним виданням [223].

Вивченню особливостей політики самодержавства в Україні за радянської влади приділялося недостатньо уваги. Проте слід відмітити статтю В.Кабузан і Г.Махнової у журналі „История СССР”, визнавали наявність насильної русифікації, що проводив царизм щодо українського народу. але при цьому стверджують, що ця русифікація не дала відчутних результатів, що, на нашу думку, не відповідає реальним наслідкам сьогодення [244].

У період радянської історіографії проблеми українського національного руху початку XX ст. не були у числі поширених. Ідеологізація всіх сфер життя радянської України спричинила формулювання негативного ставлення до українського національно-визвольного руху, який отримав назву „Український буржуазний націоналізм”.

У 20-ті роки, а також за сталінського режиму національно-освітній та студентський рух майже не вивчався. Виняток становлять статті В.Дьогтя про

зміну і характеристику затверджених царським урядом „Тимчасових правил” про студентські заклади (грудень 1901 р. і липень 1902 р.) і ПЛаврова про студентський рух у Київському університеті [199, 280].

Перша, на нашу думку, ґрунтовна праця з історії студентського руху була підготовлена російським вченим П.Гусятниковим у 19170 р. Автор на основі великого фактичного матеріалу прослідкував основні етапи студентського руху в Російській імперії протягом 1899 – 1907 рр., значну увагу приділив висвітленню заходів, що використовував царизм у боротьбі з революційним студентством як у російських, так і в українських навчальних закладах, відмітив роль українських студентів у боротьбі за свої права [190].

Участь демократичного студентства вищих спеціальних навчальних закладів України у революційному русі, боротьба проти нього царської влади висвітлена у статті Е.Степанович [396]. Спробу об’єктивно розкрити методи, які використовував царський уряд у боротьбі з демократично настроєним студентством, а також її наслідки зробили автори монографії, присвяченої історії Київського університету [256].

На початку 80-х рр. було відновлене дослідження окремих аспектів історії політики царизму щодо українського національного руху, зокрема у збірнику „Культурно-освітня робота” була опублікована стаття В.Камишнікової, в якій вона зазначила про зростання впливу Харківського товариства поширення в народі грамотності, характер його освітньої діяльності, що „насторожували поліцейський департамент” [246]. У свою чергу, В.Кізченко та А.Ткачук у статті, надрукованій в Українському історичному журналі навели репресивні заходи, які були використані царською владою проти товариства [255].

Приклади антиукраїнської політики царизму в освіті населення наводять автори колективної монографії „История культурно-просветительной работы в СРСР”, вони також стверджують, що його обмежувальна політика стосовно грамотності спостерігалась скрізь [339].

Дослідженню історії українських періодичних видань фактично було присвячено лише монографію Е.Демченка, який, на основі вивчення архівних матеріалів і документів, розкрив політику царизму стосовно українських сатиричних часописів. Окремий розділ автор присвятив переліку періодичних видань 1905 – 1907 рр., що були заборонені. Зауважимо, що ця монографія стала одним із перших у радянській історіографії дослідженням з історії сатиричної преси в Україні [198].

У зв'язку з посиленням тиску радянської ідеології на історичну науку вітчизняні вчені відходили від розробки питань українського національно-освітнього руху. Дослідники, які працювали над підготовкою багатотомної „Історії Української РСР” лише зазначили про наявність на початку ХХ ст. в Україні національно-освітніх рухів, характеризували „Просвіту” виключно як буржуазно-ліберальну організацію, але по суті не розкривали політику царизму щодо них [233], [326].

У 30-х роках спостерігалось зростання інтересів дослідників до вивчення репресивної діяльності царської цензури стосовно творчості українських письменників і поетів. У журналах „Радянське літературознавство” [422] і „Красный архив” [426] були опубліковані статті про ставлення царських установ до творчості М.Коцюбинського та І.Франка. Питання цензурних утисків щодо творів І.Франка досліджував О.Дей і М.Тараненко [192].

У роботі Б.Деркача „С.Васильченко (Життя і творчість)” робиться наголос, що царський уряд і цензура забороняли не лише ставити на сцені п'єси українських драматургів, в яких змальовувалися історичні події, життя українського народу кінця ХІХ – початку ХХ ст. [194].

У біографії В.Кобилянського, вміщеній у передмові до його поезій, зазначається, що з того часу, коли поет перебував у підросійській Україні за ним був встановлений постійний нагляд поліції [258]. О.Кисельов, опрацювавши архівні матеріали, що стосуються біографії П. Грабовського, зробив висновок, що неодноразові арешти, поліцейський нагляд, заслання позначилися не лише на

літературній діяльності поета, але й спричинили його передчасну смерть [256]. Причини заборони цензурним комітетам збірок поезій В.Самійленка, його окремих віршів показані у змістовному літературно-критичному нарисі О.Бабишкіна, який був виданий у 1963 р. [137]. Вплив цензурної політики на творчість українських письменників – П.Мирного та М.Коцюбинського – висвітлено у роботах М.Пивоварова [340], Й.Купянського [276] і Н.Калениченко [245]. Заборону царизмом видання й поширення у підросійській Україні творів політичного спрямування Л.Мартовича переконливо показав Ф.Погребенник [342]. У передмові до „Вибраних творів” Д.Бузька укладачі відмітили те, як звинувачення царською владою письменника в участі у революційному русі та тривале заслання позначилося на його творчості [159].

Нові матеріали про жорстоке переслідування царизмом українських письменників почерпнули з статті В.Олійник про творчість А.Шабленка, у якій досліджено заборонені цензурою видання його поезій і редагованих ним україномовних часописів „Ціп” і „Вільна Україна” [322]. Автор видання, присвяченого життю і творчості А.Тесленка, показав, як переслідування царизмом письменника, звинувачення у належності до революційного руху й заслання спричинили його передчасну смерть [341].

З настанням хрущовської „відлиги” склалися більш сприятливі умови для дослідження політики царизму щодо мистецького життя в Україні. Зокрема у збірнику „Первая русская революция и театр” [384], опублікованого в Москві 1956 року, вміщена стаття В.Сахновського-Панкєєва, де стверджується, що на заваді розвитку театрального життя в Україні була цензура, а революція 1905 – 1907 рр. лише частково послабила цензурний гніт. Автор навів причини, що призвели до заборони українських вистав і зазначив, які саме п’єси українських драматургів були заборонені у роки політичної реакції.

Труднощі й переслідування, яких зазнала театральна труппа П.Саксаганського під час гастролей показані у змістовній монографії Б.Тобілевича. На сторінках книги вміщений лист одного з акторів, в якому

наведені причини припинення існування цієї трупи [405]. Жандармське переслідування І.Карпенка-Карого досліджене у статті М.Поступейка, вміщеній у журналі „Радянське літературознавство” [355]. Дослідник вивчив „безпосередні причини, що поклали початок переслідувань, з’ясовував обставини, в яких довелося жити і працювати І.Карпенку-Карому. Роками поліція вела нагляд за життям драматурга, а цензура забороняла ставити його п’єси. Л.Стеценко справедливо стверджує переслідування владою видатних акторів і драматургів негативно позначилося на їх діяльності [397]. Антиукраїнський характер циркуляру 1876 р. і указу 1881 р., гальмування ними подальшого розвитку театрального мистецтва в Україні розкриває М.Йосипенко у праці, що присвячена життю й діяльності основоположника українського М. Кропивницького [243]. діяльність М.Садовського та історія його театру висвітлена у книзі В.Васильченка, який зауважив, що царський уряд постійно проводив політику придушення національних культур, стояв на заваді створення стаціонарного українського театру [152].

З середини 70-х рр. в Україні почали з’являтися ґрунтовні праці, присвячені видатним українським композиторам – М.Лисенку, К.Стеценку, М.Леонтовичу, - яким довелося працювати в складних умовах, створених царизмом. Тривале відсторонення композитора К.Стеценка від громадсько-мистецького життя Києва простежене у монографії Л.Пархоменка [331]. Спроби царського уряду інкримінувати М.Лисенку політичні злочини висвітлені В.Дяченком [215]. На прикладі М.Леонтовича дослідник М.Гордійчук показав, в яких тяжких умовах довелося працювати прогресивно настроєним українським діячам за царизму [175]. Цінність цих видань полягає у тому, що їх автори вперше ввели до наукового обігу маловідомі факти з біографії українських композиторів.

Значну наукову цінність представляє багатотомне колективне видання „Історія української музики”, у третьому томі якого висвітлені протидії цензури та царської влади українському театру та різним артистичним товариствам,

зроблено наголос на негативному ставленні цензури до опер на українську тематику [242].

Особливе місце серед досліджень мистецького життя в Україні початку ХХ ст. належить праці мистецтвознавців Б.Лобановського та П.Говді, що вийшла друком у 1989 р., автори якої приділили належну увагу характеристиці умов, в яких опинилося мистецьке життя, зокрема художні школи та художники за царату [289].

На високому науковому рівні, на основі залучення невідомих архівних матеріалів викладено історію культурного розвитку України у роки Першої російської революції у книзі В.Кізченко [254].

Здобуття українським народом незалежності надихнуло дослідників на об'єктивне та всебічне висвітлення суспільно-культурного життя в Україні на початку ХХ ст. Боротьбу царизму з українським національно-визвольним і культурним, аналіз форм і методів реалізації ним репресивної політики вивчали П.Голубенко, О.Ярмиш [174],[445, 446].

На особливу увагу заслуговують колективні праці співробітників Інституту історії України НАН України, де розкрита й визнана прогресивна роль національної інтелігенції у пробудженні національно-культурного життя в Україні у 1900 – 1917 рр. [251], [309], [310] Цензурні заборони, які тяжіли над Україною, її наслідки, участь інтелігенції у відродженні українського друкованого слова розглянуті у статті О.Корнієвської [265]. Певний вплив на розвиток сучасної вітчизняної історіографії проблеми має науковий доробок О.Реєнта [362, 363, 364]. Окремі аспекти репресивної політики щодо суспільно-культурних рухів висвітлені у колективних виданнях „Політична історія України ХХ століття”, „Україна і Росія в історичній ретроспективі” та статтях І.Самарцева, В.Волковинського [346], [410], [382], [164].

Автори праць з історії України, виданих за роки незалежності [308, 176], І.Нагаєвський та Я.Грицак приділяють значну увагу окупації російськими військами Галичини та поведінці російської адміністрації за завойованих

західноукраїнських землях наприкінці 1914 – початку 1915 р. Проблема політичних репресій на Поділлі у ХХ ст. була присвячена Міжнародна науково-практична конференція 2001 р. Зокрема О.Вітковський у своїй доповіді відзначив масштаби політичних репресій у Галицькому Поділлі у роки Першої світової війни [169]. Наслідки, до яких призвела політика переслідування царизмом української культури на початку ХХ ст. досліджували П.Рудик і П.Шморгун [264].

Політика придушення національного життя, репресії проти українського руху у висвітленні у другому розділі книги „Українське питання”, що побачила світ у 1997 р. У книзі окремо висвітлюється ставлення російської держави, громадськості та прогресивних кіл до українства. Зміст книги багато у чому повторює книгу „Украинский вопрос”, яку вперше у 1915 р. уклали співробітники журналу „Украинская жизнь”. Як і у дореволюційному виданні „Украинского вопроса” міститься аналіз негативного впливу репресій на громадське життя та освіту України [413].

Важливий внесок у розробку проблем переселення українців у ході столипінської реформи, а також масштаби пограбування України російським урядом у зазначений період зроблено професором М.Якименком у журнальних публікаціях і монографії [443, 444].

Окремий розділ видання „Історія господарства: Україна і світ”, містить матеріали про історію галузей економіки України у складі Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, зокрема автори відмічають, що царський уряд спрямував свою політику на тотальне використання економічних ресурсів українських губерній та не визнавав Україну рівноправним суб’єктом економічних відносин [272].

У 90-ті рр. ХХ століття у нашій державі розпочинається нова стадія розвитку історичної науки, що характеризується зростанням інтересу до історії українського національного руху і політики царизму щодо нього. На сторінках журналу „Слово і час” було опубліковано лист, адресований Київському

товариству „Просвіта”, у якому М.Коцюбинський наводить нагінки, яких заподіяла губернська влада Чернігівській „Просвіті” у перші місяці її діяльності [287]. Більш детально проблеми виникнення та діяльності „Просвіт” досліджені у працях О.Лисенко [286], Л.Євселевського, С.Фарини [216]. Так, робота О.Лисенко присвячена історії виникнення та діяльності „Просвіт” на Наддніпрянщині. Зокрема автор звернув увагу на закриття філій „Просвіти”, переслідування місцевою владою активістів товариств і взяття їх під постійний нагляд поліції [286]. Постійним перешкодам і заборонам, які тяжіли над українськими просвітніми товариствами Л.Євселевський та С.Фарина присвятили окремий розділ своєї праці. Автори на основі вивчення архівних документів, матеріалів дореволюційної преси навели ті репресивні заходи губернської влади, які були спрямовані проти „Просвіт” передували їх закриттю [216].

На всеукраїнській науково-практичній конференції молодих науковців 1997 р. була зачитана доповідь, присвячена українському національному рухові на Поділлі, автор якої, зазначив як Подільське жандармське управління і місцева влада протидіяла діяльності подільських просвітян [301].

У ці роки відновлено дослідження важливої складової українського національного руху – студентського руху початку ХХ ст. та окремих аспектів політики царизму щодо нього. Історія Київського політехнічного інституту, удари, яких завдав царський уряд навчальному закладу під час боротьби зі студентськими виступами, ілюстрації, які дають змогу наочно пересвідчитись у наступі царизму на демократичне студентство КПІ вміщені у монографії, що побачила світ у 1995 р. [253].

Стислий виклад боротьби царського уряду зі студентством Новоросійського університету у роки століпінської реакції міститься у спогадах тодішнього студента П.Заблудовського на сторінках праці, присвяченої історії університету [317].

У наш час дослідники історії української преси створюють ґрунтовні, позбавлені ідеологічних догм, властивих радянській історіографії, дослідження.

Важливий внесок у розробку політики царизму щодо української преси зробили О.Сидоренко і Н.Сидоренко. У 1995 р. було видано список періодичної преси Катеринослава та Катеринославської губернії, укладачі якого наводять репресивні заходи, які використовував царизм щодо україномовних періодичних видань Катеринославщини [334]. Наступного року було укладено аналогічний список видань Полтави та Полтавської губернії [325].

Причини конфіскації номерів газети „Громадська думка” зазначені у вступній частині творів Л.Старицької-Черняхівської [393].

Репресії царизму, спрямовані проти української періодичної преси висвітлені у колективній монографії, присвяченій історії української журналістики, що вийшла друком у Львові у 2001 р. [191]

На цьому етапі з’являються нові спеціалізовані видання з історії дореволюційної періодики окремих українських губерній. У 2004 р. видано історико-бібліографічне дослідження періодичних видань Волині, автор якого на основі вивчення архівних документів висвітлив перешкоди, яких постійно зазнавала волинська преса від місцевої влади [306].

На етапі державного відродження України провідні вітчизняні історики – О.Реєнт, О.Онопрієнко, Т.Щербань – підготували на основі залучення багатьох документальних матеріалів монографію, присвячену історії Українського наукового товариства (далі УНТ) [323]. Зокрема Т.Щербань простежила хід антиукраїнської кампанії на прикладі ставлення влади до УНТ.

Важливо відмітити, що у радянські часи залишалася малодослідженою історія дореволюційних українських політичних партій. Лише у 19178 і 1986 рр. друком вийшли дві монографії І.Кураса, в яких на основі великого фактичного матеріалу, у тому числі й архівних документах розглянуто соціально-економічне й політичне становище України в системі російської держави на межі ХІХ – початку ХХ ст., відтворено історію та діяльність таких українських політичних партій в царській Росії, як УСДРП, „Спілка” та УПСР [277, 278].

У 90-ті роки з новітніх методологічних підходів українські історики почали вивчення історію українських політичних партій, що мали місце на початку ХХ ст. Перш за все слід виділити монографію А.Павка, де автор на основі архівних документів дослідив організацію, діяльність українських політичних партій та організацій, стисло показав як репресії царизму позначилися на партійній діяльності [328]. Історію політичного руху на Наддніпрянській Україні, діяльність українських політичних партій в умовах постійних утисків з боку царизму висвітлили О.Голобуцький та В.Кулик [172]. На основі архівних матеріалів, до яких за роки радянської влади, вітчизняні історики не мали доступу. Досить ґрунтовно проблеми українських політичних партій соціал-демократичного спрямування початку ХХ ст. дослідив В.Головченко. автор звертає увагу на ліквідацію царизмом агітаційних видань УСДРП, на переслідування, яких зазнала партія у роки Першої російської революції та у роки столипінської реакції [173].

Історія РУП, діяльність якої передувала створенню СВУ, ставлення російського уряду до партії; складні умови, за яких було створено СВУ, висвітлив діяльність СВУ в умовах постійного переслідування царизмом І.Патер [332].

90-ті рр. ХХ ст. ознаменували собою якісно новий етап у дослідженні політики протистояння з боку царизму розвитку української мови. Зокрема у „Вибраних статтях з національного питання” М.Жаботинського зроблено аналіз ставлення представників російської інтелігенції (на прикладі П.Струве_ до української мови та до українського питання взагалі [221].

У 1992 р. у Києві було видано збірник „Російщення України”, що відзначається значним обсягом фактичного матеріалу, охоплює досить широкий спектр питань, зокрема, дозволяє розкрити сутність політичної реакції, основу якої в Україні становив наступ на будь-які прояви українства (мову, літературу, пресу, мистецтво тощо), оцінити негативний вплив політики самодержавства в Україні. Збірник підготовлений представники української діаспори США й Канади [283].

Історія обмежувальних розпоряджень царського уряду по відношенні до так званого „малоросійського слова”, причини підозрілого ставлення царизму до малоросійської письменності, детальний аналіз змісту Валуєвського циркуляру, Емського указу та інших указів, спрямованих проти розвитку української мови, висвітленні у нарисі видатного українського вченого і громадського діяча П.Стебницького [394].

Над дослідженням мовної політики російського та австрійського урядів в Україні працював відомий український філолог-славіст, професор Ю.Шевельов. У 1998 р. у Чернівцях було перевидане англomовне видання автора, який висвітлює стан розвитку української мови в царській Росії та мовну політику царату, політику австрійського уряду на початку ХХ ст., звертає увагу читачів на постійні протидії, яких зазнала українська мова особливо з боку російського уряду, на мовне законодавство, думські дебати щодо мовного питання в Україні, систему освіти в Україні та становище української періодичної преси. Загалом, на сьогодні Ю.Шевельов – один з небагатьох дослідників, хто приділив значну увагу періоду 1900 – 1917 рр. [439].

Важливу роль у висвітленні історії, заборони царизмом української мови. витіснення її з різних сфер вжитку приділено у статтях В.Панченка, який аналізує циркуляр 1863 р. і Емський указ 18176 р. Ці статті вміщені у збірнику „Україна incognita”, останнє видання якого побачило світ у 2004 р. [329, 330].

У роки незалежної України зростає інтерес до проблем, пов’язаних із розвитком національної системи освіти й виховання. Детальний аналіз шкільної політики царизму на українських землях, міститься в статті Л.Білецького, Д.Дорошенка [141].

З’являються і перші узагальнюючі праці, в яких на багатому фактичному матеріалі підсумовується досвід української шкільної системи протягом століть, аналізується історія українського шкільництва, освітні процеси дожовтневого періоду в різних українських губерніях, а також утиски, яких зазнала освітянська галузь від царської влади [271, 153, 211].

На сучасному етапі у вітчизняній історіографії створено ряд досліджень, в яких висвітлено окремі аспекти політики самодержавства щодо українського культурного розвитку.

Окремі дані про український театр на початку XX ст. висвітлені О.Красильниковою, а також авторами збірника „ Український театр XX століття” [272, 307]. Зокрема О.Красильнікова зазначає про особливо несприятливі умови для українського театру у роки Першої світової війни, а Н.Мірошніченко про те, як царський обмежував культурний розвиток в Україні [272, 307],

Ряд питань розвитку української літератури в умовах самодержавства розглянуті А.Болабольченко [143], М.Кармазіною [250], Л.Баарабан [138] та ін. Зазначені роботи ґрунтуються на багатому фактичному матеріалі.

Серед чималого обсягу наукової літератури слід звернути увагу на праці представників сучасної російської історіографії. Вагомим дослідженням історії чорносотенних організацій, в тому числі й в Україні, є монографія С.Степанова [395]. На сторінках журналу «Вопросы истории» (1900) Б.Ананьїч і Р.Ганєлін зробили аналіз дій уряду С.Вітте, спрямованих на припинення революції в імперії [133]. Того ж року співробітник Інститут історії СРСР АН СРСР П.Зирянов у статті „Пётр Столыпин” провів аналіз діяльності П.Столипіна на посаді прем’єр-міністра, значну увагу приділив закону про військово-польові суди, давши йому негативну оцінку [231]. У свою чергу, академік Б.Ананьїч у статті, вміщеної у журналі «Звезда» зробив спробу зіставити підсумки діяльності С.Вітте і П.Столипіна, навів фрагменти характеристик П.Столипіна різними його сучасниками [134].

У колективній монографії «Власть и реформы. От самодержавия к Советской России» (1996 р.) досліджено вплив самодержавства на державну систему багатонаціональної Російської імперії. У главі „Третьочервнева система” В.Дякін детально зупинився на висвітленні національної політики П.Столипіна, зокрема на боротьбі з національними школами, на посиленні переслідувань українських „Просвіт” тощо [162].

У монографії В.Дякіна вміщено архівні документи, які містять відомості про те як царський уряд намагався вирішувати численні проблеми, пов'язані з життя різних народів у Російській імперії. У тому числі й проблеми, пов'язані з українським народом. Так у главі „Западный край в общем” автор навів зміст циркуляру П.Столипіна губернаторам від 20 січня 1910 р., в якому прем'єр проголосив українців „іногородцями” та заборонив діяльність українських товариств, а в главі «Украина» - „Записку про український рух за 1914 – 1916 рр. з коротким нарисом історії цього руху „ як сепаратистського революційного руху серед населення Малоросії” [214].

У збірнику «Украинский сепартизм в России. Идеология национально раскола», укладеному М.Смоліним, представлена робота професора славістики Київського університету св. Володимира Т.Флорінського. У вступній статті до збірника М.Смолін закликає своїх співгромадян „задял майбутнього російського народу, у жодному вигляді не визнавати прав на існування „за державою Україна” „українським народом” і „українською мовою”. Історія не знає ні того, ні другого, ні третього [409]. До того ж М.Смолін називає М. Грушевського ідеологом українського сепаратизму, В.Винниченка – ідеологом малоросійського сепаратизму, а М.Старицького та І.Франка – письменниками українофільського напрямку. така позиція укладача збірника є проявом великоросійського шовінізму.

Вельми значний інтерес з точки зору підходу до розкриття теми представляє монографія А.Капелера, в якій автор дослідив історію багатонаціональної Російської імперії, її характер. національне питання та вплив його на розвиток революції 1905-1907 рр., процес дестабілізації в роки Першої світової війни. Зокрема автор наголосив, що структура багатонаціональної російської імперії лишилась складною та неоднозначною. Українців росіяни сприймали за росіян, а з придушенням революції були ліквідовані скромні національні здобутки українців [249].

Студентські хвилювання. Реакція на них імператора Миколи II і уряду, спогади міністра народної освіти Шварта щодо обстановки, яка склалась у сфері реформи народної освіти висвітлено на сторінках історико-правового нариса А.Смирнова, підготовленого на основі вивчення стенографічних засідань Думи, архівних матеріалів, статей, листування та мемуарів відомих державних діячів [391].

Починаючи з 2000 р. в російській історіографії з'явилося чимало публікацій і монографій, в яких міститься аналіз різних аспектів політики П.Столипіна. Так В.Чурбанов у статті «Пётр Столыпин: былъ и небылицы» зазначив, що П.Столипін без найменших протиріч запровадив військово-польові суди, навів дані страчених за вироками військово-польових і військово-окружних судів за роки прем'єрства П. Столипіна, зауважив, які мотиви використовував П.Столипін для провадження своєї політики [446].

Ставлення прем'єр-міністра П.Столипіна до студентства і студентського руху, промова прем'єра стосовно запровадження військово-польових судів наведені у виданні «П.Столыпин: жизнеописание» [389].

З іншого боку автори цих публікацій і монографій не відзначають антиукраїнське політику П.Столипіна.

свідченням зростання до означеної проблеми стало збільшення кількості дисертаційних робіт, у яких з використанням новиз методологічних підходів проаналізовано ставлення самодержавства до українського національного та політичного рухів, низку питань з історії освіти, літературного та мистецького життя в Україні дореволюційного періоду. Слід відмітити дослідження В.Доморослого [447], С.Румянцевой [448], Н.Щербак [449], Н.Дорощук [450], А.Сініцький [451], О.Білоконь [452], О.Драч [453], І.Петренко [454], Н.Загребельна [455].

Таким чином, окремі аспекти тією чи іншою мірою привертали увагу дослідників, проте в більшості конкретних наукових праць вони висвітлювалися фрагментарно чи неповно.

1.2. Джерельна база дослідження

Однією з особливостей дослідження політики російського самодержавства в Україні у 1900 – 1917 рр. є її багатоплановість. Це потребувало вивчення політики та використання багатьох документальних джерел, які за змістом і спрямованістю, значущістю, видами та авторством можна виділити у такі групи: царські укази й офіційні документи Ради Міністрів Російської імперії, опубліковані збірники документів і матеріалів; неопубліковані документальні матеріали, що зберігаються у державних архівах; статистичні матеріали, центральна та місцева періодика; спогади учасників подій.

Найважливішим джерелом вивчення національної політики царизму стали законодавчі акти, що були опубліковані у багатотомному „Повному зібранні законів Російської імперії”. Том XX (1900 р.) містить укази та розпорядження про заходи влади щодо попередження революційних та суспільно-політичних рухів в українських губерніях. Вони засвідчили збільшення штатів жандармських поліцейських управлінь, посилення вкладу міської поліції [116]. Том XXV (1905 р.) містить скасовані урядом у 1906 р. обмежувальні постанови, що діяли в дев’яти Західних губерніях, у тому числі у Київській, Подільській та волинських губерніях і стосувалися лише польської та литовських народностей (уряд дозволив викладання литовської і польської мов у початкових двокласних і міських училищах, у середніх навчальних закладах). Обмежувальні постанови щодо українців продовжували діяти [117]. У томах XXVII (1907 р.) XXIX (1909 р.) XXX (1910 р.) містяться укази щодо проголошення окремих українських губерній, міст і повітів у стані посиленої охорони та продовження строку посиленої охорони. Ці документи є переконливим свідченням боротьби царизму з українським національно-визвольним рухом [119], [120], [121].

Важливим джерелом для написання дисертаційного дослідження є указ російського імператора Миколи II – маніфест від 17 жовтня 1905 р. [111].

Обмеження прав іногородців і уродженців окремих місцевостей імперії знайшло відображення у документах і матеріалах збірника „Законодавчі перехідного часу”, зокрема Тимчасові правила про друк 24 листопада 1905 р., положення указу 12 грудня 1904 р. про перегляд діючих постанов тощо [111].

Вагомим джерелом вивчення теми є стенографічні звіти сесійних засідань Державної Думи, що дають можливість охарактеризувати позиції парламентських фракцій щодо суспільно-культурного життя в Україні [100-109]. Дослідженню теми сприяв також аналіз програм і виборчих платформ російських політичних партій і організацій що допомагає простежити особливості і їх підходів до проблем суспільно-політичного життя українського народу [122, 125, 129]

Важливим джерелом для вивчення ставлення місцевої влади до українського національного руху є „Секретний донос Полтавського губернатора Багговута”, виданий у формі настанови державним органам. Цей документ є свідченням негативного ставлення самодержавства до українства, він викриває його реакційну політику, спрямовану на придушення думки та духу українського народу [127].

Боротьбу царизму з селянським і студентським рухом в Україні розкривають документи і матеріали збірника „Революція 1905-1907 рр. на Україні” [124], підготовлений фахівцями Інститут історії УРСР, за загальною редакцією Ф.Лося.

Жорстоке придушення селянських рухів у центральних-східних районах України відображено у документах збірника «Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губернии в 1902 г.» [112].

У 1908 р. побачив світ збірник документів і матеріалів „Просвіта: історія та сучасність” [123], присвячений 130-річному ювілею заснування українського товариства „Просвіта”. Його автори з нових позицій розглядають етапи становлення просвітніх товариств, їх діяльності, а також переслідування царизмом просвітницького руху в Україні. Особливої уваги заслуговують матеріали, підготовлені Ю.Гнаткевичем, О.Малютою, М.Філіповичем.

Змістовну групу джерел для вивчення обраної теми містять збірки документів і матеріалів, що відображають суспільно-політичне та національне життя українського народу на початку ХХ ст. [126, 113, 130]

У процесі вивчення теми автором використано чимало неопублікованих документальних матеріалів. Це, передусім, звіти, циркуляри, політичні огляди місцевих державних установ (губернаторів, начальників губернських жандармських управлінь (ГЖУ), місцевих охоронних відділень, цензорів та попечителів учбових округів)ц центральним і вищим органам державної влади. ці документи відіграли важливу роль у прийнятті законодавчих стосовно суспільно-культурного життя українського народу в Російській імперії. значна частина їх, що безпосередньо стосується царського уряду в Україні зберігається у Центральному державному історичному архіві України (ЦДІА України в м. Києві). Ф. 274 (Київське ГЖУ) містить матеріали про студентські виступи в Києві. справи про діяльність РУП і „Спілки”, матеріали про розшуки та проведення арештів осіб, належних до політичних партій, про проведення політичної перевірки різних осіб, циркуляри про дозвіл організовувати мистецькі заходи (Оп. 1. Спр. 346, 518, 616, 618, 1419, 1422, 1423, 2041, 2051, 2216, 3108, 3203, 3244, 3458, Оп. 4. Спр. 283). У ф. 301 (Подільське ГЖУ) зібрано циркуляри Департаменту поліції, спрямовані на попередження студентських виступів. повідомлення про діяльність просвітніх товариств (Оп. 1, Спр. 564, 1236), у ф. 13 (Катеринославське ГЖУ) – циркуляри про посилення нагляду за завезеною нелегальною літературою, про попередження революційних виступів (Оп. 2. Спр. 242-2617), у ф. 320 (Полтавське ГЖУ) – циркуляри Департаменту поліції та листування про осіб належних до українських партій, відомості про обшуки та арешти цих осіб (Оп. 1. Спр. 206, Спр. 914, 926, 1270), у ф. 336 (Харківське ГЖУ) – документи про студентські виступи про проведення дізнань щодо осіб. які належать до УСДРП і партії есерів (Оп. 1. Спр. 14, 48, 381, Оп. 4, Спр. 19, 20); у ф. 1385 (Волинське ГЖУ) – тире листування про діяльність представників українського національного руху у Житомирі (Оп. 3. Спр. 124), у ф. 385

(Жандармське управління Одеси) матеріали про студентські хвилювання у найбільших університетах імперії (Оп. 1, Спр. 772). Документи ф. 268 (південне районне охоронне відділення) містять листування з Департаментом поліції з приводу діяльності українських політичних партій і організацій (Оп. 1. Спр. 379, Оп. 2. спр. 162). Матеріали ф. 275 (Київське охоронне відділення) представлені циркулярами Департаменту поліції про посилення нагляду за політичним настроєм населення, листування з департаментом поліції стосовно українського національно-визвольного руху (Оп. 1. Спр. 2, 3, 2108. 2227, 2560); документи ф. 304 (Харківське охоронне відділення) – повідомлення щодо осіб належних до українських партій (Оп. 1. Спр. 11).

Матеріали ф. 289. (Київська кріпосна жандармська команда) містять циркуляри про посилення нагляду за виконанням у театрах вистав (Оп. 1. Спр. 276, 312); ф. 278 (Київське жандармське поліцейське управління) циркуляр департаменту поліції про посилення нагляду за роботою кінематографічних театрів (Оп. 1. Спр. 229). У ф. 294 (Канцелярія Київського окремого цензора) опрацьовані справи, в яких вміщені повідомлення про заборону друкувати твори українських письменників (Оп. 1 Спр. 281, 297) у ф. 295 (Київський тимчасовий комітет у справах друку) – справи щодо накладання арештів на періодичні видання, що видавалися у Києві та заборони до постановки деяких вистав на території губернії (Оп. 1. Спр. 1, 4, 7, 51, 440).

Багатий фактичний матеріал містить ф.442 (Канцелярія Київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Серед них циркуляри про закриття товариств „Просвіта”, про призов на військову службу осіб, відрахованих з навчальних закладів за участь у студентських виступах, листування щодо попередження демонстрацій, листування про дозвіл постановки вистав і видання книг українською мовою (Оп. 631. – Спр. 474, Оп. 639. – Спр. 797, Оп. 706, Спр. 193, Оп. 844. – Спр. 8, Оп. 850 – Спр. 2, оп. 851. – Спр. 228, 224, оп. 855 – Спр. 63, 391, Оп. 857. – Спр. 43, Оп. 858. – Спр. 2, 125, Оп. 860. – Спр. 65, 86, Спр. 256, Оп. 861. Спр. 8, Оп. 862. Спр. 2, Спр. 158).

Для вивчення репресивної політики царизму щодо студентського руху в Україні та в освітній галузі опрацьовано ф. 707 (Управління Київського учбового округу), в якому міститься листування про тимчасове закриття Київського університету та про припинення занять у зв'язку зі зростанням революційного руху (Оп. 262. – Спр. 2, Оп. 294 – Спр. 11), циркуляр про дисципліну у середніх навчальних закладах (Оп. 317, Спр. 503).

У державному архіві м Києва опрацьовано матеріали ф. 16 (Київський університет), зокрема справи про студентські хвилювання, відрахування студентів з університету у зв'язку з революційними подіями (1905-1907 рр.) містяться рапорти та свідчення про відбування студентами військової повинності; розглянуто матеріали ф. 237 (Київська міська поліція), що стосуються цензурної політики царського уряду.

В Інститут рукопису НДУ ім. В.Вернадського НАН України використано документи ф. 2. (історичні матеріали) – „Пам'ятна записка” редактора „Київської старовини” про цензурні полегшення щодо української мови, відповіді на ці клопотання, документи в яких міститься аналіз політики в Україні у 1914 р. (Спр. 4232, 4241, 4242, 4258, 4301); ф. 66 (Луцицький Іван Васильович) – справи про обговорення в Державній Думі питань про українські школи (Спр. 225, 257, 260, 545); ф. 114 (Товариства „Просвіта”) – записка про запровадження у школах підросійської України викладання рідною мовою учнів); ф. 274 (Півторадні В.І.) містить документи про переслідування А.Тесленка на початку ХХ ст. (Спр. 224).

Вивченню теми сприяли статистичні матеріали „Першого загального перепису населення Російської імперії, датованого 28 січня 1897 р., що залишається єдиним вагомим джерелом з соціальним складом населення українських земель у межах Російської імперії [114, 115].

Серед періодичних видань, що складають важливу частину джерельної бази дисертації доцільно відзначити першу щоденну україномовну громадсько-політичну газету „Рада”, щомісячний журнал „Украинская жизнь” (виходив у Москві з 1912 р.), щомісячний науковий, літературний та політичний журнал –

«Русская мысль», політичний е економічний і літературний тижневик „Рідний край. журнали „Світло” та „Літературно-науковий вісник”. Ці періодичні видання містять матеріали, що свідчать про проходження виборів до Державної Думи на Україні, про виступи депутатів з українського питання, про заборону місцевою владою влаштовувати мистецькі заходи, про репресії, спрямовані проти національного руху в Україні; у них ми знаходимо приклади ставлення до суспільно-культурного життя в Україні представників російської громадськості тощо.

У дисертації широко використані джерела мемуарно-епістолярного характеру, серед яких праця В.Новицького „Із спогадів жандарма”, де в окремій главі „Студентські хвилювання у Київському університеті” дається характеристика студентських у Києві перед проголошенням маніфесту 17 жовтня 1905 р. [316]. Ці спогади написані активним учасником боротьби з революційним рухом.

У спогадах А.Спиридовича «Записки жандарма» характеризуються методи та засоби боротьби з революційним рухом, партійними організаціями, подається оцінка заходам уряду щодо студентських виступів, окреслена організація й тактика діяльності охоронних відділень [392].

Важливим для вивчення політики царизму в Україні є спогади генерала П.Курлова [279]. Автор спогадів у передмові до видання зазначив, що говорячи про Росію, він опирається „на факти і події, учасником яких я був у силу свого службового становища”, а метою видання є відновлення правди та об’єктивне до всього, що відбувалося ставлення”. У спогадах генерала висвітлені особливості передвиборчої компанії до II Державної Думи у Київській губернії, ставлення до діяльності різних партійних організацій.

На особливу увагу заслуговують „Спогади” С.Вітте – відомого державного діяча Царської Росії [157]. Для підготовки дисертації використано матеріали другого й третього томів праці. Цікавими з наукової точки зору є характеристика С. Вітте подій і настроїв у різних суспільних кругах. У кінці другого тому автор

показує стан революційного руху в різних регіонах держави напередодні 17 жовтня 1905 р., зокрема в Україні на прикладі Одеси полає картину, близьку до дійсності. У третьому томі він зосереджує увагу читачів на подіях революції (страйках, селянських виступах, так званих походах чорносотенців), показує початок еволюційних змін царизму під впливом революції 1905 – 1907 рр., а окрему главу, присвятив висвітленню низки питань, пов'язаних з каральними експедиціями.

Заслугують уваги спогади відомих українських істориків і громадсько-політичних діячів Д.Дорошенка [207, 208], мемуари співзасновника Ю.Колларда [261], М.Галагана [166], О.Лотоцького „Сторінки минулого” у трьох частинах [293, 294, 295], „Спогади” Є.Чикаленка [345]. Автори цих праць – безпосередні учасники тогочасних подій, тому їх доробок становить особливу цінність і виступає у ряді випадків чи не єдиним джерелом. Твори написані, як правило, в СРСР до 30-х рр., або в еміграції.

РОЗДІЛ 2

БОРОТЬБА ЦАРИЗМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО - ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

2.1. Національна політика самодержавства в Україні

На початку XX століття український народ перебував під владою двох багатонаціональних імперій – Російської та Австро-Угорської, був найбільшим етносом в Європі, що не мав власної державності. У Російській імперії, якій належало приблизно 9/10 усієї етнографічної української території, проживало за даними Першого загального перепису населення від 28 січня 1897 р. 25,3 млн. українців. Населення дев'яти українських губерній: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської становило - 24,3 млн. З них 17 млн. українці за походженням [114], [115].

На території Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, що перебувала під владою Габсбургів українці становили 62,8 % населення [244, с. 35].

На початку XX ст. для українського суспільства була характерна неоднорідність національного складу, що спричинила міграційна політика царизму. У першу чергу, ця політика проявилася у прибутті на українські землі російського робітництва, промисловців, купців, військових, урядовців. Міграція росіян в Україну „ведена стихійно силою шукання ліпшого життя”, щороку збільшувалась, забираючи „вигідні” професії і формуючи тим самим на українській території заможні соціальні групи. Внаслідок такої політики великі міста України (Київ, Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Харків) почали втрачати свій „національний український колір” й перетворювались у „московські острови серед українського моря” [346, с. 96]. У містах Київської губернії 33,1% населення міст становили росіяни, 28,1% - українці, Катеринославської,

відповідно 46,6% і 27,6%, Таврійської 49,1% і 10,4%, Херсонської – росіяни 45% і українці 17,2% [302, с. 39].

На території Правобережної України проживало 420 тис. росіян, 55% яких мешкали у містах, де вони становили 25% дворян, великої буржуазії, вищого духовництва, військових і пролетарів. Росіяни були задіяні у адміністративній, виробничій, культурно-освітній, побутовій сферах. Українців у містах Правобережної України було 256 тис. Вони чисельно переважали росіян лише у невеликих містах [188, с. 82-83]. В останні десятиліття існування Російської імперії частка українців серед міського населення зменшувалася. Наприклад, у Києві станом на 1917 р. українці становили – 16, 7% [141, с. 3]. За царським указом 1888 р. сільськогосподарське населення державних земель лівобережних губерній на 1/4 поповнювалося вихідцями із Великоросії [305, с. 57]. На території Лівобережної України українці становили за переписом 1897 р. 80,8% населення [244, с. 35].

Свою міграційну та русифікаторську політику в українських губерніях Микола II пояснював так: „Київська, Подільська і Волинська губернії – від віку у вік російські області... у тісному єднанні з росіянами, за походженням місцевими мешканцями” [111, с. 48]. Відповідно, він докладав зусиль для російщення всієї Наддніпрянської України.

На початку XX ст. серед робітників видобувної промисловості (на шахтах і рудниках) українці становили 29,8%, росіяни – 63,1%; важкої промисловості, відповідно – 32% і 47,3% [240, с. 14]. У металургії України переважали робітники із центральних районів Росії. На Дніпровському заводі робітників - вихідців із великоросійських губерній було 55%, польських – 27%, українських – 15%; на Олександрівському відповідно – 67%, 2% і 30%, інших національностей – 1%; на сталеварних підприємствах Макіївки робітники-росіяни становили – 85,6%, а українці – 14,3% [292, с. 91 - 94]. Серед робітників будівельної галузі українці становили – 36,7%, деревообробної – 38,3%, залізничному транспорті – 41% [240,

с. 14]. Кількісно робітники з місцевого населення переважали у цукровій промисловості - 64,9% [292, с. 93].

Політика царської влади на місцях була спрямована на те, щоб українці виконували важку фізичну роботу і лише невелика їх кількість були задіяні в інших галузях. Українці поповнювали лави некваліфікованих працівників: поденників, чорноробів та прислуги (39,3%). Лише 28,6% їх було серед робітників місцевих промислів робітників торгово-промислового і транспортного комплексу - (28,7%), з яких 387 тисяч працювали на промислових підприємствах [292, с. 79].

Основним заняттям українців було сільське господарство, де вони становили 85% всіх зайнятих. У Полтавській та Подільській губерніях українці-селяни становили майже 100% [247, с. 48]. На початку XX ст. в Україні було 11.191 великих маєтків, власникам яким належало 10.400 млн. десятин землі (близько 930 десятин на маєток) [349, с. 5]. Упродовж 1862 - 1914 рр. дворянські землеволодіння зменшилося на 53% [402, с. 329].

Процес майнового розшарування на селі спричинив концентрацію землі у заможної верстви. У цей же час, заохочувані пільгами царського уряду на українські землі мігрують селяни з центральних губерній Росії. Напередодні революції 1905 - 1907 рр. 54% селянських господарств мали наділ до 6 десятин, 29,4% господарств – від 6 до 10 десятин, 16,6% - понад 10 десятин надільної землі. У Подільській губернії становище селян було найгірше: на двір припадало 3,8 десятини, і 78,5% дворів мали до 5 десятин землі [349, с. 6]. До 80% селянських господарств були безземельними і малоземельними. Статистики на початку XX ст. підраховали, що лише ті селяни, які володіли від 6 до 9 десятин і більше, могли одержувати певний прибуток [282, с. 275].

Політика царизму у сільському господарстві, спрямована на підтримку поміщицького землеволодіння, призвела до соціального напруження на селі і, відповідно, до селянських виступів на території Харківської і Полтавської губерній у 1902-1903 рр. Д.Дорошенко у „Споминах про давнє-минуле” стверджує, що: „... селянські розрухи дуже налякали російський уряд, і для їх

приборкання було вжито військову силу. Сам міністр внутрішніх справ Плеве виїхав на місце подій...” [207, с. 29-30]. Лише у перші роки ХХ ст. (до початку революції) було зареєстровано 600 випадків виклику військових „для сприяння цивільній владі” [333, с. 23]. У довідці Міністерства юстиції щодо кількості учасників селянського руху в Полтавській і Харківській губерніях, покараних Київською і Харківською судовими палатами, містяться дані про 960 осіб відданих до суду, 836 з яких було засуджено до різних строків ув’язнення. З них 66 осіб були передані у виправне арештантське відділення на строк від 4,5 років до 1-го року; 618 осіб засуджені до ув’язнення строком від 1,5 року до 4-ох місяців; до ув’язнення без втрати прав – 91 особа; 761 особою було подане клопотання про полегшення вироку [112, 230-231]. Непоодинокими були випадки, коли придушення селянських виступів військовими і поліцією призводило до смерті повсталих селян. Для попередження державної небезпеки наприкінці осені 1901 р. Полтава була проголошена в стані посиленої охорони. Впродовж усього 1902 р. вся Полтавська губернія перебувала під посиленою охороною через селянські виступи [419, с. 269].

Малоземелля, сплата щорічних виплат за земельні наділи були причиною того, що селяни йшли на заробітки у південні райони, на промислові підприємства, цукроварні, шахти, у міста. Чимало селян знаходили додатковий прибуток у ремісничих промислах і торгівлі. Загалом на Україні на початок 1917 р. налічувалося бідняцьких селянських господарств 57,1%, середняцьких – 29,9%, заможних - 12,2% [240, с. 21]. Аналогічні процеси відбувалися і в інших регіонах Російської імперії, що позначилося на міграційних процесах. У свою чергу, царський уряд зняв обмеження на переселення, видавши у 1904 р. закон, за яким переселенців звільняли від кругової поруки, збільшили їм пільги та матеріальну допомогу [147, с. 54]. Основний потік переселенців йшов з Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній, в яких аграрне перенаселення було найбільшим. Ці лівобережні губернії дали у 1906 - 1913 рр. 546 тис. переселенців (34%), інші шість Київська, Волинська, Подільська, Катеринославська,

Таврійська, Херсонська – 931.7 тис. (76,9%) [444, с. 37]. Українці переселялися на Південь та в інші віддалені райони імперії – Сибір і Далекий Схід [147, с. 53]. Російський імператор і міністр внутрішніх справ В.Плеве разом з чиновниками Переселенського управління вважали, що ліквідація селянського малоземелля шляхом масового переселення сільської бідноти на окраїни імперії – головне із завдань аграрної політики царизму. Особлива нарада під керівництвом Стищинського запропонувала уряду новий порядок для переселення на всі малоземельні райони і у першу чергу на Київську, Подільську, Харківську, Чернігівську губернії [390, с. 83]. Така політика спричинила відтік українців з Лівобережної та Правобережної України, а натомість посилила там позиції росіян. Особливо великий приток неземлеробського населення спостерігається у Катеринославській і Таврійській губерніях. Переважно це були вихідці із російських губерній, які переїздили для роботи на шахтах і промислових підприємствах Донбасу. Загалом напередодні 1917 р. українці Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній становили 45% всього населення, а на території Лівобережної і Правобережної України – 55% [147, с. 53, 57].

Відповідно до закону від 6 червня 1904 р. переселення тривало до 1906 р. 10 березня 1906 р. було прийнято новий закон, який змінив переселенську політику царизму. В дійсності рішення уряду про переселення проводилися у таких умовах, за яких воно залишалося для більшості українських селян недоступним і розорюючим. Відомо, що уряд запевнив селян у фінансовому сприянні переселенцям, яке насправді у п'ять і більше разів було меншим від витрат переселенців на першому етапі. Реформа не сприяла забезпеченню життєвої рівноваги тієї частини сільського населення, яка страждала від малоземелля [226, с. 82].

Царизм, на наш погляд, намагався вирішити проблеми малоземелля лише шляхом переселення, що сприяло концентрації землі у заможних селян і великих землевласників (серед яких великий відсоток становили росіяни), а також намагався ліквідувати передумови нових селянських виступів. Водночас із

проведенням переселенської політики царський уряд сприяв міграції уродженців російських губерній на українські землі. Як бачимо, міграційна політика і переселенська політика були щільно пов'язані між собою і носили антиукраїнський характер.

Крім сільського населення, у скрутному становищі знаходилась й українська інтелігенція. За переписом населення 1897 р. українцями за походженням були 16% юристів, 25% вчителів, 10% письменників і художників. З 127 тис. осіб, зайнятих „розумовою працею” українці становили 1/3 [402, с. 339]. Російськомовне населення лідирувало в науці, літературі та мистецтві (46 - 47%) на відміну від українців, які за різними даними становили 10,7% і 11,2% . У свою чергу, сільські вчителі, вихователі (23,15%), більшість лікарів, медиків (28,3%), провізорів, агрономів, дрібних чиновників, священиків становили найвагоміший відсоток українців серед інтелігенції [166, с. 34 - 36]. У вищих навчальних закладах Підросійської України студенти-українці також становили невеликий відсоток. Для прикладу, за даними 1917 р. лише 11% студентів Київського університету були українцями за походженням [402, с. 339].

Отже, соціально-етнічна структура населення України на початку ХХ століття характеризувалася тим, що українці займалися здебільшого веденням сільського господарства. Невеликий відсоток українців, порівняно з росіянами, працювали у промисловості (виняток становили цукрова та текстильна промисловість). Політика царського уряду сприяла тому, щоб росіяни проживали у містах, були зайняті на державній службі, поповнювали як ряди робітників видобувної та важкої промисловості, так і кола інтелігенції.

У ході аналізу антиукраїнського характеру національної політики самодержавства доцільно розглянути місце економічного фактору підросійської України в Російській імперії. Україна була важливою складовою для ствердження могутності імперії. Саме Україна відкривала шлях до Чорного моря, тобто в Європу, на Схід [305, с. 4]. Україна була основним регіоном Росії, де вирощували найважливіші зернові й технічні культури пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес,

гречку, буряк, соняшники, картоплю тощо. У 1900 р. процент вирощування озимої та ярової пшениці становив відповідно 75,1% і 38,8%, ячменю – 51,4% - це більше, ніж у всіх європейських губерніях Росії. На Правобережжі та Лівобережжі постійно зростали посіви цукрового буряку. На цукрових заводах України виробництво цукру становило 84 % виробництва імперії [240, с. 144]. Вивіз з України в Росію промислової сировини й напівфабрикатів становив 75%, зерна – майже 50% [282, с. 279, 275, 270]. Вивіз сільськогосподарської продукції з Наддніпрянщини становив половину загальноросійського експортного балансу. Україна давала 41% пшениці, жита, ячменю, що йшли в торгівлю і 26% борошна. З України кожного року вивозилося 60 - 70 млн. пудів пшениці та 20 - 25 млн. жита (відповідно 60 і 30 відсотків загальноімперського експорту) [443, с. 119].

На рубежі XIX - XX ст. українці сплачували 20 млн. крб. викупних і поземельних платежів, прямі податки складали тільки 30% усієї суми так званих гербових і паспортних зборів, соляного, цукрового, тютюнового, горілчаного податку. Визискування становило щорічно 60 млн. крб. Безпосередньо за кордон з України вивозили товарів на суму 386 мільйонів карбованців, а ввозили на суму 106,2 млн. крб., тобто експорт товарів перевищував імпорту у 3,5. Масштаби щорічного пограбування господарства українського населення обчислювався сумою в 400 млн. крб. [443, с. 118-119]. Воно щороку давало державному бюджету понад 500 млн. крб. на рік (26 % всіх державних доходів), а отримувало – 280 млн. із загальної суми видатків [292, с. 33].

У східних, південно-східних і центральних районах підросійської України були зосереджені вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна галузі важкої промисловості. З 1900 р. видобуток кам'яного вугілля на місцевих заводах становив майже 70% усього видобутку імперії [240, с. 144]. Таким чином, розвиток комплексу важкої промисловості на півдні України мав риси колоніальної економіки, оскільки він був однобічно спрямований на викачування сировинних ресурсів і керувався ззовні [248, с. 239].

Політика самодержавства щодо українського народу переслідувала мету мовно-культурної русифікації та асиміляції. Наступ на українську культуру відбувався за такими напрямками: заборона видання науково-популярних і релігійних книг українською мовою Валуєвським циркуляром 1863 р., друкування українських текстів, за винятком художньої і наукової літератури Емським указом та проведення театральних вистав українською мовою, викладання нею шкільних дисциплін, вилучення українських книг із бібліотек, ввезення в Україну україномовних творів, надання переваги росіянам при формуванні педагогічних кадрів для України [113, с. 260-261]. У підросійській Україні було заборонено видання україномовної періодичної преси. Лише поширення революційних виступів населення змусило імператора та уряд 12 грудня 1904 р. підписати указ про усунення „... із нині діючих щодо друку постанов надмірні обмеження і поставити друковане слово у точно визначені законом межі, надати тим самим вітчизняному друку... можливість належно виконувати високе покликання бути правдивим виразником розумних прагнень на користь Росії...” [111, с. 6]. Але, як відомо, згадані імператором „надмірні обмеження” щодо преси в Україні, застосовувалися постійно до жовтня 1905 р.

Царський уряд і місцева адміністрація чинили перешкоди не лише розвитку української культури, але й громадського життя. Із цього приводу М.Грушевський писав, що „утиски, заборони, репресії, спрямовані проти українства... гальмують його розвиток..., затримуючи разом з тим розвиток культурних сил українського населення, з великою шкодою для нього... Ставлення уряду Росії до української народності взагалі було однією суцільною історією репресій”. Національна політика царизму була спрямована на те, щоб „витравити історичні форми українського життя й національні особливості, послабити все, що виділялося порівняно з життям великоруського народу...” [183, с. 9].

Нова короткочасна хвиля лібералізації національної політики та піднесення національних рухів відбулося під час та у перші роки революції 1905 - 1907 рр., одним із основних завдань якої було розв’язання національного питання шляхом

надання народам Російської імперії прав на культурне і політичне самовизначення. 17 жовтня 1905 р. імператор Микола II підписав маніфест про дарування народові громадських прав і свобод. Цар вважав, що маніфест – це єдиний шлях, який зберіг народ від масового кровопролиття: „ надання громадських прав населенню – свободи слова, друку, зборів і союзів та недоторканості особи, крім того, зобов’язання проводити будь-який законопроект через Державну Думу – це по суті і є Конституція...” [200 с. 220]. Маніфест проголошував і свободу друку. 24 листопада – були оприлюднені Тимчасові правила про друк, де узагальнювалося існування української преси, як однієї із різновидностей преси „іногородницької” [412, с. 207]. Незважаючи на зняття цензури з україномовної преси, офіційна влада часто відмовлялася оформляти передплату на українські газети та журнали чиновникам, вчителям, священикам й іншим представникам інтелігенції [176, с. 5].

Револьюційну ситуацію в Україні зумовило поєднання національних, соціально-економічних і політичних суперечностей. Для попередження революційних виступів в Україні уряд проголосив військовий стан у тих містах і губерніях, де була загроза революційних виступів. Важливо відмітити, що військовий стан міг бути проголошений лише на територіях, що „входили до районів театру військових дій і мали особливо важливе значення для інтересів державних або спеціально воєнних”. Але у 1905 р. в українських губерніях, всупереч змісту постанови „про місцевості проголошені на військовому стані”, було проголошено військовий стан, незважаючи на те, що вони були розміщені за тисячі миль від театру військових дій і, за винятком Одеси не було зняте і після ратифікації миру з Японією [351, с. 19]. Запровадження військового стану призвело, на наш погляд, до посилення політичних репресій в Україні, відповідно, цей захід мав цілеспрямований антиукраїнський характер.

Використання військ проти антиімперських виступів населення було, як правило, за відома заплановане. У серпні 1905 р. царський уряд прийняв нові „Інструкції на випадок безпорядків”, що передбачали застосування для

придушення „безпорядків” у Києві п’яти піхотних і козачого полків, артилерійського дивізіону та саперної бригади [170, с. 5].

14 жовтня 1905 р. військовий стан проголосили у Харкові та Харківському повіті. Запровадження військового стану мотивувалося „забезпеченням громадської безпеки та припиненням безпорядків” [321, с. 247]. Харківський генерал-губернатор, знаючи про підготовку селянського повстання, заздалегідь зосередив у місті 11 військових підрозділів [290, с. 74]. Це, нашу думку, було пов’язане з попередженням селянських виступів, із запобіганням поширення діяльності Революційної Української Партії на інші губернії та придушенням революційного руху.

У листопаді військовий стан запровадили у Севастополі, Миколаєві, Одесі [267, с. 61]. За наказом міністра внутрішніх справ П.Столипіна з 29 листопада 1905 р. військовий стан встановили у території Полтавській губернії, а 16 грудня – у Катеринославі, Олександрівську з пригородом, у Бахмутському, Слов’яносербському, Маріупольському, Верхньодніпровському повітах, а решта губерній оголошувалися у стані посиленої охорони [170, с. 196], [290, с. 86].

Прем’єр-міністр С.Вітте у секретному циркулярі від 15 грудня 1905 р. віддав наказ військам „без будь-яких вагань використовувати зброю для негайного припинення безпорядків”. У свою чергу, міністр внутрішніх справ у своєму циркулярі місцевим властям розпорядився „негайно знищити силою зброї бунтівників, а у випадку супротиву – спалювати їм помешкання. У цей час необхідно раз і назавжди викорінити самоуправство. Арешти тепер не досягають мети; засуджувати сотні і тисячі людей неможливо” [157, с. 677]. Здебільшого, спалення жител, застосовувалося властями під час придушення селянських виступів. 18 грудня було віддано наказ: „Усіх агітаторів і тих, хто чинить опір, розстрілювати, взагалі діяти безпощадно...” [237, с. 156]. Уряд С.Вітте видав цілу серію секретних циркулярів про розстріл без суду і слідства учасників революційного руху, про арешти страйкарів, про адміністративне заслання учасників селянських повстань [157, с. 639]. У розпорядження губернських

адміністрації надсилали військові частини з вказівками прем'єр-міністра наступного змісту: „Нічим не обмежуючись, задушити смуту” [267, с. 66]. 11 липня 1906 р. міністр внутрішніх справ П.Столипін надіслав губернаторам телеграму та циркуляр, в яких наголошував на тому, що „відкриті безпорядки мають зустрічати відсіч... боротьба ведеться не проти суспільства, а проти ворогів суспільства”. „Губернським властям належить строго слідкувати за населенням, не дозволяючи йому ні зборів, ні мітингів, що можуть викликати протизаконні діяння” [98, с. 18 - 19].

Зі спадом революції, влада на місцях для попередження нових виступів народних мас, запроваджувала військовий стан у більшості губерній та міст України. У січні 1907 р. у Київській губернії, містах Феодосії, Сумах з повітом Харківської губернії було проголошено стан посиленої охорони; у Чернігівській губернії цей стан був продовжений до 13 лютого 1908 р. [118, с. 44 - 45]. У травні був продовжений строк дії військового стану в Таврійській і Полтавській губерніях до січня 1908 р. [118, с. 289, 644].

У жовтні 1909 р. Сенат продовжив термін стану посиленої охорони у Таврійській губернії, у тому числі в Ялті з повітом [120; с. 17, 21, 73, 760]. У січні 1910 р. у Київській, Катеринославській, Таврійській і Чернігівській губерніях було продовжено строк дії стану посиленої охорони до вересня 1910 р., а відмінив його у Подільській та Волинській губерніях [121; с. 66, 75, 541].

Для подальшого посилення репресій проти революційного та національно-визвольних рухів царським указом від 19 серпня 1906 р. були створені військово-польові суди. В урядовому повідомленні з приводу створення військово-польових судів зазначалося: „звичайне судочинство не зовсім пристосоване до обставин теперішнього часу і не дає можливості для швидких репресій за злочини, що виходять із числа звичайних”. Цим уряд мотивував створення військово-польових судів „для суду над обвинуваченими у найбільш тяжких злочинах” [445, с. 214]. Положення про військово-польові суди було видане за особистою ініціативою Миколи II і надавало генерал-губернаторам або наділеним їх владою особам у

місцевостях, проголошених на військовому стані або у стані надзвичайної охорони „у тих випадках, коли вчинення особою цивільно відомства злочинного діяння настільки очевидне, що немає необхідності у його розслідуванні, судити обвинуваченого військово-польовим судом з застосуванням у належних випадках покарання за законами військового часу” [351, с. 20]. Відомо, що у ході реформ, розпочатих урядом, П.Столипін поставив перед урядом основне завдання – „заспокоєння Росії” з метою протистояння наростаючому революційному руху. Програма „заспокоєння” стала політичною настановою для діяльності центральної та місцевої адміністрації і тому була викладена ним у секретному циркулярі від 15 вересня 1906 р. [267, с. 141]. У вищезазначеному циркулярі, у багато численних телеграмах, адресованих генерал-губернаторам, градоначальникам та іншим посадовим особам, П.Столипін вимагав „виявляти саму рішучу енергію у користуванні наданими... надзвичайними повноваженнями для боротьби із кривою” [267, с. 146]. Таким чином, уряд виправдовував застосування державою суворих засобів боротьби з народом, як військово-польові суди [226, с. 5].

У 1907 р. до військового суду була передана справа про участь у грудневому повстанні працівників Катерининської залізниці Протягом листопада-грудня 1908 р. тривав судовий процес. Вирок суду вражає своєю жорстокістю: 32 особи було засуджено до смертної кари, 60 осіб – на тривалі строки тюремного ув’язнення, заслання, каторжні роботи.

22 січня 1907 р., через п’ять місяців після запровадження військово-польової юстиції, міністр внутрішніх справ П.Столипін запропонував Департаменту поліції „скласти протягом двох тижнів повний список осіб, страчених за вироками військово-польових судів з часу їх заснування” [445, с. 217]. Найбільше число було у Катеринославській губернії (від 67 до 103 осіб), Херсонській (від 6 до 44), Київській (21), Таврійській (від 7 до 10), м. Одеса (13), Новоросійській (4), Чернігівській (5), Київ і Луганськ (4). Незважаючи на те, що у Харківській губернії офіційно не діяв військово-польовий суд, троє її мешканців

були засуджені до смертної кари [169, с. 76]. Каторжні вироки військово-польових судів Територіально розподілилися наступним чином: у Катеринославській губернії троє були засуджені до каторги, Херсонській і Таврійській по чотири особи, Полтавській – одна. Це свідчить про ступінь активності національного руху в Україні і про те, з якою енергією боровся з ним царизм у добу революції і політичної реакції [169, с. 75 - 77].

Таким чином, у роки Першої російської революції царизм поширив на українські губернії всі надзвичайні заходи (всі стадії посиленої охорони, військово-польові суди), що набирали тут особливо жорстоких форм.

Поряд із боротьбою царизму з революцією йшли вибори до I Державної Думи. В Україні провінційних громадських діячів було відсторонено від політичної діяльності шляхом арештів і заслань. Так у Прилуках було усунуто від виборчої діяльності майже всю інтелігенцію, а у Лохвицях усю земську управу і більшість земських службовців і вчителів було заарештовано [205, с. 4].

Розкриваючи програму своєї діяльності, Державна Дума першого скликання декларувала: „Росія становить собою державу, населену різноманітними племенами і народностями. Духовне об'єднання усіх цих племен і народностей можливе лише за умови задоволення потреби кожної з них зберігати і розвивати своєрідність в окремих питаннях побуту. Державна Дума потурбується про широке задоволення цих справедливих потреб” [110, с. 267].

Декларація Ради Міністрів і тронна промова імператора Миколи II з приводу відкриття Державної Думи не віднесли національних проблем до ряду нагальних питань [110, с. 267-268]. Зачитуючи урядову декларацію на урочистому відкритті Державної думи, прем'єр-міністр зазначив, що могутність держави основана „на твердій та діяльній виконавчій владі... мирне процвітання Російської держави залежить від розумного поєднання свободи і порядку. Рада Міністрів переконана, що своєю спокійною працею допоможе внести спокійне для країни заспокоєння в усі верстви населення”. Комісія, що розробляла проект відповіді на

тронну промову, не внесла питання про українську автономію до проекту [318, с. 1-2].

Відкриттю Державної Думи передували революційні події 1905-1906 рр. і каральна політика уряду. Уряд на чолі з С.Вітте неодноразово приймав рішення про застосування в місцевостях, де проходять бунтівні рухи, військово-польових судів, про посилення дій поліцейсько-жандармських команд. Спільно з міністром внутрішніх справ П.Дурново та воєнним міністром А.Редигером С.Вітте направляє каральні експедиції на підросійську Україну. Автор „російської конституції” (маніфесту 17 жовтня 1905 р.) у розпал революційних подій заборонив по всій імперії зібрання приватних товариств, союзів, з’їздів, будь-яких сходок, зборищ, процесії і ходи в публічних місцях, а також організацію страйків [267, с. 58 - 61].

Царський уряд, проводячи національну політику в Україні, спирався на підтримку монархічних організацій, метою яких було збереження самодержавства і єдиної та неподільної царської Росії, боротьба проти будь-яких проявів національної свідомості народів, що входили до складу імперії. Створення у Петербурзі «Русского собрания» (1900 р.) дало поштовх для створення монархічних великоросійських організацій у Києві, Харкові, Одесі та інших містах. Голова Київського відділення «Руського собрания» Г.Прозоров застерігав проти зростання ролі української інтелігенції, яка збиває з пантелику народні маси. Найстрашнішим, на його думку є „вимога розчленувати Росію на автономії, ... відродити Україну” [365, с. 3-4].

Зростання національних рухів у суспільстві та проголошення царизмом курсу на демократичні реформи у жовтні 1905 р. спричинили створення масової чорносотенної організації – „Союз російського народу”, заступництво якій надав Микола II. „Союз російського народу” активно діяв в Україні. Найбільші осередки виникли у Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Одесі, Ніжині, Павлограді, Почаївській лаврі (Волинь), в містах і селах Катеринославської, Київської, Подільської, Таврійської, Херсонської та Чернігівської губерній.

Імператор Микола II закликав „Союз русского народа” „стояти на святих началах твердої волі і любові до самодержавного царя й своєї батьківщини” [356, с. 5].

19 березня 1908 р. засновано „Клуб російських націоналістів у Києві”. Основним напрямком його діяльності була „ідейна” боротьба з українством шляхом пропаганди російського націоналізму на українському ґрунті [336, с. 4]. Діячі „Клубу” активно виступали проти визнання і впровадження української мови в життя народу, зокрема А.Савенко - один із засновників Клубу зазначив, що українська мова не має нічого спільного з малоросійським наріччям і зовсім незрозуміла для малоросів [377, с. 2].

Депутати-чорносотенці В.Шульгін, В.Проценко та інші разом з „Київським Клубом російських націоналістів” перешкоджали втіленню в життя законопроекту про запровадження української мови у початкових школах України. Вони спонукали голову Ради Міністрів і міністра внутрішніх справ П.Столипіна видати 1910 р. циркуляр, в якому українців було віднесено до іногородців. Останній підтримав програму Клубу, сформулював у рапорті Сенату (лютий 1911 р.) обґрунтування урядового курсу, визнавши, що традиційним завданням російської державності є „боротьба з рухом, що тепер називається українським і містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних основах” [186, с. 344].

До Четвертої Державної Думи від „Клубу російських націоналістів” було обрано 12 депутатів, серед яких А.Савенко, П.Скоропадський, В.Родзянко, В.Шульгін та інші, котрі відкрито підтримували антиукраїнську політику царизму, стверджуючи, що не існує ніякого українства, а український рух становить смертельну загрозу для всього російського. Члени Клубу виступали проти пропозиції української громадськості щодо спорудження пам’ятників Т.Шевченку у Києві та Полтаві, проти проведення в Україні ювілейних заходів, пов’язаних з 50-річчям смерті Кобзаря і 100-річчям з дня його народження. На думку голови Клубу А.Савенка спорудження пам’ятника Т.Шевченку стало б

демонстрацією серед найширших мас громадськості ідей українофільства. Він же на засіданні Київського клубу російських націоналістів закликав протестувати проти шанування Кобзаря. Російські шовіністи відправляли телеграми урядовцям і впливовим особам із закликом не допустити у дні пам'яті Т.Шевченка політичної демонстрації. Їх заклики були почуті: міністр внутрішніх справ відправив губернаторам циркуляр, у якому рекомендував заборонити публічні вшанування пам'яті Т.Шевченка, називати його ім'ям вулиці та школи, а щодо відкриття пам'ятників і бюстів Шевченка – „ці акти не повинні мати характер публічного свята” [207, с. 162]. 1 лютого 1911 р. київський губернатор за приписом генерал-губернатора Південно-Західного краю попередив членів ювілейного комітету, очолюваного М.Лисенком, що „ювілейне вшанування не повинне мати характеру пропаганди українських вчень” [359, с. 136 - 139].

Наприкінці 1912 р. у Києві чорносотенці розпочали антиукраїнські погроми. Здійснили напад на редакцію української газети „Рада”, розбили вітрину, присвячену похоронам українського композитора М.Лисенка, розгромили українську книгарню, відверто погрожуючи : „... Підождіть. коли почнеться війна з Австрією, то вас, мазепинців, будуть на ліхтарях вішати” [164, с. 73]. Восени 1913 р., як згадує Д.Дорошенко, „чорносотенці нищили вивіски українських редакцій і книгарень, розбивали шиби у вікнах, кидали каміння... здійснили погром українських установ” [207, с. 163].

Колишній прем'єр-міністр С.Вітте, який перебуваючи на чолі уряду, жорстко придушував революційний і національний рухи, назвав лідерів чорносотенців політичними мерзотниками, які не мають жодної чесної політичної ідеї. Чорносотенна партія „представляє собою дикий, нігілістичний патріотизм... вона складається з темної дикої маси... здебільшого титулованих дворян, все благополуччя яких пов'язане з безправ'ям... Засоби їх діяльності безсумнівні... тримається ця партія тому, що мила психології царя і цариці ” [158; с. 432, 517].

Відмітимо, що найбільшого розмаху діяльність чорносотенних організацій в Україні набула після проголошення Миколою II маніфесту про припинення

діяльності Другої Державної думи – це, у свою чергу, означало державний переворот і встановлення в державі столипінського режиму терору та насильства.

Ініціатори нового виборчого закону мали на меті відсторонити широкі верстви населення від участі у виборах – були перерозподілені місця в губернських виборчих зібраннях на користь поміщиків, купців, промисловців; вдвічі скорочувалась кількість робітничих виборщиків (обов'язкове обрання депутатів від робітників передбачалось законом лише у Харківській і Катеринославській губерніях); скорочувалося число селянських виборщиків більше ніж на 56% [352, с. 11]. Із приводу цього закону М.Грушевський писав, що ним була віднята можливість самостійного представництва народних мас у Думі та можливість представляти українські національні інтереси [186, с. 343]. Отже, цей виборчий закон мав антиукраїнську спрямованість, оскільки основу українського суспільства становили робітники і селяни, які були обмежені у виборчих правах.

У маніфесті від 3 червня 1907 р. зазначалося: „створена для зміцнення держави російської Державна Дума повинна бути російською і по духу. Інші народності, що входять до складу держави нашої, повинні мати у Державній Думі виразників потреб своїх, але не повинні і не будуть представлені у кількості, яка б давала їм можливість бути вершителями питань суто російських. У тих окраїнах держави, де населення не досягло достатнього розвитку громадськості, вибори у Державну Думу повинні бути тимчасово призупинені” [249, с. 282].

Зміна виборчого законодавства, запровадження влітку 1907 р. в Україні військового стану, активізація дій чорносотенних організацій призвели до того, що від Полтавської губернії було обрано лише одного депутата, а Волинська губернія обрала депутатами 7 селян – членів „Союзу російського народу” [209, с. 97]. Під час виборів у містах України було видано указ про заборону виявлення будь-якого невдоволення політикою царизму під страхом ув'язнення, відбулися численні арешти у Катеринославі, Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові [352, с. 12].

На нашу думку, доцільно приділити увагу тому як в царській Росії взагалі і в Україні зокрема проходила вибори до Державної Думи, де зміст їх був наповнений антиукраїнським характером. У 1912 р. поліції було наказано не дозволяти ніяких передвиборчих зборів. Київський губернатор пояснював це тим, що соціал-демократи будуть вести злочинну агітацію проти царя, тому він не може дозволити передвиборчих зборів. Ті, хто працював на невеликих підприємствах (менше 50 робітників) взагалі позбавлялися виборчих прав. За царським виборчим законом населення від 18 до 25 років, а також всі студенти, незалежно від віку, жінки були позбавлені виборчих прав. Від Катеринославської губернії до Державної Думи було обрано Г.Петровського, від харківської – М.Муранова. Місцева влада та поліція робили все для того, щоб виборці не тільки не могли поговорити з депутатами, але й зустрітися з ними [427, с. 20-21].

Російський царизм при впровадженні русифікаторської та централізаторської політики в Україні ефективно використовував священиків проросійської орієнтації. Останні наголошували, що народний дух виявляється у вірі, відданості цареві й народності. У цьому напрямі вплив на свідомість здійснювався у церковнопарафіяльних школах, духовенство здійснювало нагляд за народними бібліотеками-читальнями. У роки революції 1905 - 1907 рр. священики не підтримали ідею українізації школах [412, с. 207].

Асиміляційна політика призвела до того, що серед духовенства відбувся розкол на тих, хто прихильно ставився до українського національного руху і тих, хто протидіяв розв'язанню національного питання. Священику с. Суботів Чигиринського повіту Марку Грушевському (дядько М.Грушевського) інкримінували українофільство, агітацію проти вчителів-великоросів, розповсюдження нелегальних брошур. Попечитель Київського учбового округу у зверненні від 8 червня 1909 р. до єпископа Чигиринського повідомляв, що агітація М. Грушевського у „зв'язку з його пропагандою крайніх українофільських ідей гальмує нормальну постановку шкільної справи” та просив звільнити священика М.Грушевського з посади законовчителя [412, с. 214].

Архієпископ Волинський і Житомирський вважав за бажане, щоб на духовно-освітню на ієрейську службу вступали частково росіяни, через те що місцеве духовенство виховується в умовах дещо відмінних, ніж суто православне. У свою чергу, єпископ Подільський і Брацлавський наполягав на тому, щоб у складі службовців по відомству православного віросповідання були люди байдужі до „українофільських (сепаратистських) мріянь”. Цю позицію поділяв і митрополит Київський [412, с. 216-217].

Багато священників в Україні підтримували чорносотенні націоналістичні настрої росіян та поповнювали кола їхніх осередків, що на нашу думку, пов'язане з розгалуженою системою шовіністичних організацій і підтримкою їх царською сім'єю та П.Столипіним. Зокрема у одному з монастирів Харківщини ієромонах зачитав під видом царського маніфесту чорносотенний листок Почаївської лаври, що закінчувався словами: „Демократам судження народне – побиття і шибениця. Дай Боже, щоб так було завжди” [98, с. 354].

Полтавський губернатор Баговут вважав за необхідне „...на чолі єпархій призначати Преосвященників Архієреїв виключно великоросів, ... які б частіше спілкувалися з іншими священниками, здійснювали тиск на тих, хто заражені українофільством... ставити на чолі семінарій ректорів виключно великоросів, персонал має бути тільки із великоросів” [128, с. 8-9].

Російський уряд сприяв збільшенню штату православного духовенства в українських губерніях за рахунок осіб російського походження, які одержували процентну надбавку до платні. Тим самим залучаючи духовенство до проведення політики зросійщення України.

Незважаючи на переслідування багато церковнослужителів були виразниками національних прагнень і не підтримували царизм у здійсненні антиукраїнської політики.

Найбільш чітко антиукраїнський характер політики царизму простежується на прикладі циркуляру, підписаного П.Столипіним 20 січня 1910 р., на основі якого поступово було скасовано деякі свободи отримані українцями під час

революції 1905-1907 рр. та у ставленні до шкільної справи в Україні. Уряд заборонив використовувати українську мову навіть у початковій школі. Така політика була знаряддям денаціоналізації: без розвитку української мови не може формуватися нація, її інтелігенція, яка відображає зростання національної самосвідомості. Депутат В.Дзюбинський наголошував, що шкільна адміністрація переслідуванням української мови „свідомо намагається затримати зростання української національної самосвідомості, утримати український народ у темноті і невігластві”. Він звинуватив російських націоналістів у насильстві, спрямованому проти українського народу: „український народ – це жертва вашого спільного з урядом насильства над ним стосовно преси, школи, і, особливо мови” [104, с. 1730].

5 грудня 1912 р. прем'єр-міністр В.Коковцев у декларації Державній Думі висловив погляд на взаємовідносини між пануючою і підвладними націями: „державні установи покликані до неухильної охорони здавна покладених в основу російського державного життя і освячених його історією – єдності і неподільності імперії, першості у них російської народності і віри православної... Першість російської народності не виключає прихильного ставлення уряду до підданих Російської імперії – інших національностей, які мирно працюють над її процвітанню і зміцненню і вбачають своє благополуччя і навіть саме існування у єдності з великою російською народністю” [106, с. 262-263].

Частина депутатів Державної Думи прихильно ставились до українського питання. Депутат кадетської фракції О.Шингарьов і депутат-трудолик В.Дзюбинський доводили, що уряд вважає українців іноземцями, ставиться до них з ворожістю: „Україна позбавлена права думати, відчувати, розмовляти своєю рідною материнською мовою... Переслідується українська мова, переслідується викладання материнською українською мовою, очевидно, панове, що уряд дивиться на українців як на чужий йому народ” [107, с. 1638]. На думку, депутата-трудолика О.Керенського, причина переслідувань українців і їх культури полягає у демократичному характері українського національного руху.

Таким чином, на початку ХХ століття в українських губерніях Російської імперії був неоднорідним національний склад: у великих містах України переважала російська національність; царська влада сприяла тому, щоб вихідці з російських губерній формували заможну верству й поповнювали лави інтелігенції та укріплювали основи імперії.

На початку минулого століття великий відсоток серед поміщицтва України становили росіяни, і царська влада підтримувала розвиток поміщицького землеволодіння, – зазначені фактори призвели до соціального напруження на селі, яке вилилося у масові селянські виступи. Царизм, у свою чергу, замість розв’язання складного становища українського селянства прийняв сторону здебільшого російських землевласників і посилив репресії проти повсталих селян. Така політика самодержавства, на наш погляд, мала антиукраїнський характер, адже абсолютний відсоток корінного українського населення становило селянство. У ході переселенської політики запропонованої прем’єр-міністром П.Столипіним і здійснюваної урядом під його керівництвом влада не надала належної підтримки українським селянам. Натомість переселенська політика сприяла посиленню позицій росіян в Україні.

Міграційна та переселенська політика, що проводив царський уряд в Україні були тісні пов’язані та свідчить про насильницьку русифікацію, яку здійснював царський уряд щодо українського народу.

Після приєднання до складу Російської імперії земель Правобережної України, що до 1787 р. перебували у складі Польщі, політика російських імператорів та уряду була спрямована на насадження тут російського ладу. Відповідна політика проводилася і в інших українських губерніях.

Наведені у параграфі цифрові відомості підтверджують роль України, її економічних ресурсів як важливого фактору для ствердження могутності Російської імперії.

Антинародний характер мало використання військової сили, запровадження стану посиленої охорони в українських губерніях, діяльність військово-польових

судів. що набирали на підросійській Україні найбільш жорстоких форм, а велика кількість смертних вироків, винесених судами військової юстиції свідчить, що ці суди були яскравим проявом антиукраїнської політики самодержавства.

Антиукраїнський характер національної політики царизму підтверджує зростання в Україні кількості промонархічних організацій, що здобули підтримку імператора та його дружини, П.Столипіна, правих депутатів Державної Думи. Ці організації до 1917 р. лишалися „оплотом самодержавства” і не раз влаштовували антиукраїнські виступи та погроми. Ще одним проявом антиукраїнської політики в Україні була заборона влаштовувати поминальні заходи з приводу 50-річчя смерті Т.Шевченка та святкування 100-літнього ювілею Кобзаря – національного пророка самостійної України та ідейного натхненника державного відродження.

2.2. Репресивна політика царизму щодо національних рухів в Україні

Політика російського самодержавства щодо українців відзначалась особливо репресивним характером. Це зумовлюється важливим геополітичним, економічним та стратегічним значенням України та її етнічною ситуацією (з високою часткою росіян). Український національний рух вважався особливо небезпечним ще й тому, що уряд пов’язував його з польським питанням і конфронтацією Росії з Австрією, якій закидалося, що за допомогою „русинів” Галичини вона підбурює українців імперії. Близькість православних українців з росіянами за мовою, історичними традиціями, сформована багатовіковою колоніальною політикою, давала змогу урядові та російському суспільству не визнавати українців окремим народом, а розглядати їх як частину росіян [247, с. 48].

На початку ХХ ст. масовий народний рух, спрямований проти самодержавного ладу, вступив у Росію в новий етап. значно розширилися його

масштаби, все більшу роль відігравали в ньому революційні партії, а також ліберально-демократичні організації [345, с. 617].

Другій половині XIX – початку XX ст. характерні заборони українського слова в царській Росії, що призвели до зведення нанівець видання українською мовою газет і журналів. Будь-які спроби видавати україномовні періодичні видання до проголошення маніфесту були невдалими. У 1900 р. у Києві було відмовлено О.Коваленку у клопотанні видавати часопис „Україна”, а у 1904 р. – двотижневик „Характерник”, І.Левицькому – щомісячний журнал „Промінь” (1901 р.), П.Рябошапці не дозволили видавати часопис „Дніпро” (1902 р.), М.Левицькому та Є.Чикаленку – тижневик „Селянин” (1903 р.), С.Єфремову було відмовлено у видавництві щотижневика „Вік” (1904 р.) [388, с. 13-16].

24 листопада 1905 р. з прийняттям „Тимчасових правил про пресу” була скасована попередня цензура і періодична преса стала виходити українською мовою. Через п’ять днів після запровадження цих правил Міністерство внутрішніх справ надіслало до всіх губернських центрів і міст імперії додаткові таємні циркулярні розпорядження: 29 листопада 1905 р. – „під час виявлення порушень тимчасових правил негайно порушувати судові переслідування, доповідаючи про це у Головне управління у справах друку”; 1 грудня – „найсуворіше слідкувати за появою статей злочинного змісту... і у випадку появи таких, просити... про порушення проти них кримінальних справ”; 14 грудня – „доставляти до Головного управління у справах друку відомості про порушені судові переслідування щодо видань”; 13 січня 1906 р. – „за проступки щодо образи величності, заклики до бунту і військового повстання опечатувати друкарню”; 25 і 31 січня – „цензору належить при порушенні судового переслідування на окремі номери, незалежно від рішення суду, просити суд про призупинення видання до судового порядку” [198, с. 32].

Ще до офіційного зняття обмежень на видання українською мовою періодичних видань у Лубнах почав виходити перший у Наддніпрянщині україномовний часопис „Хлібороб” (редактор В.Шебет). Чорносотенна преса

виступила проти появи українського часопису, зокрема „Киевлянин” писав: „Якщо у Лубнах є справник, то вважаємо, що наступний номер газети не вийде.” 29 грудня розпочалося кримінальне переслідування редактора „Хлібороба” М.Шемета. Четвертий номер газети конфіскували. Лише у Києві поліція вилучила близько 4 тис. екземплярів. На п'ятому номері, який вийшов у січні 1906 р., часопис було заборонено [218, с. 159].

Упродовж 1905 р. було відмовлено у дванадцятьох клопотаннях стосовно видання українських часописів, зокрема В.Шемету – щоденні громадсько-політичні газети „Поступ” і „Лубенщина”, Д.Марковичу – газету „Поступ”, С.Бердяєву – щоденну газету Початок”, П.Дятлову – соціал-демократичну газету „Праця”, О.Коваленку – белетристичний ілюстрований тижневик „Хвилі”, П.Рябошапці – щотижневу газету „Дніпрові хвилі”, М.Бикову – щоденну газету „Громадська справа” у Катеринославі, З.Ткаченку – ілюстративний тижневик „Етнографічний вісник” у Новочеркаську, одеському товариству „Просвіта” – „Листки „Просвіти”, С.Єрмакову – щомісячний журнал „Катеринодар”, Т.Калениченку – громадсько-літературний часопис „Робітник Полтавщини” [388, с. 17 - 24].

Царська влада жорстоко переслідувала редакції періодичних видань. Часопис „Рідний край” зазнав немало цензурних перешкод і гоніння з боку полтавських чиновників, які, керуючись, розпорядженнями уряду, про які йшлося вище, заборонили вихід тижневіка від 16 номеру. Редактор часопису М.Дмитрієв зазнав чимало неприємностей, до яких призвів його виступ на суді у ролі захисника селян, які брали участь у революційних подіях 1905 р. З 20 жовтня 1907 р. видання було перенесене до Києва [430, с. 160].

У грудні 1905 р. у Києві стала виходити перша щоденна українська газета „Громадська думка” заснована Є.Чикаленком і В.Леонтовичем. Часопис відразу попав у „немилість” цензорів і місцевої влади, які відразу зарахували його не лише до опозиційних, але й до ворожих уряду органів, тому перше число „Громадської думки” було конфісковане. Причиною конфіскації газети була

надрукована стаття Б.Грінченка, у якій він закликав повернути „політичні вольності та культурні придбання” [343, с. 115]. За публікацію статті Б.Грінченка „9 січня”, присвячену розстрілу мирної робітничої делегації перед царським палацом, дев’ятий номер газети також був конфіскований. Багато державних установ забороняли своїм службовцям передплачувати „Громадську думку”, зокрема була заборонена передплата духовенству і вчителям, а пошта не доставляла газету передплатникам [207, с. 79].

Як бачимо, на прикладі „Громадської думки”, місцеві власті повністю дотримувалися згаданих вище таємних розпоряджень, даних урядом С.Вітте. Останній велику роль приділяв перетворенням, пов’язаних із здійсненням проголошених 17 жовтня свобод, зокрема свободі друку. Прем’єр-міністр С.Вітте слідкував за виходом періодики: особливу увагу приділяв тим часописам, які читав імператор – «Новое время», «Свет», «Русские ведомости». Стосовно інших Микола II висловлювався так: „паршивці” і ще суворіше. Про це можна судити з тих відміток на сторінках, які імператор відправляв прем’єру: „Сергій Юлійович! Невже мій уряд такий безпомічний, що немає законних засобів посадити на лаву підсудних цю революційну с...? [133, с. 50]. Щодо С.Вітте, то і він, і його наступники робили все можливе для виконання побажання імператора. 18 січня 1906 р. міністр внутрішніх справ розіслав усім губернаторам і градоначальникам листи, де наказував „особливу увагу звернути на місцеві газети” [191, с. 55].

Цензура майже у кожному номері „Громадської думки” вбачала якусь „єресь” або „заклик до повалення ладу шляхом насильства”. У серпні 1906 р. після обшуку та арешту співробітників за розпорядженням російського уряду губернатор наказав закрити газету назавжди. По всій Україні у багатьох передплатників зробила поліція ревізії, багатьох заарештувала [218, с. 164]. 15 вересня видання „Громадської думки” було продовжене під назвою „Рада.” Майже у кожному номері „Ради” цензори знаходили статті, які, на їх думку, мали „ознаки кримінальних діянь”, за що редакцію штрафували на великі грошові суми. У числі 1 за 1907 р. Л.Старицька-Черняхівська під псевдонімом Старенька

Муха друкує п'єсу у двох частинах під назвою „Вертеп. Старинна містерія на нові теми”, у якій зображено чорносотенців з ініціалами на грудях „И Р Л” – „истинно русские люди”, „реформатора” П.Столипіна – він фігурує як Стоп на глиняних ніжках, а під царем Іродом, очевидно, треба було розуміти Миколу II. Насамкінець Сатана заганяє всіх інакомислячих до Лук'янівського народного дому - авторка мала на увазі Лук'янівську в'язницю. Число газети з цією п'єсою було конфісковане поліцією [393, с. 11]. Редактора В.Павловського було оштрафовано на 100 крб. за статтю „Ще одне пояснення” (номер за 10 вересня 1907 р.), на 100 крб. – за статтю „Повернення Холмщини” (номер за 8 вересня 1907 р.), за статтю „Голодна небезпека і харчові засоби у Київщині” (номер за 29 вересня), за фейлетони „Дрібнички” (номер за 4 листопада), „З невських берегів” тощо. У січні 1907 р. у редакції „Ради” було проведено обшук, під час якого поліція знайшла заборонену літературу. зокрема 3176 екземплярів брошури „Якого ладу нам треба”, кілька примірників „програми української національної партії,” антиурядові оригінали статей. За звинуваченням „у державних злочинах” заарештували С. Єфремова та В.Винниченка [191, с. 74].

17 лютого 1909 р. за статтю „Серед бруду” („Рада”, № 37) редактора В.Павловського було в адміністративному порядку оштрафовано на 300 крб.; за статтю „Мазепинське свято” – на 100 крб.; за статтю „податкова енергія” – на 100 крб. [65, арк. 17, 35, 46, 63]. Всього за час видання газети проти неї було порушено одинадцять судових справ.

Царський уряд вимагав усі „підозрілі” публікації перекладати на російську мовою та надсилати їх прокуророві [34, арк. 77]. Було конфісковано чотири книжки „Літературно-наукового вісника” за переклад українською мовою відомого „Острова Пінгвінів” [219, с. 190-191]. 3 липня 1909 р. Київський губернатор постановив накласти штраф на суму 100 крб. на редактора „Літературно-наукового вісника” С.Веселовського за вміщену у №6 журналу статтю М. Грушевського „Виговський і Мазепа” [65, арк. 42]. Перший номер тижневика „Добра порада” Катеринославської „Просвіти” був конфіскований, на

четвертому числі адміністрація закрила часопис, а редактора притягла до суду [207, с. 65].

Незважаючи на переслідування і репресії з боку уряду і адміністрації, яких зазнавали протягом 1905-1907 рр. українські періодичне видання, у 1906 р. в імперії виходило українською мовою 23 друковані органи. З них 9 було закрито з наказу генерал-губернатора. За надрукований у тижневику „Запоріжжя” (Катеринослав) вірш Т.Шевченка „Розрита могила” номер конфіскували, а подальший випуск часопису заборонили. У Одесі вийшов лише перший номер щотижневої газети „Народна справа” й видання було заборонене. Навіть в оперативній інформації, що мала місце на сторінках одеського тижневика „Вісті” губернатор краю Карангозов побачив „кримінал” і на п'ятому номері видання „Вістей” було заборонене. 15 квітня 1906 р. редакція щоденної газети „Слобожанщина” розповсюдила повідомлення: „Через незалежні обставини редакція вважає необхідним тимчасово припинити видання часопису” [191, с. 62 - 63].

Заборони українських періодичних видань мотивували, як правило, неблагонадійністю. Але у більшості випадків українська періодика заборонялася або припинялася без пояснення причин. Оскільки, на нашу думку, істотних причин для закриття україномовних періодичних видань насправді не було.

Впродовж 1906 р. були заборонені до друку у Полтавській губернії щотижневики „Хліборобська справа” та „Поступ” (Лубни), часопис „Робітник”, тижневик „Рідна думка”, журнал „Україна”, газета „Українське слово” з додатком – дитячим журналом „Зірка”. Загальним у всіх випадках був категоричний окрик „недозволено” [388, с. 25-39]. Також було відмовлено у дозволі започаткувати періодичні видання у Києві, зокрема не дозволили дитячий журнал „Віночок”, журнал „Молода Україна”, щоденний ілюстративний гумористичний журнал „Чміль”, щомісячний журнал „Нове життя”, щоденні газети „Громадське слово”, „Селянин”, газети „Громадянин”, „Наше життя”; не дозволено було і щотижневу „Українську газету”. У Харкові товариству грамотності не дозволили видавати

щоденну „Народну газету”, відмовлено у клопотанні стосовно журналу „Розсвіт”; в Одесі не дозволено до друку газету „Нова Україна”, у Хотині – щомісячник „Зоря”. У Москві заборонили видання газети „Україна” та журналу „Хата”, а у Петербурзі – журналу „Україна” та літературно-сатиричного часопису „Ціп” [191, 62-63], [388, с.17-20]. Заборону україномовних видань у Москві й Петербурзі можна пояснити тим, що царизм не міг допустити видання українських друкованих органів у центрі імперії.

Життя більшості українських видань було короткочасним і причиною тому була реакційна політика уряду і адміністрації. Царизм продовжував здійснювати суворий нагляд за пресою. Більшість періодичних видань, що виходили в Україні, зараховувались до „неблагонадійних”. У Циркулярі Головного управління пошт і телеграфів від 22 січня 1907 р., перераховувались видання, що виходили в Києві, Одесі, Харкові, Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Миколаєві, містах Криму (Сімферополі, Ялті) і які нібито були „органами нелегальних партій або взагалі відрізнялися протиурядовим напрямком” і підлягали місцевим губернаторам для знищення. До таких видань міністр внутрішніх справ Російської імперії та поштово-телеграфне відомство віднесли: у Києві – газети „Боротьба”, „Громадська думка” (пізніше „Рада”), „Вечерняя газета”, „Киевская газета”, „Киевский голос”, „Киевский вестник”, „Киевская заря”, „Киевские новости”, „Киевские отклики”, „Киевские отголоски”, „Киевские отголоски жизни”, „Молния”, „Народ”, „Отголоски жизни”, „Педагогическая неделя”, „Последние новости”, „Работник”. В Одесі – «Коммерческая Россия», «Одесский листок», «Одесские новости», «Южное обозрение»; у Харкові – «Будущее», «Волна», «Голос жизни», «Девятый вал», «Злой дух», «Мир», «Накануне», «Погром», «Русская земля», «Харьковская вечерняя газета», «Харьковская жизнь», «Харьковский листок», «Харьковские новости», «Южный край», «Южно-русская сельская газета». У Чернігові – «Десна», «Утренняя заря»; у Полтаві – „Полтавські думки”, „Полтавщина”, „Рідний край”, «Воля», «Земля», «Колокол», «Полтавская народная газета», «Полтавский вестник», у Кобеляках Полтавської

губернії – часопис „Земля”. У Катеринославі – „Запоріжжє”, «Вестник Юга», «Приднепровский курьер», «Южная заря», «Южная Русь», у Сімферополі – «Жизнь Крыма», «Крым», «Луч», «Молот», «Новый Крым», «Отклики Крыма», «Первый луч», «Труд», «Южные ведомости», Южная газета», «Южный голос», Южный курьер», «Народная газета», «Новости», в Ялті – «Крымский курьер» [48, арк. 34 - 36].

Упродовж 1908 - 1910 рр. – у роки найбільшого піку політичної реакції – власті Києва не дозволили видавати журнал „Огляд” і щотижневу газету „Українська нива” (1909 р.), журнал „Громада” та щомісячник „Огнище” (1910 р.), щоденну „Українську газету” й щомісячник „Хвилі” (1911 р.). Власті Таврійської губернії не дозволили до друку тижневик „Рідна хата” (1909 р.), а у 1911 р власті Житомира не дозволили видавати тижневик „Струмок” [388, с. 45 - 49].

Перед початком Першої світової війни у Харкові було припинене видання тижневика „Сніп”, видання часопису „Село”. Видання цих часописів був припинений через урядові репресії.

9 січня 1915 р. київська поліція заборонила видання всіх українських газет і журналів на підставі розпорядження губернатора про виконання наказу начальника Київського військового округу: „Припинити на весь час військового стану всі періодичні видання на малоросійському наріччі та на єврейському жаргоні”. Із початком війни були закриті газети „Рада”, „Маяк”, журнал „Українська хата”. Було заборонено випуск наступних українських періодичних видань: „Літературно-науковий вісник”, „Дзвін”, „Рідний край”, „Сяйво”, газет „Рілля”, „Згода”, „Наша кооперація”, педагогічного журналу „Світло”, наукових органів „Записки Українського наукового товариства”, „Україна”, журналу для дітей „Молода Україна” – всього 11 видань, не враховуючи деяких часописів (наприклад, „Комашня-муравейник”), що видавалися одночасно російською і українською мовами [306, с. 82].

Під час революції 1905-1907 рр. українське студентство, крім безпосередньої участі у революційних подіях, взяло найактивнішу участь у національно-громадському житті.

В умовах революції після проголошення Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. виникли культурно-просвітні організації „Просвіти”, завданням яких стало сприяння просвіті українського народу в культурному, національно-політичному розвитку.

У Наддніпрянській Україні першими були засновані „Просвіти” у Катеринославі та в Одесі восени 1905р. Із 1906 р. „Просвіти” діяли у Києві, Кам’янці-Подільському, Житомирі, Миколаєві, Мелітополі, Чернігові та в інших містах [288, с. 7].

Восени 1906 р. жандармерія провела ретельну перевірку „політичної благонадійності” керівників київського товариства „Просвіта” – Б.Грінченка, Л.Українки та інших. Наслідки цієї перевірки були сформульовані у поліцейському рапорті: „Функціонуюче у Києві товариство під назвою „Просвіта” не заслуговує довіри і, завдяки його вкрай шкідливій діяльності задоволення його прохання про відкриття в Києві бібліотеки і книжкового складу є дуже недоречними [204, с. 76].

У лютому 1907 р. Б.Грінченко писав у листі К.Паньківському: „... насунули були такі чорні хмари, що по Києву пішла навіть поголоска, що „Просвіту” от-от мають заборонити.” У наступному листі до К.Паньківського голова київської „Просвіти” через півтора року повідомляє про небезпеку ліквідації товариства як про факт уже цілком реальний: „Надійшли до нас гості, потрусили, забрали деякі книжки і папери” [343, с. 123].

Архівні матеріали свідчать, що вся подальша діяльність київської „Просвіти” здійснювалась під пильним наглядом поліції. На початку 1910 р. в огляді департаменту поліції про український національний рух відзначалось: „невеличка купка української інтелігенції, серед якої значне місце посідають малоросійські письменники, актори та музиканти (Лисенко, Старицькі, Грінченко

та інші), створила товариство, яке переслідує нібито науково-культурні інтереси... Діяльність „Просвіти” виявляється в тому, що вона уряджає численні реферати і лекції для робітничого класу, розповсюджує свою літературу малоросійською мовою, має свою публічну бібліотеку, з якої книжки видаються робітникам безкоштовно. „Просвіта”, крім національних намагань, має яскраво виявлений соціалістичний характер” [22, арк. 1].

Київській „Просвіті” не дозволялося заснувати за межами міста філії і бібліотеки-читальні, у самому Києві не дозволено було завести свій книжковий магазин і відкрити для загального користування велику бібліотеку; не вдалося відкрити жодної школи, організувати лекції, літературні вечори і концерти [139, с. 31].

Велику роботу серед селян проводила Кам’янець-Подільська „Просвіта”. З 20 червня 1907 р. губернські власті заборонили діяльність товариства „Просвіта” у Подільській губернії, але у березні 1908 р. знову видали дозвіл на функціонування. Товариство сприяло запровадженню українознавства у навчальний процес Кам’янецької духовної семінарії та місцевих шкіл. За активістами-просвітниками було встановлено гласний нагляд поліції, а Вінницького єпископа Никона перевели в одну з російських єпархій. Протягом 1905 - 1907 рр. „Просвіта” подала прохання про відкриття 23 народних бібліотек, але їй було дозволено відкрити лише 5 [286, с. 14].

Подільське губернське жандармське управління (ГЖУ) вело постійний нагляд за діяльністю місцевої „Просвіти”. Начальник Подільського ГЖУ повідомляв у Департамент поліції: „всі вищезазначені просвітницькі товариства замість суто просвітницьких завдань, визначених їх статутами, мають на меті протилежні, що не відповідають цілям і намірам уряду. різноманітні політичні угруповання, об’єднавшись з метою просвіти народних мас, завдяки цим товариствам, взяли до підготовки з народу агітаторів і пропагандистів” [37, арк. 61]. Органи влади у Подільській губернії упродовж 1907-1908 рр. двічі припиняли діяльність Кам’янець-Подільської „Просвіти” та її філій.

Перешкоди з боку місцевої влади не дозволили „Просвіті” заснувати кілька філій – на Поділлі існувала лише одна філія у Могилеві [204, с. 67]. Жандармами неодноразово проводили обшуки у бібліотеках товариства (їх у Подільській губернії нараховувалося вісім), що призвело до вилучення з фонду бібліотек великої кількості книг

У квітні 1914 р. Подільське ГЖУ констатувало посилення діяльності прибічників ідей „Українського сепаратизму,” ідейними натхненниками, організаторами, та ватажками яких вважали місцевих „українофілів-інтелігентів” зокрема голову Кам’янець-Подільської „Просвіти” лікаря К.Солуху, Дзюбинського та інших”. Звинувачення в „українському сепаратизмі” урядовці прирівнювали до державного злочину. Адже саме слово „сепаратизм” означало і означає: рух за відокремлення від держави частини її території та населення. У той же час усі ті, хто працювали для розвитку і поширення української культури та освіти поширювали нібито ідеї відокремлення України від Росії – ідеї сепаратизму. На нашу думку, звинувачення активістів подільського „Товариства” у поширенні ідей „українського сепаратизму” послужило приводом для остаточного закриття Кам’янець-подільської „Просвіти” [123, с. 131]. У ніч з 16 на 17 травня 1914 р. у приміщенні „Просвіти” та в активістів товариства К.Солухи, П.Гловацького. Т.Павловського, В.Приходька та інших проводили обшуки. Їх звинуватили у тому, що вони хотіли „насадити у Подільській губернії шляхом друку і агітації ідеї українського сепаратизму”, а також мали на меті „утворення самостійної України на засадах соціал-демократичної автономної республіки з Народною Радою на чолі” [123, с. 131].

У 1907 р. павлоградські чорносотенці зірвали дві вистави драматичного гуртка катеринославської „Просвіти”, а просвітянам Мелітополя було заборонено проведення спектаклів у 1909 р.

20 травня 1908 р. до губернатора надійшов рапорт від місцевого жандармського управління, в якому повідомлялося про те, що діяльність чернігівської „Просвіти” спрямована на досягнення революційних цілей. Також у

рапорті вказувалося на необхідність встановити нагляд за „просвітянами” А.Дядиченком, М.Вороним, І.Кононенком, І.Руденком та іншими. 21 серпня 1908 р. чернігівський губернатор М.Родіонов віддав наказ про виключення зі складу товариства її керівників та провідних діячів – подружжя Коцюбинських, І.Шрага, О.Андрієвської, О.Камінської, Ф.Левицької, Л.Шрамченка. Прохання виключених про відновлення їх членства у жовтні 1909 р губернатор не задовольнив [123, с. 238].

30 серпня 1908 р. чернігівський губернатор повідомив у департамент поліції, що „... з відкриттям товариства на чолі його стали відразу керівниками підозрювані у злочинній революційній діяльності особи... завдяки цьому діяльність „Просвіти” стала спрямовуватись на досягнення революційних ідей... Назване товариство поширило таку діяльність на Козелецький повіт, відкривши з цією метою у Козельці відділення. Шкідлива діяльність названого відділення особливо виявилась на влаштованій „Просвітою” у м. Козельці виставі, на якій навмисно була перекручена п’єса з метою висміяти і принизити в очах публіки поліцію...” [438, с. 145-146]. У свою чергу, губернське присутствіє пояснило причину закриття козелецької філії „Просвіти” тим, що вона „ ухиляється від просвітницької мети”. Чернігівська влада намагалася обмежити контакти інтелігенції з селянами та звести їх до мінімуму. Чернігівські урядовці заборонили „просвітянам” заснувати бібліотеку-читальню у с. Кропивному Конотопського повіту [123, с. 237].

М.Коцюбинський у листі, адресованому київській „Просвіті” перераховує несправедливості, з якими зіштовхнулося чернігівське товариство за перші п’ять місяців роботи. Влада „заборонила концерт М.Лисенка і О.Мішуги, вечори для членів „Просвіти” в помешканні „Просвіти”, загальні збори у січні; коли дозволила збори в березні, то тільки з тим, щоб вони були не публічні, не дозволила одкрити кіоск для продажу книжок і часописів” [287, с. 55]. Згодом він знову заявив про переслідування чиновниками просвітян: „... їдиш, гризешся,

пояснюєш – нічого не помагає. Кажуть існують собі на папері, а жити не дамо” [270, с. 74].

У 1910 р. із програми вечорів, які організувала чернігівська „Просвіта”, цензура виключила все, крім співів. Поліція ретельно спостерігала за дотриманням цих вимог. Навіть на дитячих вечорах було заборонено читати вірші та байки українською мовою [123, с. 239]. Товариству заборонили провести шевченківський вечір і народні читання [287, с. 21]. Закриття чернігівської „Просвіти” відбулося 25 липня 1911 р.

Генерал Толмачов переслідував будь-які прояви суспільної діяльності одеської „Просвіти”. Він заборонив відкриття бюро медичної допомоги та школи, надавати свою бібліотеку для загального користування, заснувати хоч би одну філію або навіть читальню за межами Одеси, закрити книжковий склад. Ніби тому, що рада старшин не повідомила градоначальство про те, хто є відповідальним за склад. Товариству об’явили про те, що „оскільки, крім чиновника Банчука немає іншої особи, що знає малоросійське наріччя..., то генерал-губернатор не знаходить можливим дозволити надалі реферати, читання і співи у товаристві на малоросійському наріччі” [139, с. 34]. Отже, одеська адміністрація заборонила „просвітянам” організовувати заходи українською мовою.

Попереджувалась місцевою владою і видавнича діяльність товариства: друга видана „Просвітою” брошура (про Гарібальді) І. Бондаренка була конфіскована владою, а на голову товариства був накладений штраф [204, с. 67]. Вона вимагала перед кожним літературно-музичним вечором подавати справнику переклад російською мовою всіх номерів. Поліція провела кілька обшуків у помешканні одеської „Просвіти” [151, с. 5].

Керівництво губерній перешкоджало створенню нових просвітніх організацій. У Полтавській губернії було відмовлено в реєстрації товариства „Просвіта”, організатори якого вимушені були звернутися зі скаргою до Сенату. В указі Сенату від 28 липня 1908р. за № 9120 було відмовлено задовольнити скаргу, оскільки „мета українського товариства „Просвіта” - допомогти культурно-

просвітницькому розвитку українського народу, є „прагнення до відокремлення інтересів малоруського народонаселення” і може викликати наслідки, „що загрожують громадському спокою і безпеці [52, арк. 3].

Київський губернатор О.Гірс надіслав 26 грудня 1909 р. Київському, Подільському, Волинському генерал-губернатору Ф.Трепову конфіденційного листа відносно існування на території Київської губернії українських і польських просвітницьких товариств. Губернатор вважав, що програма українських товариств, які виникли протягом останніх трьох років є небезпечною, оскільки вони ставлять за мету пропаганду серед міських і сільських жителів так званої „української мови”, яка є цілком штучним поєднанням „малоросійського наріччя з літературним галицько-руським”. Ці товариства намагаються витіснити російську мову із побутового вжитку та народних аудиторій, спектаклів, концертів: наступним етапом „українського руху”, який намічений керівниками цих товариств в окремих брошурах і в співчуваючій їм пресі, передбачається завоювання нижчої, середньої і вищої школи. Така боротьба з загальноросійською культурою і державною мовою могла здаватися „нелепостью и ребячеством”, але по суті цей рух виходить із чисто політичних мотивів, тому що ватажки його є носіями соціал-демократичних і федералістичних ідеалів. Ці україно-іредентисти говорять і пишуть про відродження української держави в історичних кордонах XV – XVI ст., а саме від Сана (за Карпатами) до Кубані і Дону” [52, арк. 3].

Охарактеризувавши діяльність „Просвіти”, „Українського наукового товариства”, „Українського товариства сприяння науці, літературі і мистецтву, „Українського клубу” у Київській губернії губернатор О.Гірс наголошував на тому, що українці і поляки у прагненні до національної автономії воліють спільними зусиллями боротися проти русифікаторської політики російського уряду [52, арк. 4].

Міністерство внутрішніх справ 20 січня 1910 р. видало циркуляр за підписом П.Столипіна, адресований генерал-губернаторам, в якому зазначалося, що Тимчасові правила від 4 березня 1906 р. про товариства і союзи серед

іноземних елементів спричинили появу „ цілого ряду товариств під самим різноманітними назвами, що мають за мету об'єднання іноземних елементів на ґрунті їх виключно національних інтересів... Такі товариства безумовно ведуть до посилення начал національної відокремленості і розбрату і тому мають бути визнані такими, що загрожують громадському спокою і безпеці... У зв'язку з цим, я визнаю заснування подібних товариств на основі п.1 ст.6 закону 4 березня 1906 р., недопустимими і вважаю за потрібне відмітити.., що при обговоренні клопотань про реєстрацію яких би то не було іноземних товариств, у тому числі українських.., незалежно від переслідуваних ними цілей, місцевому у справах про товариства Присутствію належить у кожному окремому випадку неухильно відмовляти в реєстрації їх уставів, на точній підставі наведених вказівок Сенату. Разом з тим належить у теперішній час ретельно ознайомлюватися з діяльністю уже існуючих іноземних товариств і у відповідних випадках порушити в установленому порядку питання про їх закриття” [68, арк. 22]. Губернаторам наказувалося не дозволяти засновувати „іноземних товариств”, зокрема „українських” незалежно від поставлених ними цілей, а також переглянути всі видані дозволи та вжити необхідних заходів. усі створені до цього часу товариства розглядалися як об'єднання, що посилюють національну відокремленість і не відповідають російським державним завданням” [52, арк. 11].

12 лютого 1910 р. генерал-губернатор Ф.Трепов звернувся у Міністерство внутрішніх справ з пам'ятною запискою про закриття, утворених у Київській губернії трьох польських і чотирьох українських товариств („Просвіта,” „Українське товариство сприяння науці, літературі і мистецтву у м. Києві,” „Українське наукове товариство у м. Києві,” „Український клуб), „мотивуючи це тим, що „ вони переслідують вузько національну мету, що суперечить завданням державної політики” [52, арк. 12]. У свою чергу, заступник міністра внутрішніх справ сенатор С.Крижановский не погодився з цим: „... погоджуючись із Вашими міркуваннями про бажаність закриття означених товариств, я не маю можливості

увійти із розглядом цього предмету до Сенату”, оскільки ст. 39 закону від 4 березня 1906 р. передбачала не порядок закриття існуючих товариств, а порядок їх реєстрації. Сенатор рекомендував, щоб губернські присутствія переглянули свої рішення про реєстрацію цих товариств [52, арк. 15].

У цих умовах губернські чиновники ретельно перевірили видавничу діяльність київської „Просвіти”, склавши потім доповідну записку про його напрямки діяльності. На думку урядовців, всі видання київської „Просвіти” мали за мету „дискредитувати монархічну владу та ширити республіканські ідеї, робити фетиш із політичних злочинців. захищати антимілітаризм та національний сепаратизм [201, с. 2-3].

Керуючись такою директивою, місцева влада почала одну за другою закривати „Просвіти”, клуби та інші громадські організації українців. 8 квітня 1910 р. відбулося засідання губернського у справах про товариства присутствія на чолі з київським губернатором О.Гірсом. Губернське присутствіє розглядало „неправильності, допущені товариством у своїй діяльності” і прийшло до висновку закрити київську „Просвіту”: „вбачаючи як в цілях, поставлених перед товариством „Просвіта” його статутом, так і у видавничій діяльності товариства протягом чотирьох років його існування загрозу громадському спокою та безпеці”, постановило: „Товариство під назвою” Просвіта” у Києві закрити назавжди, про що оголосити правлінню товариства через поліцмейстера. якому доручити зупинити всяку діяльність товариства” [52, арк. 32-33].

На цьому ж засіданні було відмовлено в реєстрації „Товариства благоустрою та охорони могили українського поета Т. Шевченка”. На думку присутствія, ім’я Шевченка стало за останні роки політичним лозунгом „українофілів” і „зряддям пропаганди українського сепаратизму.” Думка фундаторів (І.Левицького, К.Михальчука, В.Науменка) товариства, щоб заснувати при могилі Т.Шевченка музей і хату для приїжджих в очах присутствія „являється головною ціллю засновників і одним із вельми зручних засобів згуртувати і об’єднати діячів і адептів українофільської партії, надати їм можливість збиратися

в усамітненому місті, мало дозволеному для адміністративного спостереження і нагляду” [319, с. 1].

У численних протестах діячі українського національного руху доводили, що закриття київської „Просвіти” – це перший крок царського уряду щодо виконання столипінського циркуляру 1910 р., а це означає: на українському суспільстві „знов поставлена пляма підозри та заборони” [217, с. 91].

Після закриття київської „Просвіти” власті спрямували зусилля проти Українського політичного клубу. Начальник Київського охоронного відділення М.Кулябко з приводу діяльності клубу доповідав у Департамент поліції: „Об’єднання українців, розвиток національного духу, сепаратизму, до якого українці прагнуть усіма силами, бажаючи відродити зросійщений український народ – це змусило українців удатися до легальної організації, котрою є їх клуб, боротьба з русифікацією – це мінімум бажань українців. Вони говорять, щоб народ міг боротися за свої права, він повинен представляти націю, а українська національність, як така майже розчинилася у величезній масі російського народу; звідси намагання українців воскресити українську мову як ознаку нації... Діяльність українофілів, в особі їх клубів і просвітницьких товариств, безумовно антидержавна і подальший її розвиток може привести до дуже серйозних наслідків, оскільки ці товариства, при нагоді, підтримають революційний рух і нададуть в його розпорядження організовані свідомі кадри вихованих ними членів [22, арк. 20-21].

Російський царизм жорстоко переслідував спроби організовувати оформлення українського національного руху за межами України. У 1910 р. представники української інтелігенції вирішили заснувати у Москві клуб „Українська хата”, проект якого вони подали на розгляд московського „особливого з міських справ присутствія.” Проти реєстрації товариства „Українська хата” виступив московський градоначальник, зсилаючись на циркуляр від 20 січня 1910 р. Його підтримав міністр внутрішніх справ П.Столипін. Останній заявив, що „заснування у Москві товариства „Українська

хата” не підлягає дозволу, так як спрямоване на досягнення вузько-національних цілей і тому стане загрозою громадському порядку і безпеці” [354, с. 3].

Отже, царизм вважав за необхідне вести рішучу боротьбу з українськими просвітніми товариствами, які б могли сприяти відродженню українського національного руху, застосовуючи при цьому репресії. Столипінським циркуляром було офіційно проголошено, що культурно-освітня діяльність української інтелігенції несумісна з поглядами уряду.

У лютому 1912 р. начальник Волинського губернського жандармського управління повідомив у департамент поліції про ліквідацію у Житомирі товариства „Просвіта” [77, арк. 94]. 28 квітня його було заборонено після звинувачення у „шкідливій діяльності, яка виявляється у поширенні українофільства і соціалістичних ідей” [403, с. 100]. Товариство „Просвіта” у Миколаєві, очолюване М.Аркасом також зазнало переслідувань з боку влади, яка спиняла публічну діяльність: забороняла проводити концерти, гулянки тощо [204, с. 68]. Царські чиновники всіляко перешкоджали становленню катеринославської „Просвіти”, яка спрямувала свою діяльність на зближення західних і наддніпрянських українців. Їх підтримка західноукраїнських біженців налякала місцеву адміністрацію, тому 26 січня 1916 р. „Просвіту” у Катеринославі закрили разом із трьома філіями [204, с. 66].

Всіляких утисків з боку губернських властей зазнавали товариства грамотності, діяльність яких носила національний характер: вони відстоювали право на українізацію освіти, сприяли друкуванню і розповсюдженню книжок українською мовою, цим самим піднімали її престиж. Харківський губернатор у листі від 26 січня 1901 р. до міністра внутрішніх справ висловив занепокоєння тим, якби місцеве товариство поширення в народі грамотності „не спрямувало свою діяльність у протилежний бік”, тому він радив обмежити його діяльність, урізанням його статуту. Місцева влада чинила товариству численні перешкоди: заборонили публікацію збірки творів М.Вовчок, відхили клопотання про видання українською мовою науково-популярних брошур з медицини і сільського

господарства [246, с. 85-90]. У свою чергу, московський цензурний комітет, до якого надсилали рукописи видань товариства, складав їх під сукно чим надовго затримував їх публікацію [348, с. 47].

У квітні 1905 р. на загальних зборах Харківського товариства поширення в народі грамотності було прийнято ухвалу, в якій зазначалося, що „... тільки із знищенням існуючого самодержавного ладу можлива широка і цілеспрямована діяльність на ниві освіти”. Через кілька днів харківський губернатор постановив вимогу надати йому для перегляду протокол зборів. Після ознайомлення зі змістом протоколу в культурно-освітніх закладах товариства почастишали різні провокації з боку поліції [255, с. 83]. У 1905 р. мало відбутися святкування 35-річчя діяльності товариства, але власті, стурбовані розвитком революційних подій в імперії, не дали згоди на його проведення. Упродовж революційних років чиновники Харківської губернії не дозволили товариству провести жодного благонадійного вечора, відібравши у такий спосіб найважливіше джерело прибутку [254, с. 108].

У 1907 р. за наказом генерал-губернатора поліція вчинила обшуки в усіх комітетах Харківського товариства, вилучила літературу суспільно-політичного спрямування, закрила видавничий комітет, книжковий склад і третю бібліотеку; було складено список недозволених для читання книжок [246, с. 86]. За діяльністю Народного будинку (був заснований у 1903 р. Харківським товариством грамотності) було встановлено суворий контроль місцевої влади; від працівників вимагали для затвердження текст кожної лекції, що по суті звело нанівець лекційну роботу [348, с. 49].

23 січня 1908 р. після обшуків і арештів Київським губернським присутством було закрито Київське товариство грамотності, діяльність якого визнали такою, що загрожує суспільному ладу. Сенат, у свою чергу, 14 січня 1909 р. визнав цілком установленим факт розповсюдження Київським товариством грамотності через продаж із наявних у них книжних складів книжок і брошур протиурядового змісту „... до того ж означене правопорушення визнане не

випадковим, а таким, якому притаманний системний характер”. Голову Київського товариства грамотності В.Науменка було звільнено з посади директора чоловічої гімназії [64, арк. 15-16].

На межі XIX - XX ст. студентство протестувало проти антидемократичних порядків у стінах навчальних закладів і в державі загалом: вимагало забезпечення недоторканості особи, повернення до навчальних закладів висланих студентів, скасування інспекції, порушувало клопотання про зміну університетського статуту, про право організації й гуртків і земляцтв [284, с. 14]. Неодноразово студентство порушувало перед керівництвом навчальних закладів питання про заснування українських кафедр [337, с.2]. Спроба царизму залякати демократично настроєних студентів перспективою призову на військову службу викликала новий вибух обурення й протесту [345, с. 617]. Імператор, який втрутився у конфлікт зі студентством, заявив про своє невдоволення персоналу Міністерств народної освіти і внутрішніх справ за «невмілі розпорядження» та одночасно за т.зв. «осудження молоді, що забула про обов’язок слухняності та поваги до порядку», заявивши, що «подібні смути не можуть бути допущені». Натомість уряд відповів на виклик студентства репресіями, студентів-заколотників виключали з університетів, віддавали у солдати. З приводу цього тодішній урядовець С.Вітте заявив, що «казарма виховає краще, ніж професор», а армію тим самим перетворили на арештантські роти” [391, с. 12].

У зв’язку із наростанням хвилі студентського руху царський уряд виробив систему заходів для боротьби з ним. Одними із перших таких заходів було введення солдатів і козаків під керівництвом жандармів до навчальних закладів, відправлення студентів у солдати та виключення з університетів. 28 квітня 1899 р. поліція заарештувала біля будівлі Київського університету близько 50 студентів, яких під охороною городових козаків було відправлено до в’язниці. За участь у „безпорядках” із університету було виключено більше 130 студентів, із них біля 100 – ув’язнено. Для попередження масової студентської сходки 7 грудня 1900 р. у приміщення університету за розпорядженням Київського генерал-губернатора

були введені солдати і козаки. 11 січня 1901 р. уряд розпорядився віддати у солдати 183 студенти Київського університету - учасники сходки [2, арк. 330]. 16 червня 1900 р. в Одесі був у повному складі заарештований Всеросійський студентський з'їзд [190, с. 8 - 9]. Так царизм намагався залякати студентство та відвернути його від політики. Але у відповідь розпочався загальний студентський страйк. Із цього приводу начальник жандармського управління Спиридович писав у своїх „Записках”: „... піднялася агітація проти уряду. У результаті шкода для армії, шкода для уряду і ніякої користі та толку для молоді”[392, с. 83]. З початком страйку міністр внутрішніх справ Д.Сипягін у телеграмі до всіх генерал-губернаторів зобов'язав їх придушувати всі вуличні заворушення і демонстрації, застосовуючи при цьому військову силу. Крім того міністр наказав арештовувати всіх студентів, які беруть участь у демонстраціях [56, арк. 2].

Студенти у відповідь прийняли резолюцію, де заявили, що „... вся політика уряду спрямована на те, щоб знищити, придушити „студентський дух”, придушити всілякі прояви вільної думки... Університет перетворений на тюрму, де за кожним кроком студента слідкують десятки очей пуделів шпіонів, ... де професори перетворені на чиновників”[190, с. 44].

Станом на лютий 1901 р. загальна кількість студентів Київського університету, відданих у солдати становила 211 осіб; у березні 1901 р. студенти цього ж університету мали сутичку з поліцією, внаслідок якої було ув'язнено 15 студентів [252, с. 46].

12 березня 1901 р. уряд постановив губернаторам і градоначальникам „у випадку виникнення безпорядків... надавати учбовому начальству підтримку військами і у випадку необхідності силою і суворістю припиняти їх” [190, с. 59]. Департамент поліції у циркулярі від 30 березня віддав розпорядження за студентами вищих навчальних закладів і слухачками вищих жіночих курсів, виключених через участь у студентських і вуличних демонстраціях, „... встановити за подібними особами загальний нагляд, щоб вони не здійснювали шкідливого впливу на місцеву молодь і на середовище робітників, про що і

належить у випадку прояву ними цього впливу повідомляти у департамент поліції” [41, арк. 146].

Враховуючи те, що студентів підтримували робітники та передова громадськість України, царизм змушений був піти на поступки: у липні 1901 р. були скасовані „Тимчасові правила” 1899 р., амністовані та повернені на початку 1901-1902 н.р. до вузів більшість відданих у солдати студентів [280, с. 80].

З 28 листопада до 2 грудня 1901 р. у Харкові відбулася багатотисячна антиурядова демонстрація за участю робітників і студентів, що виступали під гаслами „ Геть самодержавство!”, „Хай живе політична свобода!” - була розігнана військами та поліцією. Харківський університет було закрито 2 грудня. Внаслідок демонстрації 113 студентів було виключено з лав університету, а з міста було вислано під наглядом поліції близько 300 студентів [46; арк. 85, 96, 102, 124]. За участь у вуличних демонстраціях, що мали місце у Харкові 22 грудня 1901 р. із університету було вилучено 372 студенти, з Ветеринарного інституту – 308, з Технологічного – 70 [50, арк. 7-8].

Не бажаючи поширення та продовження студентських рухів, які з особливим розмахом проходили в Україні, імператор і уряд вирішили піти на незначні поступки студентству. Затверджені 22 грудня 1901 р. „Тимчасові правила про студентські заклади” дозволяли під наглядом учбового начальства створювати гуртки, скликати збори тощо. Така „регламентація” не влаштовувала студентів, які виступили з протестом проти правил, котрий вилився у Всеросійський студентський страйк, що тривав з січня до квітня 1902 р. У Києві студентський страйк розпочався 2 лютого 15-тисячною демонстрацією студентів і робітників. На розгін демонстрантів було кинуто війська та поліцію, що призвело до арешту понад 100 осіб, серед яких 19 студентів Київського політехнічного інституту [144, с. 31].

Імператор, заслухавши, доповідь міністра внутрішніх справ з приводу київської демонстрації, наклав резолюцію: „Слід діяти рішуче та одноманітно у всіх містах і особливо запобігати вуличним демонстраціям”. Згідно з цим

розпорядженням Миколи II, міністр внутрішніх справ П.Сип'ягін розіслав губернаторам циркуляр, у якому наказував негайно арештовувати організаторів вуличних виступів, „а демонстрацій у жодному випадку не допускати та припиняти з самого початку не обмежуючись засобами та силою”. Міністр народної освіти у доповіді імператору зазначив, що селянські повстання у Полтавській і Харківській губерніях „хвилюють розум молоді”, і що з метою „припинення” нових виступів студентства поліція проводить обшуки та арешти „серед безспокійних елементів” [190; с. 78, 87].

Для попередження у майбутньому студентських виступів міністерство народної освіти на чолі з П.Вановським підготувало правила, що визначали обов'язки керівництва навчальних закладів і чинів поліції при придушенні студентських хвилювань. Згідно цих „Правил” „вжиття заходів для припинення безпорядків серед студентів... покладене на учбове начальство, і чини поліції викликаються до навчального закладу лише після запрошення учбового начальства; виведення студентів із приміщень навчальних закладів, переписка учасників безпорядків, арешт і т.д. – у випадку неможливості припинити безпорядок... Сам спосіб і порядок дій чинів поліції для припинення безпорядків, вирішення питання про звернення для сприяння у цьому військової команди, надається на розсуд старшому на місці чину адміністративного чи поліцейського відомства, без подальшого втручання учбового начальства. У випадку перенесення студентських безпорядків на вулицю, керівництво навчальними закладами не повинно втручатися” [42, арк. 13].

У липні 1902 р. були затверджені змінені „Тимчасові правила”, за якими будь-які несанкціоновані колективні дії студентства суворо заборонялися. Сходка студентів Київського університету, що проходила 27 жовтня 1904 р., була перервана поліцією, викликаною ректором. Керівництво університету, за домовленістю з міністром народної освіти Глазовим, закрило університет із метою недопущення проведення студентського страйку [252, с. 47]. 22 січня 1905 р. у Харкові в університеті та Ветеринарному інституті наказом властей були

припинені заняття. 29 січня поліції вдалося завадити проведенню студентської сходки в місцевому оперному театрі. 6 лютого директор землеробського училища вимагав від поліцмейстера вислати з Харкова всіх іногородніх учнів. 18 лютого міністр народної освіти відмовив раді професорів у проханні щодо відкриття університету [190; с. 292, 300 - 302]. 23 січня поліція вчинила обшуки та арешти тих студентів, які проводили агітацію за проведення в Одесі політичної демонстрації. Начальник Одеського жандармського управління телеграфував у Петербург, повідомляючи директора Департаменту поліції, що у зв'язку з можливим проведенням студентської сходки Новоросійський університет буде закритий та будуть заарештовані студенти, які підозрюються у підготовці проведення сходки [128, с. 295 - 296]. 14 - 15 січня 1905 р. у Київському політехнічному інституті було заарештовано 10 студентів, а інститут за наказом міністра фінансів був тимчасово закритий [128, с. 297].

У ході листування міністра внутрішніх справ із Київським губернатором і начальником Київського охоронного відділення наголошувалося „на необхідності вжиття самих енергійних засобів для недопущення переходу безпорядків, які відбувалися у Київському університеті і Політехнічному інституті, у вуличні демонстрації і припинення їх усіма силами у випадку їх виникнення” [59, арк. 15 - 16]. Для припинення революційної діяльності у стінах Київського політехнічного інституту київський генерал-губернатор видав наказ поліції та військам оточити будівлю інституту. 18 жовтня 1905р. на Думській площі Києва відбувся 10-тисячний мітинг, що закінчився зіткненням з поліцією й розстрілом багатьох демонстрантів [128, с. 34]. У грудні 1905 р. на територію Київського політехнічного інституту було введено війська, у багатьох студентів проведено обшуки, ініціаторів руху було ув'язнено та вислано з міста до віддалених районів імперії [144, с. 38].

У той же час уряд працював над підготовкою термінових заходів для попередження нових студентських виступів. Міністерство внутрішніх справ 5 січня 1906 р. надіслало розпорядження попечителям учбових округів згідно з

яким „... улаштування публічних зібрань в університетах не буде дозволено і у випадку невиконання цього наказу приміщення університету буде закритим” [73, арк. 1]. Внаслідок цього у навчальних закладах імперії тимчасово заборонялося проведення публічних студентських зборів. Порухення цих розпоряджень вело до негайного виключення студентів. В університетах встановлювався жорсткий поліцейський режим, у всі корпуси були призначені „наглядачі будівель” – поліцейські, які стежили за студентами та доповідали у поліцейське управління [317, с. 195].

У свою чергу, ректор Київського університету М.Цитович надіслав 16 листопада 1907 р. лист на ім'я голови Професорського дисциплінарного суду: 3 листопада лекції деяких професорів були насильно припинені групами студентів, які протестували проти арештів кількох студентів, проведених напередодні... до університету було викликано наряд поліції..., названі студенти були затримані та переписані поліцією... Прошу Вас притягнути до професорського дисциплінарного суду студентів за звинуваченням у насильницькому припиненні лекцій 3 листопада” [82, арк. 1-3].

На всезагальному студентському з'їзді, який відбувався 26-27 січня 1908 р. делегат із Києва заявив, що у Києві „... найгірше становище. Університет цілковито розгромлений, і професура сама ввела до нього війська і поліцію, і конфлікт неминучий...” Зі свого боку, департамент поліції у циркулярі від 19 листопада просив Волинське ГЖУ встановити постійний секретний нагляд за студентськими організаціями [76, арк. 1- 4].

Царська влада посилила контроль за навчальними закладами у роки реакції. У листі попечителя Київського учбового округу, адресованого ректору Київського університету зазначалося, що „згідно діючих правил будь-які сходки, що стосуються питань, не пов'язаних із життям навчальних закладів, у приміщеннях таких, не можуть бути дозволені... Прошу у кожному окремому випадку, коли такого плану сходка відбудеться в університеті св. Володимира явочним порядком, або ж коли на сходці в університеті будуть присутні сторонні особи, то

негайно подібні відомості мені повідомляти, із зазначенням того, які саме заходи Вами були вжиті” [74, арк. 11].

П.Столипін у телеграмі Харківському губернатору від 11 січня 1911 р. наказував: „ у зв’язку з отриманими міністерством відомостей про можливість виникнення студентських безпорядків, наперед застосуйте заходи до концентрації поблизу навчальних закладів достатніх для припинення зібрань поліцейських сил” [424, с. 185]. Подібного змісту телеграми були відправлені й іншим українським губернаторам. Крім цього міністерство внутрішніх справ і військовий міністр визнали необхідним притягнути осіб, звільнених із вищих навчальних закладів за участь у студентських хвилюваннях до виконання військової повинності, до загального призову [53, арк. 1183].

Політика переслідування українського демократичного студентства, яку проводив уряд П.Столипіна, на наш погляд, призвела до того, що під час розпалу політичної реакції та антиукраїнської кампанії П.Столипін був убитий студентом Д.Богровим у Києві.

7 листопада 1912 р. у зв’язку з роковинами смерті Л.Толстого у Київському політехнічному інституті відбулося студентське зібрання. Ректор інституту вимагав припинити „безпорядок”, вказавши студентам на їх нетактовність, і погрожував, що викличе наряд поліції. В університеті Св. Володимира у зв’язку з цими подіями було затримано чотири студенти. 9 листопада Київський губернатор Гірс розглянув наданий Київським поліцмейстером рапорт і встановив винними „ у порушенні обов’язкових постанов генерал-губернатора від 5 листопада 1910 р. і 8 січня 1911 р., що виявилися в участі у сходках, невідповідних державному порядку і громадському спокою, а також у вуличній демонстрації, у публічних підбурюваннях студентів до припинення занять у навчальному закладі, постановив: на чотирнадцять студентів університету св. Володимира накласти адміністративний арешт строком від 1-го місяця – до 1-го тижня” [57, арк. 12].

З приводу підготовки святкування в Києві 100-ліття з дня народження Т.Шевченка київський губернатор Суковкін 26 лютого відправив міністру внутрішніх справ телеграму: „ для попередження безпорядків мною були викликані на допомогу міській поліції стражники Київського повіту та дві сотні козаків. Безпорядки мали характер виключно виступів студентів вищих навчальних закладів. У Комерційному інституті відбулася сходка студентів, яка викликала сутичку з академістами; заарештовано двадцять студентів. 25 лютого було заарештовано 76 студентів, 26 лютого – 25” [57, арк. 13-14]. Із додаткового повідомлення губернатора міністру внутрішніх справ бачимо, що 26 лютого були викликані стражники Київського повіту, три сотні козаків і п’ять рот піхоти. Лише до будівлі Комерційного інституту було введено наряд поліції, внаслідок чого демонстрації в інституті була припинені, а у призвідників були відібрані вхідні квитки”. Із числа співаючих на вулицях „Вічну пам’ять” всі були затримані. За два шевченківські дні було заарештовано 104 студенти, шість з яких згодом звільнені. Із цього числа п’ять студентів були заарештовані на три місяці, за спів „Вічної паняті” 23 студенти ув’язнено на півтора місяці, 19 студентів – на один місяць, 47 студентів – на два тижні [57, арк. 14].

Отже, незважаючи на заборону царським урядом відзначення 100-річчя з дня народження Т.Шевченка та на репресії з боку влади, українське студентство вийшло у лютому 1914 р. на маніфестацію. Для розгону студентів-демонстрантів власті використали загони поліції та козаків. Велику роль у припиненні маніфестацій відіграли студенти-чорносотенці, а їх діяльність місцеві органи влади оцінювали лише як невмілі виходки. У той же час спроби українських студентів відсвяткувати Шевченківський ювілей розцінювали як безпорядки проти існуючого ладу.

Ставлення російської інтелігенції до українського національного руху було неоднозначним. Такі представники російської суспільно-політичної думки, як П.Струве, М.Бердяєв, С.Булгаков, С.Франко відверто пропагували „здоровий великоросійський націоналізм”, ідею державності і створення „Великої Росії”.

Фракція російських націоналістів у Четвертій Державній думі відверто виступала проти українського національного руху як антидержавної сили, а чорносотенні організації, що мали місце по всій Україні, називали представників і прихильників українського національного руху – „мазепинцями” (зрадниками Росії) [309, с. 99, 112].

Голова партії російських кадетів П.Мілюков виступаючи у Думі з приводу заборони відкритого святкування 100-річчя з дня народження Т.Шевченка заявив, що домагання українського громадянства стосується умов розвитку української культури: „Ми вважаємо ці устремління правильними та законними, а боротьбу проти них – політично загрозовою боротьбою” [305, с. 139-140].

Протягом 1900 – 1917 рр. український національний рух підтримували видатні російські вчені, насамперед академіки Російської Академії Наук Ф.Корш, О.Шахматов та інші. Ф. Корш неодноразово наголошував, що українці мають право на культурне самовизначення [268, с. 20]. Як бачимо, частина російської інтелігенції продемонструвала послідовну прихильність до проявів українського національного руху, обстоюючи право українців на культурне самовизначення (українізацію освіти в Україні, впровадження української мови в судових та адміністративних установах, поліпшення умов для легального існування громадських організацій, скасування обмежень українського друкованого слова).

У той же час деякі представники російської суспільно-політичної думки (П.Струве, С.Щеголев та інші) – рішуче виступали проти українського національного руху, наголошуючи, що „свідомі українці” ведуть боротьбу проти російської культури серед південноросійського населення з надією витіснити цю культуру на Півдні Росії та запровадити нову культуру – українську. Вони звинувачували діячів українського національного руху Б.Грінченка, Є.Чикаленка, Д.Дорошенка та інших у зраді великодержавних інтересів та в „мазепинстві” [401, с. 8-13].

Підводячи підсумок, треба зазначити, що важливим здобутком українського національного руху стала діяльність різних громадських об’єднань і товариств.

Створені в період революції 1905-1907 рр. легальні товариства „Просвіта” посилили процес об’єднання національно свідомих українців, сприяли відродженню української культури, пробудженню й вихованню в народі національної та політичної самосвідомості.

Самодержавство всіляко перешкоджало діяльності українських громадських організацій і, перш за все товариств „Просвіта”, побоюючись проголошених ними ідей, що могли похитнути устрої Російської імперії. Після поразки революції царизм проводив політику репресій проти українських громадських організацій та їх періодичних видань.

Життя більшості україномовних видань було короткочасним і причиною тому було упереджене, а часом навіть і вороже ставлення царизму до українських настроїв і тих осіб, які пропагували національне і культурне відродження (у даному випадку – це, здебільшого, представники української інтелігенції, які очолювали видання українських часописів). Подібне ставлення імперського уряду призвело до реакційної політики, направленої проти української періодики, оскільки більшість із періодичних видань в Україні як україномовних, так і тих, що видавалися російською мовою, зараховувалися до „неблагонадійних”. У більшості випадків українські періодичні видання заборонялися або припинялися без пояснення істинних причин., оскільки, на нашу думку, істотних причин для закриття українських часописів не було.

На зламі XIX – XX ст. самостійною організованою політичною силою виступало українське студентство, що ставило своїм завданням боротьбу проти самодержавства за національне, економічне і політичне відродження України взагалі та за українізацію і демократизацію вищої освіти. Урядові репресії проти студентства не припинили виступів молоді. У революційні роки царизм пішов на незначні поступки студентству: дозволив викладання українознавчих курсів та відкриття відповідних кафедр у вузах України, але вже з наступом політичної реакції російський уряд ліквідував здобутки української молоді.

2.3. Ставлення царизму до українських політичних партій і організацій

У лютому 1900 р. члени Харківської студентської громади з ініціативи Д.Антоновича та М.Русова разом із представниками таких же утворень Києва, Полтави, Чернігова створили Революційну українську партію (РУП), що виражала інтереси селянства, в якому вбачала основу української нації. У 1902 р. націонал-радикалами, які вийшли з РУП була заснована Народна українська партія (НУП) на чолі з М.Міхновським, програма якої передбачала боротьбу за незалежність України. У 1904 р. у Києві було створено Українську демократичну партію (УДП) на чолі з О.Лотоцьким і Є.Чикаленком і Українську радикальну партію (УРП) на чолі з Б.Грінченком і С.Єфремовим, які обстоювали право України на автономію в Російській імперії. У 1905 р., внаслідок об'єднання УДП і УРП була утворена Українська демократична радикальна партія (УДРП). У 1904 р. було проголошено утворення Української соціал-демократичної Спільки, яка вийшла з РУП (лідери: М.Меленевський-Басок, О.Скоропис-Йолтуховський), а у 1905 р. із залишків РУП – була утворена Українська соціал-демократична робітничка партія (Д.Антонович, В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш) [241, с. 152-153].

Офіційні імперські кола та найбільш реакційні представники російської політичної еліти у своїй більшості не припускали можливості демократизації політичного життя в Росії, зокрема на українських землях.

Із агітаційною діяльністю РУП департамент поліції пов'язував причину селянських виступів у Харківській та Полтавській губерніях у 1902 р. У грудні 1902 р. його керівництво у повідомленні начальнику Полтавського ГЖУ зазначало, що з Полтави розсилають в інші міста злочинні відозви Революційної української партії. Начальник Департаменту поліції віддав наказ: „... ужити заходів для з'ясування осіб, що займалися розсиленням відозв, їх діяльності взагалі і зносінах...” [208 с. 294]. Розслідування, яке провели працівники поліції, показало, що найактивнішими агітаторами напередодні і під час повстання

виявилися рухівці. Було встановлено, що В.Винниченко за дорученням партії проводив партійну роботу серед селян Полтавщини та робітників Києва, спрямовану на викриття національної та соціальної політики російського самодержавства в Україні. За ними поліція встановила нагляд і 4 лютого 1902 р. заарештувала. В.Винниченко був виключений з університету без права навчання у будь-якому іншому навчальному закладі й відданий у 5-й саперний батальйон, де продовжує агітаційну діяльність РУП серед солдатів [3, арк. 68].

Губернські жандармські управління розшукували центри РУП, її діячів, склади пропагандистської літератури. Обшуки поширювалися на села Лубенщини Полтавської губернії, де бували Б.Мартос і М.Русов, частими стали допити селян з приводу поширення рупівських видань і арешти за „розповсюдження книжок злочинного змісту на малоросійській мові і злочинну пропаганду в народі”. Під наглядом поліції перебувала і родина Міхновських, яким також закидали „пропаганду серед селян і розповсюдження злочинних книжок” [212, с. 292-293].

Царський уряд мобілізував свої сили та вживав усіх заходів, щоб провести повну ліквідацію РУП. З цією метою Харківське охоронне відділення завело „Справу про встановлення членів партії „українофілів”. Департамент поліції встановив нагляд у Києві, Катеринославі, Полтаві та в інших містах, де містилися організації РУП [38, арк. 139-141].

У результаті посиленого нагляду Департаменту поліції за членами РУП стало відомо, що студент Харківського університету Д.Антонович отримав транспорт революційної літератури, яку розповсюджував через осіб, що мають відношення до різних організацій партії як у Харкові, так і в інших містах. Внаслідок цього за Д.Антоновичем було встановлено нагляд, який призвів до виявлення особистого складу „Харківського комітету”. Були одержані відомості, що один із діячів комітету – студент Харківського ветеринарного інституту П.Андрієвський має привести до Харкова 18 листопада транспорт нелегальних видань на малоросійській мові. За цими даними у Харкові були обшукані й заарештовані Д.Антонович, П.Андрієвський, брати В. і О.Міхновські,

В.Фоменко, В.Яновський, Б. Мартос, В.Гордієнко, В.Кочевський, А.Безкровна [20, арк. 390-391]. Також було заарештовано А.Жука, Б.Камінського, Ю.Колларда, І.Мішина, П.Стешенко [47, арк. 197-199]. Співзасновник РУП Ю.Коллард у своїх мемуарах зазначає про арешти у Харкові О.Міхновського, С.Андрієвського, К.Безкровної, двох робітників, які мали відношення до РУП у Лобатині – П.Стешенка, А.Жука [261, с. 146].

19 листопада у Полтаві було заарештовано М.Гмирю, Г.Іваницького, М.Кохановського. А.Кучерявенка, О.Мішту. І.Рудичева, М.Порша, І. Сидоренка. В.Фідровського, А.Шкуратова [43, арк. 18]. У Лубнах поліція затримала подружжя Шеметів, а також близько десяти місцевих партійців; вчинила близько 20 обшуків у людей, яких підозрювала у приналежності до РУП [212, с. 300].

У зв'язку з масовими арештами активістів партії рупівці емігрували до Львова. Першими українськими політичними емігрантами стало подружжя Голіцинських. 1 лютого 1903 р., попереджений однодумцями про можливість арешту, до Львова виїхав В.Винниченко, прізвище якого було внесене до спеціального розшукового реєстру. а за листуванням встановлено поліцейський нагляд. До Львова виїждять М.Меленевський, П.Канівець, М.Виноградова, П.Крат, С.Петлюра, П.Понятенко, О.Скоропис-Йолтухлівський, В.Степанківський, подружжя Ткаченків, М.Русов, звільнені з в'язниці М.Гмиря та М.Порш. Рупівці в еміграції проводили видавничу діяльність, забезпечували транспортування літератури в Наддніпрянську Україну [332, с. 43].

Департамент поліції повідомляв, що з завершенням Російсько-японської війни до Галичини почався наплив політично переслідуваних і скомпрометованих людей, які переховуються у краї. Царська поліція, у свою чергу, наполягала на видачі осіб, які перебувають під політичним наглядом, і вимагала доставити їх за галицькі кордони. Повітовим старостам було дане доручення негайно повідомити про перебування на території Галичини втікачів із Росії [332, с. 47].

25 липня 1903 р. В.Винниченка було заарештовано на австрійсько-російському кордоні у Волочинську при спробі перевести нелегальну літературу

через кордон Російської імперії. На початку 1904 р. в ув'язненні у Лук'янівській тюрмі, крім В.Винниченка, перебували М.Галаган (заарештований 4 лютого), Б. Матюшенко, Я.Левченко, М.Гутник. Їм було пред'явлене звинувачення у приналежності до „таємного товариства, що має за мету повалення існуючого ладу”, до того ж рупівців звинувачували в зносінах із закордоном [166, с. 119].

Протягом зими-весни 1904 р. заарештовані були звільнені під особливий нагляд поліції, а 2 листопада 1905 р. у зв'язку з амністією Харківська судова палата припинила слідство. РУП, за свідченням А.Жука, дуже ослабла, а партійний апарат був зруйнований. Із цього приводу М. Галаган зазначив у своїх спогадах: „трудно було щось робити, бо ще були дуже свіжі спогади про недавні арешти і люди побоювались” [166, с. 121].

У жовтні 1904 р. перед судами Харківської судової палати постали рупівці П.Андрієвський, П.Стешенко, Ю.Коллард, М.Попов і М.Менжелій. В акті обвинувачення зазначалося, що „Українська Революційна Партія функціонує в межах Київської, Полтавської і Катеринославської губерній та у місті Харкові... поручники тієї партії організовують в місцях свого перебування місцеві комітети, або вільні Громади. Програмою діяльності УРП є розповсюдження революційних ідей серед селянства й міського пролетаріату при допомозі агітаційних брошур, відозв на українській мові”. У зв'язку з тим, що цар Микола II 17 жовтня 1905 р. підписав маніфест про „дарування” політичних свобод (у тому числі і можливість для легальної діяльності політичних партій та селянських громадських організацій) і скликання законодавчої Думи, на зазначених вище підсудних рупівців поширювалася амністія [261, с. 155-156]. Не зважаючи на маніфест, у якому імператор обіцяв політичні свободи, політичні партії в Російській імперії і українські партійні організації не одержали повного правового визнання. Царизм спрямував усі зусилля на репресії партійців, знищення підпільних партійних друкарень тощо. Уряд вимагав від місцевих властей завзятої та рішучої боротьби з партійною агітацією [328, с. 141].

Так зване „виловлювання” окремих революціонерів – членів РУП відновилося з початком 1906 р., прикладом чого є обшук у помешканні Ю.Колларда в ніч з 7 на 8 січня та його ув’язнення [261, с. 178].

Виборам до Державної Думи на просторах імперії передувала хвиля обшуків й арештів осіб, що мали відношення до політичних партій, закриття періодичних видань. З цього приводу С.Єфремов писав: „Ще ніколи Росія не бачила таких прикрих часів загального терору, як за цієї „конституційної доби”. 2/3 держави перебуває у винятковому становищі (військовий стан або побільшена охорона)...” [218, с. 157]. Переслідувань з боку царської влади у роки першої російської революції зазнали діячі УДРП – Є.Чикаленко, В.Доманицький, Ф.Матушевський. За Є.Чикаленком постійно стежили філери Київського охоронного відділення. У 1905 р. було прийняте рішення про заслання Є.Чикаленка як члена УДРП і „гарячого українофіла”, але йому вдалося уникнути заслання. 5 лютого 1907 р. було заарештовано Ф.Матушевського [412, с. 44]. У листопаді 1907 р. Департамент поліції наказав вислати В.Доманицького на з роки до Вологодської губернії. За підписання Виборзької відозви було заарештовано І.Шрага, який був головою української фракції у І-й Державній Думі. Після виходу з в’язниці він був позбавлений адвокатської практики [412, с. 49 - 51].

У грудні 1905 р. у Києві стала виходити газета „Громадська думка” у виданні якої провідну роль відіграли лідери УДРП С.Єфремов, В.Леонтович, Є.Чикаленко. Серед обсягу піднятих проблем, провідне місце належало національним. Київське охоронне відділення встановило, що редакція „Громадської думки” слугує квартирою для членів іногородніх комітетів „Спілки” і місцем складу нелегальної літератури, у приміщенні редакції заготовлена в великій кількості агітаційна література для відправлення до провінції. В ніч на 18 серпня 1906 р. відбувся розгром „Громадської думки” силами жандармерії. Київська поліція під час обшуку виявила екземпляри програми УДРП, рукопис з викладом платформи, кардинальна вимога якої – автономія України в етнографічних кордонах тощо. С.Єфремов (заступник редактора

Ф.Матушевського), п'ять співробітників редакції були заарештовані в ніч на 22 серпня. Їх звинуватили у належності до „Спілки” [7, арк. 1-3]. У донесенні начальника Київського охоронного відділення керівництву Департаменту поліції повідомлялося, що „Громадська думка” „є головним розсадником революційної пропаганди на селі” [435, с. 105]

У грудні 1905 р. у Києві мав відбутися з'їзд „Української селянської спілки”. Київський губернатор видав розпорядження, в якому зазначив, що „не допустить ніякого з'їзду і в разі потреби розжене його військовою силою”. Наприкінці року в Києві заарештували кілька членів Комітету селянської спілки, у тому числі К.Хохлича, а у В.Винниченка провели обшук, вилучивши рукописи та книжки [173, с. 79]. До суду за першим пунктом статті 126 Уголовного уложення були притягнуті діячі УСДРП - брати Квасницькі, К.Хохлич, В.Винниченко, А.Жук, В.Степанківський та спілчани, серед яких С.Завадський, Й.Сорокер, Г.Кірнес, А.Цейтлін, С.Шац, О.Скринніков, З.Зінгаренко. Судова справа тяглася до початку 1908 р., а обвинувачені стали виходити під заставу. Після звільнення з Лук'янівської в'язниці В.Винниченко, В.Степанківський, А.Жук виїхали до Львова (згодом А.Жук був знову затриманий поліцією). П'ятеро із ув'язнених були засуджені до заслання на поселення, К.Хохлич – до півторарічної каторги, З.Зінгарено – до двох років каторги і лише С.Шац був виправданий [173, с. 104].

Царську владу турбувала активна агітаційно-пропагандистська діяльність серед селянства, яку проводили діячі УСДРП у 1905-1907 рр. на території Київської губернії. З цього приводу начальник Київського охоронного відділення писав, що члени партії „налагоджували зв'язки в селах, надсилали в провінцію пропагандистів, організовували там групи свідомих селян, через яких велася масова агітація, скликали загальні сходи-мітинги, на яких виносилися постанови політичного характеру і вели пропаганду ідеї сільськогосподарського страйку, а також бойкоту уряду одночасно зі страйком місцевих робітників. Однією з найпоширеніших форм агітації в зазначений період було розповсюдження в

сільській місцевості нелегальної партійної літератури, виданої у Львові й Чернівцях” [60, арк. 77]

29 грудня 1905 р. у Києві було заарештовано велику групу членів УСДРП, найактивніших членів місцевого комітету, серед яких А.Грінченко (дочка Б.Грінченка), Я.Гулак-Артемівський, С.Єфремов, М.Троцький, Л.Юркевич – усього 14 чоловік [60, арк. 80]. У лютому 1906 р. відбулися нові арешти. Жандарми розгромили підпільну партійну друкарню, заарештували її співробітників А.Чеховського, Г.Демчука, М.Сікору [328, с. 86].

На початку 1906 р. начальник Чернігівського ГЖУ інформував свого помічника у Ніжинському повіті, що на селянське населення міста Ічні, села Софіївки та хутора Борзенського сильний вплив чинять діячі УСДРП, котрі незадовго до початку польових робіт по збиранню врожаю випустили відозви з викладом вимог до селян і робітників до поміщиків. На думку начальника Чернігівського ГЖУ „ці прокламації досягли мети, бо у одного з місцевих землевласників до 13 липня хліб залишався незібраним, а серед селян ідуть розмови про необхідність нападу на арсенал у Борзні та Прилуках”. Тому департамент поліції віддав розпорядження начальнику Чернігівського ГЖУ вжити заходів по затриманню агітаторів УСДРП [78, арк. 37].

Царизм всіляко намагався перешкодити і ліквідувати агітаційно-пропагандистські видання УСДРП. Протягом 1906 р. зазнали погромів видавництва партії. З січня у Петербурзі почав видаватися теоретичний орган партії – політико-літературний часопис „Вільна Україна”. За випуск № 3 видання до суду було притягнуто редактора П.Понятенка. У червні 1906 р. після випуску шостого номера журнал був закритий, конфісковані екземпляри знищені, друкарню ліквідовано [322, с. 52]. 27 травня Київська партійна організація УСДРП зробила спробу видати часопис „Боротьба” за редакцією В.Винниченка та А.Жука. Вийшло лише чотири номери газети, а редактора та видавця М.Стаховського київська адміністрація притягла до суду [167, с. 75].

1907 р., що ознаменував початок політичної реакції, виявився трагічним для УСДРП. 3 березня розпочався організаційний розвал партії, прискорений репресивною політикою царизму. Репресії набирали послідовного систематичного характеру. Після III-го з'їзду УСДРП, у квітні 1907 р. було заарештовано А.Жука, а на початку серпня відбулася серія обшуків і арештів членів місцевих осередків української соціал-демократії, поліцією була викрита партійна друкарня. 26 серпня під час конференції УСДРП у Полтаві затримали 22 активісти місцевого комітету партії, серед них – В.Буймистренка, Г.Буцького, С. і М.Гориздри, Г.Іваницького [49, арк. 1].

У вересні 1907 р. Полтавський військово-окружний суд розглядав справу про вбивство генерал-губернатора Полковникова. Серед обвинувачених значилися активісти УСДРП – В.Дорошенко та М.Троцький, хоч їх вина не була доведена. У жовтні Київська і Полтавська судові палати розглядали справи В.Винниченка, А.Жука, С.Завадського, Г.Квасницького, В.Степанківського, Й.Сорокера, яких звинуватили у належності до УСДРП і „Спілки” [173, с. 104].

У листопаді у справі „Лубенської самооборони” було заарештовано членів УСДРП А. та М.Лівицьких, Ф.Данильченка, М.Огородного, М.Сахарова, Ф.Шпака, які були виправдані судом. 17 листопада Харківська судова палата розглядала справу Н.Криницької, Скліревської та А.Янка, у котрих ще у грудні 1905 р. була виявлена друкарня та набрана відозва від імені РУП. 4 грудня Київська судова палата розглядала справу члена ЦК УСДРП В.Садовського, у помешканні якого під час обшуку навесні 1907 р. було вилучено 550 примірників часопису „Соціал-демократ”. В.Садовського було ув'язнено строком на 4 місяці [173, с. 104]. Частину партійців УСДРП, проти яких була порушена кримінальна справа, випустили до суду під грошову заставу. Скориставшись цим у вересні 1907 р. до Львова емігрували Є.Бачинський, В.Винниченко, Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук, М.Троцький, Л.Юркевич, І.Войташевський, М.Гаврилко, П.Дятлов, О.Коваленко, О.Назаріїв, В.Степанківський. У липні 1908 р. вони започаткували Закордонну групу УСДРП. Влітку 1909 р. у результаті звуження

можливостей легальної пропаганди соціал-демократичних ідей, друкований орган УСДРП – щотижнева газета „Слово” припинила своє існування [173, с. 106].

19 травня 1910 р. Департамент поліції рекомендував начальникам ГЖУ і охоронним відділенням у випадку виникнення у місцевостях організацій УСДРП вживати заходи для з'ясування складу, діяльності цих організацій і до своєчасної ліквідації їх [8, арк. 36 - 37]. Певне уявлення про наслідки репресивної політики російського царизму стосовно УСДРП дає лист А.Андрієнка адресований одному із лідерів української соціал-демократії М.Стасюку від 22 жовтня 1912 р.: „У 1908-1909 рр., якраз в розпал реакції, наша партія як політична організація перестала існувати. Не було навіть центрів, а люди котрі їх складали, за невеликим обсягом, здається назавжди відійшли від роботи і від партії, хоч, можливо, і причисляють себе до неї як політичного напрямку” [278 с. 60].

Масові арешти партійців, розгром організацій Української соціал-демократичної робітничої „Спілки” розпочалися після придушення грудневого повстання 1905 р. У телеграмі Департаменту поліції від 11 грудня 1905 р. начальник Київського охоронного відділення Кулябко доповідав: „затримано сімнадцять українців, п'ять спілчан, десять демократів”. Було заарештовано П.Канівця, лікаря Мережинського, у помешканні якого, зазвичай, відбувалося засідання Головного комітету „Спілки”. Після цих розгромів партія відновила свою діяльність лише на початку 1906 р. У цей час найбільшими серед партійних організацій були Сквирсько-васильківська організація Київського комітету, Вінницька, Брацлавська повітові організації, Черкаський та Чигиринський повіти, кількісний склад організацій Київської та Чернігівської губерній перевищував 3000 чоловік [368, с. 22].

Чиновники Київського ГЖУ вбачали у діяльності „Спілки” причину селянських виступів та погромів селянами поміщицьких садиб: „партія доклала всіх зусиль до піднесення масових розрух у селах і до влаштування підпалів поміщицьких садиб” [12, арк. 607]. Унаслідок діяльності „Спілки”, яка мала значний вплив серед сільського населення і робітників України, учасники якої

керували виступами селян, самодержавство поступово втрачало опору в особі селянства. Тому царські власті спрямували свою діяльність на ліквідацію місцевих організацій „Спілки”. Департамент поліції вимагав від начальників охоронних відділень та губернських жандармських управлінь вжити невідкладних заходів щодо виявлення осіб, адрес і зв’язків організації з метою її цілковитої ліквідації.

16 серпня 1906 р. у Кам’янець-Подільському відбулася конференція національно-свідомих сил за участю УСДРП, „Спілки”, УДРП. Усі учасники конференції були заарештовані поліцією [328, с. 144]. 18 серпня Київське охоронне відділення заарештувало членів Центрального бюро „Спілки” у Києві [12, арк. 10]. Упродовж вересня тривали розшуки, обшуки та арешти членів „Спілки” на території Київської, Чернігівської та Херсонської губерній, а 26 вересня – було заарештовано одного з лідерів „Спілки” – М.Ларіна. 3 жовтня розпочали арешти членів партії у Київській, Волинській, Харківській, Чернігівській губерніях [5, арк. 10]. Київське ГЖУ віддало наказ поштово-телеграфному відомству затримувати кореспонденцію „Спілки” та особливо звертати увагу на листування, що направляється до Василькова, Фастова, Білої Церкви, Ржищева, Бердичева, Черкас. Охоронне відділення дізналося про явки у Звенигородську, Коростищеві, Таращі, Умані й на Городищинському цукровому заводі. Воно встановило нагляд за активістами партії у Житомирі, Бердичеві й у містах Подільській губернії, Тульчині, Хмельнику та Кам’янець-Подільську [368, с. 67]. Перехоплення листування місцевими властями призвело до арешту активістів „Спілки”.

16 листопада 1906 р. на ім’я начальника Київського ГЖУ надійшла телеграма з Департаменту поліції наступного змісту: „дозволю ліквідувати „Спілку”. Одночасно з Київською губернією потрібно ліквідувати групи інших губерній. Повідомляю у Полтаву, Чернігів, Кам’янець-Подільський, Житомир, Харків, Херсон...” [5, арк. 20]. У грудні 1906 р. були проведені арешти спілчан у Житомирі. Поліції вдалося вийти на підпільну друкарню партії, під час обшуку в

якій було знайдене листування з Меленевським і велика кількість передвиборчої літератури. Суд над заарештованими спілчанами відбувся у Київській судовій палаті 6 квітня 1907 р., внаслідок якого працівники підпільної друкарні були засуджені до ув'язнення строком від двох до трьох років. найбільша кількість судових процесів відбулася над спілчанами Чернігівської губернії, а також над партійцями з Фастова, Шполи, Умані Сквирського повіту [367, с. 73 - 76].

5 січня 1907 р. Київське ГЖУ звертається до Департаменту поліції: „у зв'язку з великою інтенсивністю передвиборчої агітації членів товариства „Спілка”, прошу дозволу ліквідувати адресатів Київської губернії”. У свою чергу, Департамент поліції у телеграмі від 10 січня за підписом Трусевича дає дозвіл: „дозволяю ліквідувати „Спілку”. Одночасно було наказано провести масові арешти спілчан по всіх губерніях і заарештованих передати слідству за однією із статей Уголовного уложения. [368, с. 81-82]. Ця телеграма директора Департаменту поліції, на нашу думку, є прикладом проведення політичною поліцією широкомасштабних операцій по ліквідації осередків політичних партій. Протягом місяця організації „Спілки” були ліквідовані на території Київської (у Сквирському повіті та Василькові), Волинській (у Житомирі, Новоград-Волинському, Бердичеві, Ковелі та у Рівному), Подільській (Вінниці, Жмеринці, Кам'янець-Подільську, Хмельнику, Проскурові, Немирові, Могилеві, Тульчині, Дунаєвцях), Полтавської (у Полтаві, Лубнах, Ромнах, Переяславі, Прилуках, Кременчуці, Гадячі), Чернігівської губерній (у Чернігові, Ніжині, Бахмачі, Ічні, Глухові, Козельці, Крюковцях, Клинцях, Новгород-Сіверську, Любичі, Дібровні та Городні) [368, с. 82].

У лютому 1907 р. Київському охоронному відділенню стало відоме місцезнаходження друкарні Головного комітету „Спілки”. Внаслідок цього у травні 1907 р. одного працівника друкарні було засуджено до заслання на поселення, інших трьох працівників – до різних строків ув'язнення (від одного до чотирьох років) [412, с. 43].

Навесні 1907 р. члени „Спілки” зазнають масових арештів, що було пов’язане з передвиборчою кампанією до Державної Думи. Прем’єр П.Столипін у спеціальному циркулярі наказав місцевим органам влади переслідувати та заборонити збори партій та окремих агітаторів „революційних партій”. Саме цей спеціальний циркуляр П.Столипіна, на наш погляд, призвів до активізації розшуків і арештів спілчан у Київській та Подільській губерніях. 25 травня 1907 р. у Києві було заарештовано 11 спілчан, захоплено практично всі таємні явки та документи „Спілки” [412, с. 43].

Незважаючи на арешти та ліквідації місцевих організацій „Спілка” здобула 14 депутатських мандатів під час виборів до Другої Державної Думи.

З перемогою реакції в Російській імперії 1907 р. влада посилює арешти членів „Спілки” почалися арешти. У першій половині червня у Волинській, Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях тривали масові арешти членів „Спілки” з метою тотальної ліквідації партійних осередків (лише у Чернігівській губернії було заарештовано 48 активістів „Спілки”) [1, арк. 38]. Взагалі червень 1907 р. видався досить вдалим для поліції: була виявлена ще одна підпільна друкарня „Спілки”, було заарештовано членів Головного комітету, а невдовзі були затримані поліцією Й.Сорокер та А.Ріш [367, с. 77, 80].

28 липня 1907 р. Київським охоронним відділенням були заарештовані учасники сходки представників „Спілки”, які зібралися з приводу виборів до Третьої Державної Думи [9, арк. 361-376]. У серпні поліція затримала учасників наради „Спілки”. Ряд керівних членів Київська судова палата засудила до заслання на поселення (А.Ріш, Р.Рабінович, Й.Сорокер, Г.Ткаченко, В.Раковський, Ф.Медущенко, А.Бондаренко, С.Волгін). 6 жовтня начальник Київського охоронного відділення Кулябко доповідав Департаменту поліції, що у Києві та прилеглим до нього районах проведено 56 обшуків серед спілчан. Наприкінці року майже у повному складі був заарештований Центральний комітет „Спілки” (П.Ретліг, М.Маслов, О.Чистяков), а також розгромлені основні комітети партії у Київській, Полтавській, Волинській, Чернігівській та Подільській губерніях; на

місцях ще довгий час тривали арешти спілчан [251, с. 87]. З цього приводу спілчанин А.Ріш писав: „На місцях ще довгий час тривали арешти... Ми просиділи більше року на Лук'янівці та постали перед Київською судовою палатою, що судила нас за 126 статтею... У результаті вироку А.Ріш, М.Ткаченко, Рахіль, Й.Сорокер, Волгін, Скрипніков, П.Завадський, троє робітників, затриманих поліцією у друкарні були засуджені до заслання на поселення. До того ж поліція заарештувала осіб, що були зазначені у списку, вилученому під час обшуку у друкарні (цих осіб направили, головним чином у адміністративне заслання), а також багатьох активістів-спілчан Житомира, Конотопа, Полтави” [366; с. 131, 133 - 134].

У листопаді 1907 р. мала відбутися партійна конференція поблизу Ірпеня на дачі подружжя К. і П.Тучапських – активних членів „Спілки”. Проведенню конференції завадив, вчинений поліцією обшук. М.Галаган з цього приводу писав: „було ясно, що обкладають із усіх боків і, що дні нашого існування почислені”. Поліція заарештувала О.Скоропис-Йолтуховського за участь у несанкціонованих поліцією виборчих зборах на 2 роки і 8 місяців в окремій камері, а після суду його було заслано до Сибіру. Із членів Головного комітету „Спілки” на волі залишилися лише Л.Слуцький та М.Галаган, але їх було взято під нагляд жандармів і вони не могли підтримувати зв'язки зі спілчанами[166, с. 164].

У червні 1908 р. Київське ГЖУ віддало розпорядження по Київській, Подільській, Чернігівській і Волинській губерніях про негайні обшуки та арешти по всім явкам, вилучених у секретаря Головного комітету Р.Рабиновича та у Г.Ткаченка. Начальник Чернігівського ГЖУ наказав провести масові обшуки у Чернігові, Глухові, Конотопі, Шостці й Новгород-Сіверську, після чого склав звіт наступного змісту: „під час обшуків не виявлено достатньо доказів для притягнення кого-небудь із названих осіб до формального дізнання”. Було проведено кілька десятків арештів у Подільській та Полтавській губерніях і близько 150 обшуків і арештів спілчан у Києві. багато їх було вислано у

адміністративному порядку. Серед них і керівники Конотопської організації „Спілки” Г.Кащенко та М.Галатей [368, с. 84 - 85].

28 листопада 1908 р. начальник Київського охоронного відділення повідомляв завідуючого особливого відділу департаменту поліції, що „арешт Головного комітету „Спілки”, а також ліквідація місцевих організацій партії в Київській, Волинській, Полтавській, Чернігівській, Подільській губерніях підірвали революційну роботу партії серед міського та сільського населення, були втрачені майже всі місцеві зв’язки. „Спілка” втратила майже всю свою друкарську техніку та нелегальну літературу” [72, арк. 1695]. Удар, нанесений владою настільки був сильний для партії, що спілчани, яким вдалося уникнути арештів, побоювалися повного припинення партійної роботи. Для попередження розпаду організації вони доклали чимало зусиль для відновлення зв’язків із районами, але ця спроба не вдавалась. Визнавши, що організувати в Росії об’єднаний центр при нинішніх поліцейських умовах не можна, вони тимчасово відмовились і вирішили створити такий за кордоном. Зусиллями М.Меленевського, Й.Барановського в Женеві була створена група „Спілки” [72, арк. 1695-1705]. Зазнавши репресій і переслідувань лідери партії які залишились на свободі, перебуваючи в еміграції, заснували у Відні закордонну групу та „групи допомоги” у Львові, Парижі, Цюриху [277, с. 56].

Обізнаність охоронних відділень у справах „Спілки”, один із партійних лідерів А.Ріш пояснював наявністю провокаторів у складі місцевих організацій, зокрема Й.Барановського (Антипа) [368, с. 138]. Він зазначає, що „другим судовим процесом „Спілка” як обласна організація була остаточно ліквідована. Місцеві організації продовжували ще існувати, але обласним був нанесений непоправний удар, після якого вони не могли вже відновитися” [368, с. 134]. В Українській соціал-демократичній „Спілці” після арештів її Центрального комітету, один із членів Головного комітету, якому вдалося уникнути арешту писав до М.Меленевського: „організації розгромлені, нерухомі, неініціативні... Ставлення організацій до Головного комітету таке, що просто руки опускаються.

Жодної копійки грошей. Багато, хто з наших, так би мовити „товаришів” виявляються звичайними шахраями, наприклад, беруть гроші та їдуть по своїм справам” [328, с. 207].

Упродовж 1909-1911 рр. „Спілка” як організаційне політичне формування не існувала. Протягом 1909 р. було розгромлено комітети „Спілки” у Миколаєві й Одесі. У 1912 р. М.Меленевський зі своїми однодумцями, які залишилися на свободі, доклали зусиль для відродження „Спілки”. Проте розбита організаційно „Спілка” мала тільки тимчасове провінційне бюро, що намагалося скликати всеукраїнську конференцію „Спілки”. Однак ця спроба відновити партію не вдалася. До 1912 р. від імені „Спілки” поширювалися окремі відозви, але відновити партійні організації емігрантам-спілчанам не вдалося [305, с. 105].

Царизм вів жорстоку боротьбу з селянськими організаціями партії есерів в Київській, Полтавській, Чернігівській, Одеській губерніях, що активізували свою роботу з початком революції. Провідні діячі УПСР М.Залізняк, М.Шаповал, П.Христюк, А.Мицюк та інші вважали, що практичним кроком до здійснення ідеї державної самостійності є здобуття автономного ладу. Діяльність партії привернула увагу охоронних відділень. У січні 1905 р. у Харкові під час засідання було заарештовано 6 співробітників місцевих органів партії соціалістів-революціонерів, а 19 січня – розгромили Харківський комітет партії і заарештували 13 його членів [128, с. 291-292]. 29 грудня 1905 р. були заарештовані 17 осіб, „підбурюючих до революційних виступів в одному з сіл Катеринославської губернії (на той час Департаменту поліції було відомо, що у Катеринославі діяла група місцевих інтелігентів, яка сприяла будь-яким революційним починанням есерів). У губернії тривали арешти діячів Селянського союзу, серед яких більшість становили українські есери. Внаслідок обшуків поліція спалила близько 10 дворів і будинків активістів Селянського союзу, а його провідні діячі були заслані на поселення у північні губернії імперії [259; с. 222-223, 229].

На початку квітня 1907 р. у Катеринославі поліція заарештувала п'ять членів партії соціалістів революціонерів і захопила партійну друкарню. В Одесі ліквідували організаційний центр партії, друкарню й заарештували 18 активних членів міської організації [128, с. 291-292]. У серпні була ліквідована найактивніша група УПСР – Радомишльська, заарештовано 30 осіб, серед них більшість учителів. Почалися арешти партійців і в інших містах Харківщини, Полтавщини, Київщини. Було ліквідовано ЦК УПСР. Заарештовано М.Залізняка, який втік з в'язниці і переїхав до Львова, де разом з М.Шаповалом, Є.Гаврилесем та іншими партійцями, яким вдалося уникнути арештів, утворили закордонний ЦК партії, видавали партійну літературу і транспортували її до Наддніпрянщини. Видавничою справою керував М.Залізник [166, с. 70 - 71].

Щодо впливу репресій на стан УПСР А.Животко зазначив: „Реакція наступних років з її безоглядним переслідуванням громадсько-політичного життя, з її карними експедиціями, масовими процесами... відбилася і на слабкому, ще у ті часи організованні УПСР, підкосила її молоді сили” [222, с. 214].

Напередодні Першої світової війни Департамент поліції направив свої сили на повну ліквідацію груп українських есерів, що призвело до арештів у Києві, Чернігові та Харкові впродовж 1910 - 1911 років [278]. У липні 1913 р. під час обшуків і арештів членів Київської організації партії соціалістів революціонерів поліція виявила паспортне бюро есерівської організації, що спричинило подальші розшуки та арешти українських есерів [44, арк. 147]. Наприкінці жовтня у Києві була ліквідована поліцією місцева група УПСР, заарештовано десять партійців і конфісковано 360 примірників прокламацій [18, арк. 147].

Про відсутність діяльності з боку українських політичних партій свідчить повідомлення помічника начальника Київського ГЖУ в Уманському повіті, адресоване начальнику Київського ГЖУ від 10 липня 1909 р.: „відсутність свідчень про партії соціал-демократичного, соціал-революційного спрямування пояснюється повною дезорганізацією названих партій, завдяки вдалим ліквідаціям, що мали місце впродовж останніх 2-3 років, котрими з партій були

вирвані кращі сили. Окремі їх члени приховують себе і діяльності своєї не виявляють” [10, арк. 11].

Проте цілковитого згортання українського політичного руху в Україні не відбулося. Восени 1908 р. у Києві за ініціативи колишніх членів УДРП і за участю представників майже всіх українських партій (М. Грушевського. Є.Чикаленко, І. Шрага, С.Єфремова, В.Винниченка, Ф.Матушевського) було засновано Товариство українських поступовців (далі ТУП), яке ставило за мету спільну працю партійних діячів у боротьбі за національні інтереси українського народу в період наростання реакції в Російській імперії. Політична платформа ТУП базувалась на визнанні принципів конституційного парламентаризму і автономії України [328, с. 61]. На момент створення ТУП українські політичні діячі різних політичних напрямків не мали можливості проводити легальну політичну діяльність.

Із огляду на переслідування царизмом Товариство було законспірованою політичною організацією. У роки Першої світової війни зазнав переслідувань з боку влади Є.Чикаленко, який був змушений переховуватись від царської поліції у Фінляндії та Москві, а у Києві бував нелегально. В.Винниченка було оголошено в імперський розшук [328, с. 61]. 30 серпня 1914 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор віддав наказ начальнику місцевого ГЖУ слідкувати за М.Грушевським, який має приїхати до Києва, щоб його арештувати і вислати. 28 листопада 1914 р. М.Грушевського було заарештовано. Після перебування протягом чотирьох місяців у Лукянівській в'язниці Києва М.Грушевського було вислано до Симбірська [160, с. 366 - 367].

У роки війни туповці робили спробу видавати українську пресу в містах України і Росії. У 1915 – 1916 рр. було видано кілька номерів місячника „Основа” в Одесі і українського тижневика „Промінь” у Москві за редакцією М.Грушевського і В.Винниченка [421, с. 69].

З початком Першої світової війни царизм вирішив остаточно ліквідувати всі політичні організації в Україні. Протягом 1915 - 1916 рр. були розгромлені соціал-

демократичні організації Катеринослава та Харкова, більшість їх активістів – заарештовані та вислані у віддалені міста імперії. Департамент поліції віддав розпорядження начальникам ГЖУ, відділенням з охорони громадської безпеки і порядку, офіцерам окремого корпусу жандармів, розшукати і встановити нагляд за діячами М.Гаврилко, В.Дорошенко, М.Залізняка, В.Старосольський, В.Шухевич, Н.Шухевич, Д.Донцов, В.Левинський, Л.Галкевич, а у випадку прояву ними революційної діяльності провести обшуки та арешти” [16, арк. 20].

Царська Росія намагалася знищити український національно-політичний рух не лише в Наддніпрянщині, але і в Австро-Угорщині. Представники українських соціал-демократичних партій Росії та Австро-Угорщини писали у відозві, надісланій надзвичайному конгресу соціалістичного інтернаціоналу в Базелі у 1913 р.: „Царат бачить в Галичині огнище українського життя, якого іскри перелетять на російську Україну і спалять трухлявий будинок царату. Тому російське правительство посилає тисячі своїх шпівнів у Галичину, для того воно утворило там спеціальну партію москвофілів, які за рублі ведуть царську православну пропаганду... Немає ніякого сумніву, що з вибухом війни Галичина буде першою ціллю російських армій” [308, с. 52-53].

5 серпня 1914 р. російські війська вступили в Галичину. На чолі російської адміністрації в Галичині став генерал-губернатор граф О.Бобринський, який у програмі діяльності адміністрації проголосив: „Східна Галичина і Лемківщина – давно невіддільна частина однієї, великої Росії; на тих землях місцеве населення завжди було руське (московське), тому її адміністрація має бути основана на руських началах. Я буду тут заводити руський язик, закон і порядки” [308, с. 56]. У Галичині було створено жандармський округ під керівництвом полковника Мезенцева. 1 вересня зроблено обшук в резиденції митрополита А.Шептицького, який протягом двох тижнів перебував під домашнім арештом. 19 вересня митрополита було вивезено до Росії, де він просидів у монастирях-тюрмах Новгород, Курська, Суздалі до революції 1917 р. Арештом А.Шептицького царизм розпочав переслідування уніатської греко-католицької церкви, депортації

її священнослужителів, списки репресованого духовенства з Галичини надзвичайно довгі. Російський синод відправив у Галичину владика А.Храповницького з Харкова і владика Євголія з метою руйнування Української католицької церкви. Близько 200 російських священники очолили парафії у Галичині [308, с. 57].

30 вересня 1914 р. генерал-губернатор О. Бобринський віддав наказ закрити всі українські видання, культурно-просвітні товариства, клуби, книгарні, заборонити вживати українську мову в усіх громадських і освітніх установах. На початку жовтня жандармський округ розпочав масові розшуки та арешти українських діячів, які займали помітне місце у громадському житті. У Львові впродовж перших місяців російської окупації жандармами було проведено понад 1 тисячу обшуків, ув'язнено 1200 українських патріотів. До Сибіру було вислано 578 осіб, серед яких 34 священники греко-католицької церкви, як „австрійських шпигунів”. Загалом за час російської окупації з Галичину було депортовано понад 12 тис. людей [412, с. 62].

14 серпня 1914 р. у Львові українськими емігрантами, представниками УСДРП, „Спілки”, групи українських есерів було створено „Союз визволення України” (СВУ), який одразу проголосив своєю метою відділення України від Росії та об'єднання її з західноукраїнськими землями у незалежну державу [332, с. 103]. У зв'язку з проведенням російською адміністрацією політики винищення українців СВУ переніс свою діяльність до Відня.

Відразу після заснування Союзу та проголошення ним політичної платформи, в рішучу боротьбу проти нього включилися всі каральні й розвідувальні органи Росії, вбачаючи в його діяльності смертельну загрозу цілісності Російської імперії. Про це переконливо свідчить безліч циркулярів МВС та уряду, а також листування між департаментом поліції, жандармськими управліннями і охоронними відділеннями українських губерній [332, с. 79]. Департамент поліції циркуляром від 13 грудня 1914 р. повідомляв начальника губернських жандармських управлінь про заснування нової революційної

організації під назвою „Союз визволення України”, мета якої „відірвати Україну від Росії та створити самостійну Українську державу” [35, арк. 7]. Департамент поліції надіслав циркуляр начальникам ГЖУ і відділенням охорони громадської безпеки і порядку в Петербурзі, Москві, Варшаві, в якому повідомлялося, що у Києві за участю Є.Чикаленка, Л.Жебуньова, П. Лаврова, а також діячів українського руху Катеринослава, Одеси, Полтави, Харкова відбулася нарада, на якій створено „Головну Раду Союзу Визволення України” [35, арк. 7].

Політичним емігрантам категорично був заборонений в'їзд в Україну. Співробітники Київського, Одеського, Чернігівського губернських жандармських управлінь, готуючи підготовку арештів українських політичних діячів, фальшувала чимало справ про їх таємні наради з представниками СВУ, підтасовувала факти про перебування в Україні відомих галицьких і наддніпрянських політичних діячів. У поліцейських рапортах мова йшла про недопущення ввезення з-за кордону в Україну друкованого органу СВУ - часопису „Вісник Союзу визволення України”, газети „Робітничий прапор”, брошур про український національний рух, відозв СВУ до народів нейтральних країн, листівок до солдатів російської армії, в яких давалося пояснення справжньої мети Росії у війні, маніфестів СВУ тощо. На початку 1915 р. відділ іноземної цензури Головної управи в справах друку заборонив розповсюдження в Росії „Вісника СВУ” і „Кобзаря” Т.Шевченка [332, с. 231].

Незважаючи на перешкоди, СВУ зрідка вдавалося відрядити в Україну своїх представників для ввезення забороненої російським урядом агітаційної літератури, пропаганди ідей державної незалежності України. З вересня 1914 р. тривав розшук поліцією уповноваженого СВУ Сиви, який за дорученням М.Рижова переправляв літературу СВУ з Румунії. 5 квітня 1915 р. Сова був заарештований [16, арк. 370].

Отже, слід зазначити, що спільною метою українських політичних партій та суспільно-політичних організацій було повалення самодержавного ладу в Російській імперії. Діяльність політичних партій сприяла тому зростанню

організованості та свідомості учасників національно-визвольного руху. У зв'язку з цим російський царизм шляхом репресивних заходів намагався припинити діяльність українських партій, запобігти розвитку українського суспільно-політичного життя, тим самим не допустити державної самостійності України.

Губернські жандармські управління здійснювали нагляд за політичними настроями населення, стежили за політичними партіями, що утворювалися, проводили розшук агітаторів. Виникнення політичних партій спонукало царський уряд до створення у 1902 - 1903 рр. широкої мережі охоронних відділень – спеціальних органів політичного розшуку. У свою чергу, охоронні відділення завдали відчутних ударів політичним організаціям (так, з січня 1902 по березень 1904 р. на території України було ліквідовано 18 підпільних друкарень). Розшукові органи проводили конфіскацію і знищення агітаційної літератури, закривали партійні друковані органи, встановлювали таємний нагляд за українськими політичними діячами, яких піддавали арештам та заслання за межі України. Проявом широкомасштабних репресій були масові ліквідації місцевих організацій „Спілки” та УСДРП у роки революції 1905 – 1907 рр., та в роки реакції. Практика постійних арештів членів українських політичних організацій доповнювалась директивами Департаменту поліції про масове насадження секретної агентури в українських партіях, використання незаконних методів діяльності (провокації).

Внаслідок репресивних заходів царизму спрямованих на ліквідацію українських політичних організацій, керівні центри партій, друковані органи, політичні діячі, яким вдалося уникнути арештів, змушені були емігрувати.

Підводячи підсумок, зауважимо, що на початку ХХ ст. український народ (українці) на своїх етнічних землях не мали власних національно-державних утворень. Українські губернії, що входили до складу Російської імперії характеризувалися певною економічною цілісністю, особливостями національного складу й побуту. Основними рисами політики царизму в Україні на початку ХХ ст. лишилися нехтування, примусове обмеження та насильницька

прав українського народу на самовизначення. Питання національних інтересів і прав українського народу не визнавалися в Російській імперії. Царська знала про особливості українського етносу, його принципову відмінність від росіян. Самодержавство прагнуло того, щоб українське суспільство лишилося етнографічним матеріалом, а не нацією, тоді коли людські ресурси й економічний комплекс України були однією з найважливіших складових ствердження могутності імперії. Особливості політики царизму в Україні полягали у російщенні українських земель шляхом міграційної, переселенської, економічної та культурної політики. Лише під тиском громадської думки та суспільних рухів імператор надав підданам деякі громадські права, дозволив проведення виборів до Державної Думи. Водночас зміни виборчого законодавства, за яким число виборців із селян зменшилося вдвічі, його недемократичний характер, негативно позначилися на розвитку українського суспільства. У діяльності культурно-освітніх товариств і політичних партій, що була спрямована на задоволення національних потреб і запитів у сфері культури, освіти, мови, національної самобутності, звичаїв, традицій, історичної пам'яті українського народу, а також у прагненні автономії України, царський уряд вбачав проведення злочинної підривної агітації проти цілісності російської держави. У роки прем'єрства, а також з початком Першої світової війни було ліквідовано всі здобутки українського національно-визвольного руху: припинено видання українських часописів, закрито книгарні, національно-культурні товариства, зведені нанівець досягнення студентського руху, знищено осередки політичних партій. У ході проведення політики в Україні самодержавство спиралося на підтримку чорносотенних монархічних організацій і православної церкви. Отже, царський уряд не визнавав можливим демократизації суспільно-культурного життя, стояв на заваді збереження та розвитку культурних традицій в Україні.

РОЗДІЛ 3

НАСТУП ЦАРИЗМУ НА УКРАЇНСЬКУ КУЛЬТУРУ

3.1. Політика русифікації в Україні

Українська мова систематично заборонялась і переслідувалась спеціальними державними вердиктами та урядовими указами. Переслідування її тривало століттями та бере початок від указів Петра I 1708 – 1710, 1720 рр. про заборону українського книгодрукування та Катерини II – про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії (1754 р.).

20 червня 1863 р. вийшло таємне розпорядження царського уряду (відоме як Валуєвський циркуляр), в якому міністр внутрішніх справ П.Валуєв наказав: „щоб до друку дозволялися тільки такі твори на малоросійській мові, які належали до галузі вишуканої літератури, пропуском книг на малоросійській мові як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для першопочаткового читання народу, призупиняється” [320, с. 275]. Російський уряд занепокоїло те, що „прихильники малоросійської народності” звернули свої погляди на неосвічену масу, взялися видавати дешеві книги для читання на південно руському наріччі”, що могло „підірвати державний лад.” У циркулярі стверджувалося, що „ніякої окремої малоросійської мови не було, не має і не може бути” і, що наріччя, яке вживається в Україні, є та сама російська мова „тільки зіпсована впливом на неї Польщі” [320, с. 275]. Цензура під різними приводами різко обмежила друкування навіть художньої літератури. Синод 3 липня 1863 р., у свою чергу, запропонував усім духовним цензурним комітетам не дозволяти релігійних видань на українській мові [285, с. 60]. З 1863 р. видання книжок українською мовою у межах імперії майже припинилося.

Політика, що проводилась з 1863 р. стосовно поляків, українців, білорусів і литовців, вперше в історії Росії відкрито переслідувала мету культурно-мовної

русифікації [249, с. 190]. По відношенню до українців ця політика русифікації мала за мету повну асиміляцію народу [248, с. 107].

Для зведення української мови до рівня селянської говірки Емським указом від 18 травня 1876 р. проголошувалося: „ Не допускати ввезення у межі імперії без особливого дозволу Головного управління у справах друку яких би то не було книг і брошур, виданих на малоросійському нарiччi. Друк і видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж нарiччi заборонити, за виключенням лише: історичних документів і пам’яток, творів вишуканої словесності. Але з тим, щоб при друкуванні історичних пам’яток безумовно утримувався правопис оригіналу, у творах витонченої словесності не було допущено ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друк творів російської словесності давалося не інакше, як за розглядом у головному управлінні у справах друку. Заборонити різні сценічні вистави і читання на малоросійській мові, а рівно і друк текстів до музичних нот” [320, с. 277]. З червня 1876 р. розгляд всіх рукописів українською мовою було виділено Головним управлінням у справах друку в особливе виробництво [304, с. 184]. „Цим лютим законом, - писав В.Дорошенко, - уряд хотів замкнути рота українському народові, зробити з нього безсловесного раба” [203, с. 17].

Підписання імператором Олександром II Валуєвського циркуляру та Емського указу стало найхарактернішими виявами репресивної політики царизму, вони засвідчили колоніальне політичне становище України, посилення політики зросійщення, фактично поставивши українську мову, літературу, всю духовну культуру народу поза законом. Ці акти поставили українську культуру за межі легального існування в імперії, долучились до формування малоросійської ідентичності у частини населення [410, с. 371].

За переписом 1897 р. українську мову як рідну визнало 72,57% населення України, а в містах відсоток українців становив 30% [412, с. 72 - 73].

У наступні роки реалізація Емського указу супроводжувалася новими репресивними заходами. 24 лютого 1881 р. був заборонений друк статей, в яких

мова йшла про необхідність відзначення пам'яті Т.Шевченка, а також викладання у народних школах і виголошення церковних проповідей українською мовою.

У 1881 р. була скликана Нарада для обговорення змін до указу 1876 р., але запропоновані нею зміни були дуже обмеженими. „Нарада визнала необхідним 1) пункт другий правил доповнити поясненням, що до числа видань, які дозволяється друкувати на малоросійському наріччі, додаються словники, за умови друку їх з дотриманням загальноросійського правопису або правопису, що застосовувався в Малоросії не пізніше XVII століття; 2) ... дозвіл друку на малоросійському наріччі текстів до музичних нот, за умови загальноприйнятого російського правопису, надається Головному управлінню у справах друку” [304, с. 225]. Доповідь наради була затверджена імператором 8 жовтня 1881 р. без жодних поправок, а циркуляр про прийняті зміни був розісланий губернаторам 16 жовтня. Отже, можна цілком погодитися з С.Єфремовим, який свого часу зазначив, що наказ імператора від 8 жовтня 1881 р. ще більше „звужив тісні рамці, в які убрано було українське слово” [222, с. 167], а також із оцінкою В.Лейкіної-Свірської, що Емський указ і доповнення до нього від 8 жовтня 1881 р. – „це безприкладні заборони та переслідування”, що давали „повну волю безконтрольній сваволі властей” [285, с. 61].

З 1883 р. був заборонений і фонетичний правопис. 10 січня 1892 р. – заборонено перекладати українською мовою російські твори і посилено цензуру щодо української літератури [320, с. 278]. Цензурні установи і надалі не дозволяли видання українською мовою жодних популярно-наукових творів для народу. З 1892 р. цензурні комітети не лише забороняли до друку все, що „суперечило загальним цензурним правилам”, скорочувало кількість українських творів „із метою державною при найменшій для цього нагоді”. Не дозволялися до друку твори, у яких цензор убачав неологізми (слова чи мовні звороти, що недавно з'явилися в мові для позначення нового або усталеного поняття чи предмета), які „порушують чистоту народної мови”, введення нових культурних понять. Не дозволялися до друку українською мовою також збірники та

альманахи [195, с. 26]. В основі політики русифікації мала місце загальна тенденція – затримати українську мову в ролі напів-етнографічного органу, придатного тільки для зображення життя простого народу, і не допустити українську мову для значення культурної мови [439, с. 16].

На місцеву владу покладался обов'язок контролювати публічне виконання українських пісень, дозволених цензурою, а у 1888 р. імператор Олександр III видав указ про заборону використання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами [195, с. 26].

У 1895 р. Головне управління у справах друку заборонило видавати українською мовою книжки і збірники для дитячого читання, „хоча за суттю змісту вони уявлялися благонадійними” Це мотивувалося тим, що „діти мусять учитися по-руськи”. Заборонялися також поодинокі слова такі, як „Україна”, „Запорозька Січ”, „козак” та інші [219, с. 34-36].

У листопаді 1896 р. редактор „Киевской старины” В.Науменко підготував пам'ятну записку на ім'я міністра внутрішніх справ І. Горемікіна, в якій зазначив, що „журнал зазнає постійно ряд незручностей, завдяки деяким виключним умовам, які застосовуються з 1876 р. до всього, що несе місцевий малоросійський відбиток... твори народної словесності, літературні пам'ятки місцевого характеру, етнографічні нариси в силу цілого ряду циркулярних розпоряджень Головного управління у справах друку, підлягають ще спеціальним обмеженням тільки тому, що вони передаються на місцевому наріччі. Головне з оцих обмежень полягає у тому, що місцева цензура не дозволяє пропускати до друку статті та матеріали на місцевому наріччі без попереднього відсилання їх до Головного управління у справах друку...” Тим самим редактор просив дозволу „... отримати можливість друкувати весь матеріал з дозволу місцевого цензора” [84, арк. 1-3]. У свою чергу, міністр внутрішніх справ дозволив В.Науменку друкувати на сторінках „Киевской старины” твори на малоросійському наріччі з дозволу місцевого київського цензора. Останній дозволив до друку твори українською мовою, але з вимогою:

„до малоросійського тексту мають додаватися правила правопису малоросійського тексту” [85, арк. 1-2].

На початку 1901 р. В. Науменку канцелярією Головного управління у справах друку було повідомлено, що „клопотання його щодо дозволу видати окремим виданням збірку малоросійських п’єс, надрукованих у журналі „Киевская старина”, визнано таким, що не підлягає задоволенню” [86, арк. 1].

Під сумнів був поставлений сам факт існування української мови, що на практиці давало можливість розпочати офіційні гоніння на українську культуру. По суті, частина російської інтелігенції, яка стояла на офіційно-охоронних позиціях, одержала, таким чином, соціальне замовлення й дозвіл на відкриту кампанію проти української мови, як провідної частини української культури. Царизм вбачав у проявах національного і культурного життя небезпеку для „єдиної і неподільної”. В офіційній пресі і публіцистиці протягом півстоліття твердилося про те, що не існує „особливої” української мови [310, с. 45].

Відомий філолог-славіст, голова слов’янського товариства і редактор „Славянского ежегодника”, професор Київського університету Т.Флорінський заперечував самотійність української мови, заявляв, що „малоросійська мова є не більше, як одне з наріч російської мови, або інакше кажучи вона становить одне ціле з іншими російськими наріччями.” На думку Т.Флорінського, ця мова наріччя, „становить з рештою російських наріч єдине ціле, тобто належить разом із великоруським, білоруським та загальноросійськими літературними наріччями до однієї діалектної групи. означеної терміном „російська мова” [409, с. 332, 340-341]. Т.Флорінський заперечував всебічний літературний розвиток української мови, допускаючи можливість української літератури лише як другорядної, побічної, яка не повинна брати на себе всіх тих функцій, які виконує література розвинена. Література українською мовою має, на думку Т.Флорінського, обмежуватись лише поетичними творами, що змальовують народне життя українців. простонародними книгами для селян. „Прагнення сучасних галицько-руських діячів піднести малоросійське наріччя на ступінь мови викладової (у

середніх і вищих школах), наукової, публіцистичної і суспільної не виправдовується ні логічними підставами, ні практичними міркуваннями, це прагнення треба визнати явищем негативним” [223, с. 20]. Тим самим Т.Флорінський виступив проти прав української мови на всебічний літературний розвиток, проти функціонування в освітніх закладах і громадських установах.

Противників української мови було багато серед росіян. Вони нещадно критикували українську мову, вважали її діалектом, „наріччям” тощо. Відомий російський філолог А.Будилович вважав, що „українська” мова є штучно винайдений жаргон, пропитаний польською мовою, особливо у галузі термінологічній і фразеологічній. „За своїм складом і будовою жаргон цей приблизно так відносився до нашої освіченої мови, і навіть до мови Шевченка, як жаргон єврейський до мови німецької” [409, с. 15-16]. А.Будилович, протестуючи проти визнання українського „наріччя” самостійною мовою, подав до Другого відділення записку, в якій заперечував право української мови зайняти поряд з російською належне їй місце в майбутній „Слов’янській енциклопедії” [285, с. 62].

Згадуваний вище Т.Флорінський у зв’язку зі скликанням у Києві XI археологічного з’їзду в серпні 1899 р., звернувся до вищої адміністративної влади, з пропозицією заборонити делегатам Галичини читати на цьому з’їзді доповіді, поряд з іншими слов’янськими мовами, також і мовою українською” [223, с. 22]. З приводу цього міністр внутрішніх справ надіслав на ім’я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора повідомлення, у якому зазначив про „небажаний допуск на майбутньому в Києві XI Археологічному з’їзді читань на малоросійській (галицькій) мові...” При цьому міністр внутрішніх справ навів наступний аргумент: „тайний радник Боголепов заявив, що якщо малоросійське наріччя за місцевими умовами не допускається до офіційного та публічного вжитку, то немає достатніх підстав для відступу від цього правила і для публічних засідань вченого з’їзду. тим більше, що навряд чи хто-небудь з повною впевненістю може поручитися за безумовне з боку закордонних гостей

утримання від партійних політичних виходок... Після наведення цього доводу міністр внутрішніх визнав можливим „допустити використання галицької мови у кулуарних засіданнях XI Археологічного з'їзду...” [54, арк. 1-3].

Скрутне становище української мови на межі XIX - XX ст. підтверджують цифрові дані щодо поданих до цензури рукописів українською мовою та дозволених до друку. З 1895 до 1904 рр. із 230 рукописів, поданих на розгляд цензури українським видавничим гуртком у Києві, дозволено до друку було лише 80) [184, с. 17]. Видавництво „Вік” планувало видати серію творів українських класиків під назвою „Українська бібліотека”; було вирішено опублікувати 6 оповідань А.Кримського, чотири з яких заборонила цензура. „Слова „Українська бібліотека”, - заявив цензор, - підлягає виключенню”. Канцелярією київського окремого цензора були заборонені твори І. Нечуя-Левицького „Микола Джеря”, Т.Шевченка „Невільник”, „Було колись”, „Княжна”, І.Франка „Лис Микита”, байки Л.Глібова та ін. Протягом 1900 – 1903 рр. Петербурзький цензурний комітет заборонив шість творів М.Гоголя, серед яких і „Вій”, байки М.Старицького, оповідання Г.Галайди та ін. [265, с. 7]. Не були допущені до друку оповідання В.Стефаника, „До світла” І.Франка та ряд інших творів. Прикладом повної сваволі цензорів може служити заборона 1903-1904 рр. видати збірку байок для дітей, брошури про Олександра Македонського, про Кирила та Мефодія, про фізіологію людини тощо [193, с. 17].

У 1903 р. київський генерал-губернатор М.Драгоміров дозволив друкувати в журналі „Киевская старина” твори красного письменства українською мовою, використовуючи при друкуванні російський правопис. Генерал-губернатор поділяв думку, що потрібно дати змогу розвиватися місцевому „руському” елементові, який успішніше боротиметься з польською пропагандою, ніж російський уряд [435, с. 166]. На нашу думку, ця незначна поступка генерал-губернатора була пов'язана з наростанням національно-визвольного руху на Наддніпрянській Україні.

Українська мова була усунута з усіх сфер суспільного життя – освіти, науки, громадських установ, офіційно-ділової сфери. „Українські наковці, - за словами О.Гермайзе, - „мусили писати свої праці російською мовою [168, с. 33]. Українською мовою не здійснювалося навчання ні у вищих і середніх навчальних закладах, ні навіть у початковій школі. Українська мова почала розглядатися як мова неосвічених селян [195, с. 26]. Із цього приводу в 1900 р. М.Коцюбинський писав до письменника Д.Мордовцева: „... Всі книги українською мовою не дозволяються до друку... твори вишуканої словесності на малоросійській мові дозволяються до друку не місцевою цензурою, а лише Головним управлінням у справах друку, що дуже уповільнює дозвіл рукописів і створює немало незручностей їх авторам. При цьому дозволені цензурою рукописи повинні друкуватися загальноприйнятим правописом, погано пристосованим до фонетичних особливостей малоросійської мови” [290, с. 61].

Практично українською мовою не могли з’являтися жодні серйозні видання, періодичні часописи, наукові твори, шкільні та популярні книжки, переклади. На фабриках, заводах, залізниці, навіть у церкві – всюди панувала російська мова [189, с. 8-10].

Урядові обмеження щодо української мови мали місце і під час проведення прилюдних виступів. На урочистому відкритті пам’ятника І.Котляревському у Полтаві в серпні 1903 р. влада заборонила промови українською мовою. Зачитати привітання українською мовою місцева адміністрація дозволила лише делегатам Галичини. Присутні на засіданні, присвяченій цій події, віце-губернатор, архієрей та міський голова за наказом міністра внутрішніх справ В.Плеве зобов’язані були не допускати українських привітань від делегатів з підросійської України [203, с. 40 - 41]. За спогадами О.Лисенка біля промовців стояли „невідомі”, одягнені в цивільне вбрання, які слідкували, щоб як попереджено заздалегідь, ніяких крамольних „запальних” промов не було [425, с. 602]. Головуючий зборами Трегубов перервав виступ делегатки від чернігівського літературно-театрального товариства О.Андрієвської, не дозволивши їй зачитати до кінця привітання

українською мовою [203, с. 41]. Письменниця О.Пчілка, всупереч забороні, свою коротку промову про історичне значення І.Котляревського виголосила українською мовою. Літераторка засудила урядові утиски та переслідування української мови. З приводу реакції адміністрації на виступ українською мовою О.Пчілка писала у своїй автобіографії: „присутні представники влади просто були спантеличені і не встигли опам'ятатися і зупинити мене” [414, с. 179].

Для зняття офіційних заборон із української мови до уряду з клопотанням була направлена делегація у складі О.Пчілки, В.Науменка, І.Шрага, М.Дмитрієва. Зі свого боку прем'єр-міністр С.Вітте запевнив її, що українське слово буде поставлене в однакові умови з російською мовою [441, с. 142].

Були розпочаті наради з приводу скасування заборони української мови на засіданнях 28 та 31 грудня 1904 р. Міністр народної освіти зазначив, що заборона українського слова значно ускладнює поширення серед малоруського населення корисних відомостей шляхом видання на зрозумілому для селян наріччі книг, перешкоджає підвищенню низького культурного його рівня” [320, с. 280]. Отже, російський уряд визнав шкідливість своєї політики протистояння розвитку української мови. 30 січня міністр народної освіти звернувся до президента Академії наук із проханням доручити конференції Академії наук розглянути справу скасування цензурних обмежень з українського слова. Також уряд доручив розглянути скасування питання української мови Київському і Харківському університетам, Київському генерал-губернатору, міністрам народної освіти та внутрішніх справ.

5 лютого 1905 р. конференція Академії наук призначила для розгляду питання окрему комісію у складі П.Фортунатова, О.Шахматова, А.Лаппо-Данилевського, А.Фамінцина, В.Зеленського, С.Ольденбурга під головуванням Ф.Корша. Комісія кооптувала до свого складу ще шість діячів української петербурзької громади (Ф.Вовка, О.Лотоцького подружжя С. та О. Русових, М.Славінського, П.Стебницького) [294, с. 365]. Комісія, вивчивши питання, підготувала записку „Про скасування утисків малоросійського друкованого

слова”. Академіки Ф.Корш і О.Шахматов прийшли до висновку, що „малоросійське населення повинне мати таке ж право, як і великоруське, говорити публічно і друкуватись рідною своєю мовою” [387, с. 145]. Вчені висловилися за скасування указів 1876 і 1881 років. 18 лютого загальні збори Академії наук схвалили записку.

Питання стосовно зняття заборон з української мови, за розпорядженням міністра народної освіти, розглянула комісія Харківського університету, що складалась із 11 професорів, 9 з яких – українці, під керівництвом М.Сумцова. У 1905 р. комісія підготувала доповідну записку щодо виправданості скасування урядових указів 1863 і 1876 рр. Комісія, у складі якої були Д.Багалій, О.Белоусов, Т.Буткевич, А.Зайкевич, Д.Овсянико-Куликовський, С.Соловйов, М.Хазанський та М.Чубинський висловилися за відміну „обмежувальних заходів по відношенню до української мови та літератури” [309, с. 140]. У свою чергу, вчена рада Харківського університету в записці про цензуру книг на „малоросійській мові” висловилися за введення „у початкових школах у місцевостях з малоросійським населенням навчання малоросійському читанню і писанню і щоб дозволено було вміщувати у російських підручниках переклади і пояснення малозрозумілих для дітей малоросів російських слів і зворотів, рівно як видавати на малоросійській мові літературні хрестоматії та інші посібники” [309, с. 140].

Аналогічна комісія наприкінці лютого 1905 р. була створена на засіданні ради Київського університету. До її складу входило 8 професорів (6 з них – українці), серед яких – М.Дашкевич (голова), О.Лобода, В.Перетц, ректор М.Цитович, П.Армашевський, М.Довнар-Запольський, Г.Павлуцький, Т.Флорінський. Комісія детально розглянувши питання про доцільність друкування книг українською мовою, прийшла до висновку, що необхідно дозволити „друкування книг українською мовою усякого змісту”. Комісія вважала, що „обмежувальні заходи” по відношенню до української мови та літератури є „несправедливими з етичної точки зору, не відповідають державній користі” і мають бути скасовані. Записку під назвою „Доповідь особливої комісії з

членів ради університету з питання про відмову заходів, що обмежують свободу друку на малоросійській говірці різних книг” з такими пропозиціями підписали Н.Дашкевич, П.Армашевський, М.Довнар-Запольський, А.Лобода, Г.Павлуцький, В.Перетц [81, арк. 11-17]. У свою чергу, професор Кулаковський заявив, що „мовою школи і науки в межах Російської держави має бути тільки російська мова” [309, с. 139-140]

Науковці застерігали імператора, що подібні заборони „служать джерелом великого та цілком природного незадоволення освічених верств малоруського населення Росії” [309, с. 139].

Отже, переконливі відповіді передових вчених Академії наук, викладачів Київського та Харківського університетів на запит Комітету міністрів від 31 січня 1905 р. про можливість скасування урядових указів 1863 та 1876 рр. свідчили про їх невдоволення офіційною політикою великодержавного шовінізму та насильницьким російщенням України.

Генерал-губернатор Південно-західного краю у своїй доповіді вважав за доцільне скасування закону 1876 р. в інтересах боротьби „місцевого руського населення з польським елементом”. На його думку, урядові обмеження поставили українське письменство у виключне положення, надали йому антиурядовий характер і були проявом недовіри до українського народу [435 с. 258].

Міністр народної освіти В.Глазов, одержавши відповіді згаданих вище комісій, доповів про них Комітетові міністрів, висловившись за скасування указів 1876 та 1881 рр., зазначив, що науково-популярна і вишукана література, періодична преса можуть бути допущені на основі загально цензурних правил. Міністр водночас підкреслив, що Церква мусить уживати тільки церковнослов'янської, а школа, суд і адміністрація державної мови [61, арк. 1-2]. Відповідно до п.3 Основного закону імперії „російська мова є державною мовою, обов'язковою в армії, флоті і всіх урядових і публічних закладах” [196, с. 57].

У червні 1904 р. міністр внутрішніх справ В.Плеве відмовився дати дозвіл на переклад українською мовою Євангелія, посилаючись на крайню бідність

малоросійської мови, її непридатність „для выражения отвлечённых понятий вообще и в частности высоких истин Откровения”. 18 жовтня новий міністр внутрішніх справ П.Святополк-Мірський відповів на лист президента Академії наук, що стосовно „допущення видання перекладу Євангелія на малоросійській мові з моєї сторони не зустрічається перепон, але при цьому видання це може бути допущене лише при умові визнання духовним відомством, на якому за законом лежить розгляд усіх видань, що відносяться до православного сповідання...” [294, с. 390].

Синод не визнавав українського перекладу Євангелія, здійсненого ще у 1863 р. інспектором ніжинського ліцею П.Морачевським і вимагав ретельної звірки тексту перекладу з виданнями Євангелія іншими мовами, у тому числі і українською. До цього були залучені відомі українські вчені П.Житецьким, О.Левицький, а також українські письменники. На вимогу Синоду остаточно схвалити переклад рукопису повинні були академіки-славісти. З цією метою була створена спеціальна авторитетна комісія на чолі з Ф.Коршем, до складу якої входили О.Шахматов, П.Коковцев, П.Фортунатов, а також сім представників української Петербурзької громади. Редагування українського перекладу Євангелія здійснила комісія у Кам'янець-Подільському, на чолі з подільським архієпископом Парфенієм. Комісія Академії наук засвідчила високий рівень перекладу та схвалила його до друку. Вона звернулась з представленням до Комітету міністрів про необхідність видання українського перекладу Євангелія, яке уряд схвалив. Наприкінці лютого 1905 р. було одержано дозвіл імператора на друкування українського перекладу Євангелія [294, с. 396]. Академік Ф.Корш, у свою чергу, клопотався перед Синодом про видання українською мовою Псалтиря, Діянь апостолів, здійснених свого часу П. Морачевським [394, с. 106-110].

Після поразки революції 1905 - 1907 рр. ситуація в Україні була спрямована на активну асиміляцію українського населення політикою поновлення заборон на легальне користування українським друкованим словом та мовою в системі освіти

[410, с. 408]. За свідченням П.Стебницького з 1905 р. цензура активно розпочала виключати з неї такі слова, як „козак”, „москаль”, „Україна”, „український”, „Січ”, „Запоріжжя” [196, с. 57]. Було заборонено продавати українські книжки, граматики, навіть Євангелію українською мовою, що її видав Священний синод, організовувати українські концерти [349, с. 430]. Поліцейські органи забороняли навіть друкувати театральні афіші українською мовою. Полтавський губернатор наказував: „Надалі усі афіші про вистави українських драм і комедій мають друкуватися виключно загальнодержавною мовою.” Полтавська адміністрація, забороняючи використання української мови, заявляла: „у Полтаві такої мови не знають і не розберуть” [171, с. 4]. У музичному товаристві міста поліцмейстер заборонив вести розповідь українською мовою. Достатньо було оголосити читання лекцій українською мовою, як їх забороняли, хоч вони була дуже далека від політики. У школах категорично було заборонено вживати українську мову, співати українських пісень, проголошувати вірші і навіть грати українські мелодії.

Царський уряд скасував циркуляр, виданий у 1906 р. міністром народної освіти, який дозволяв учителям на уроках „використовувати малоросійську мову для роз’яснення того, чого учні не розуміють”. Так було цілком заборонено на Україні використання української мови у навчальних закладах. Вчителям заборонялося говорити з учнями українською мовою не тільки у стінах школи, а й поза нею. Учнім знижували оцінки успішності тільки за те, що вони не досить вміло говорили російською мовою й іноді висловлювали свої думки українською мовою [291, с. 29-30].

Зі шкільних бібліотек вилучалося Євангеліє в українському перекладі, офіційно дозволене Синодом, гімназістам суворо заборонялося в стінах гімназії використовувати українську мову.

Українська мова російськими націоналістами оголошувалася штучним витвором галицьких українофілів, а спроби допустити її хоч би у початкову школу розглядалися як засіб виховання національного і політичного сепаратизму [113, с. 386-387]. Клуб російських націоналістів на VII дворянському з’їзді у

Москві постановив, що урядова школа не може мати інородницького характеру, в ній повинна без будь-яких поступок панувати державна мова, навчання повинне відбуватися російською мовою. Нам дворянам належить сказати, що школа повинна бути російською і Росія для росіян” [196, с. 58]. Професор І.Сікорський вважав, що українська і російська мови нібито різняться лише фонетично, збігаються за духом, а тому є одним і тим самим. Оскільки існування паралельних мов є розкіш, то в українській мові немає потреби, досить самої російської. Відомий соціал-демократ К.Каутський також не визнавав можливості розвитку суспільних функцій у мов, пригноблених царатом народів, оскільки вони були приречені на асиміляцію [196, с. 58].

Царизм по-старому дивився на український культурно-національний рух як на перехідний ступінь до державного сепаратизму України. У цьому були переконані усі представники влади, починаючи від прем'єр-міністра П.Столипіна, який заявив про це відкрито, мотивуючи заборону української мови для публічного використання [209, с. 314]. Він правдиво пов'язував російську політику свого часу щодо „Малоросії” з політикою російського уряду щодо „бывшей Украины”. Та політика завжди однакова й незмінна, зокрема щодо українського слова, ставила його об'єктом політичної асиміляційної акції, спрямовуючи репресії не лише на зміст, але й на саму мову українських творів. Становище українського слова було або під заборonoю, або взагалі безправне; в ті чи інші моменти різниця була щодо міри та форми безправності, а в засаді її з погляду права було завжди однакове [295, с. 242-243].

На основі нового договору про торгівлю та мореплавство, підписаного між Російською імперією та Австро-Угорщиною у лютому 1906 р. і відповідного протоколу книжки та часописні видання, календарі, друковані будь-яким способом іноземною мовою, мали ввозитися на територію царської Росії без сплати мита [117, с. 51]. Не дозволялися до ввезення збірники етнографічних текстів й історичних документів тільки тому, що вони мали українські заголовки

на обкладинці. Для прикладу, не опустили ввезення дитячий журнал „Дзвінок” із „політичних причин” [223, с. 20].

Зі „Сторінок минулого” О.Лотоцького дізнаємося, що на основі нової австро-російської митної угоди 1906 р. Міністерство фінансів Російської імперії видало довідник 9 липня 1907 р. ч. 626, в якому наказувало брати з українських (русинських) книжок мито таке саме, як і з російських. Книжки іноземними мовами пропускалися до Росії без мита, а книги друковані за кордоном російською мовою оплачувало протекційними тарифом по 17 крб. за пуд, що фактично припиняло довіз їх до Росії. Це заборонне мито довго тяжіло над українською книжкою. На з'їзді письменників 1910 р. у Петербурзі українці підняли цю справу й здобули прихильні настрої до своїх змагань з боку з'їзду, але президія не допустила справу до голосування [295, с. 244].

Проти друкування книжок українською мовою одразу виступив прем'єр-міністр П.Столипін, написавши імператору: „Виходячи з того положення, що три гілки східного слов'янства і за положенням, і за мовою не можуть не складати одного державного тіла, наш уряд, починаючи з XVII століття послідовно і постійно боровся проти руху, відомого за наших часів під назвою „українського” руху, що несе ідею відродження старої України і побудову Малоросійського Краю на самоуправних, національних, місцевих основах. Тому, з погляду наших імперських вимог, є вкрай небажаним теперішнє полегшення цензури на українське друковане слово” [442, с. 235].

Головне управління у справах друку на запит Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ від 9 травня 1907 р. повідомило, що затверджені 18 травня 1876 р. і 8 травня 1881 р. обмежувальні правила щодо творів на малоросійській мові, після видання указів 24 листопада 1905 р. і 26 квітня 1906 р., що скасували попередню цензуру всякого роду творів друку, які видавалися в Російській імперії, повинні вважатися у теперішній час такими, що не підлягають застосуванню” [442, с. 381].

Внаслідок посилення цензурних утисків на українське друковане слово, заборони продовжували тяжіти над творами художньої літератури та книгами наукового напрямку. Нереалізованою залишилися спроби видати друком 3-є видання „Кобзаря” Т.Шевченка у Москві (київські монархісти написали донос, що у книзі мають місце „богохульні речі, як наприклад „Марія”), у лютому 1911 р. у Києві були конфісковані брошури „Малого Кобзаря” для дітей . Судова палата за ініціативою Київського генерал-губернатора Трепова конфіскувала повне видання „Кобзаря”, видане петербурзьким „Благодійним товариством”. Цензурою забороняли видавництво інших брошур з творами Т.Шевченка і праць про нього [193, с. 203-204]. У 1911 р. Тимчасовий комітет у справах друку заборонив збірку „Український декламатор. Досвітні вогні”, підготовлену Б.Грінченком; 3-й том „Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка”, брошуру М.Грушевського „Про українську мову і українську школу”; ввезення в Україну книги О.Барвінського „Історія України-Руси” [323, с. 195]. Протягом року цензурні установи дозволили видання українською мовою 242 книги, тоді як в Російській імперії латинською було випущено – 608 книг, естонською – 519, татарською – 372 [224, с. 12]. До друку проходила незначна частина брошур популярно-просвітницького характеру, невеликі збірники, антології.

Губернатори заборонили надходження україномовних видань до населення, особливо сільських кооперативних товариств з метою продовження ведення політики русифікації в Україні. Кременчуцька земська управа наказала земським агрономам всю літературу з агрономії українською мовою „вилучити із вжитку” [291, с. 55]. На думку Київського губернатора, друкування статей „новоствореною так званою „українською мовою”, з новим правописом, робиться „з метою привчити грамотну сільську людність і робітників до цієї нової мови й правопису і прищеплювати їм фікцію якоїсь окремішньої з національного і культурного боку України” [412, с. 193].

Про складне становище української мови в царській Росії як до 1905 р., коли фактично була припинена дія Валуєвського циркуляру та Емського указу, так і

після придушення царським урядом революції, коли всі здобутки щодо покращення становища української мови були зведені нанівець, неодноразово висловлювалися представники української інтелігенції. Є.Чикаленко у брошурі „Розмова про мову” бачив „найбільше лихо нашого народу” у зневазі до української мови як нібито „мужичої”, відмові освічених людей України від власного „Я” [346, с. 275].

У грудні 1909 р. при обговорюванні проекту реформи місцевого судочинства депутати А.Булат і І.Лучицький поставили перед Думою питання про допущення до судочинства української мови. Депутат І.Лучицький заявив, що українська нація існує цілком самостійно від великоросійської, що українці в своїй історії вже мали суд українською мовою. „... Якщо бажаєте створити справжню Росію, а не Росію насильства і сваволі, - заявив він, - тоді ви повинні сказати: всі права національностей повинні бути захищені, вони повинні бути рівноправними і суд також, як і школа повинні вестися мовою такого народу, який для цього має історичне право...” [92, арк. 4-5].

Лідер кадетської партії П.Мілюков у виступі на підтримку заяви І.Лучицького запропонував ряд положень щодо розуміння загального принципу рівноправ'я мов. Депутат висловився за допущення у судочинство місцевих мов, у тому числі й української. Ряд виступаючих по цьому питанню, серед яких єпископ Євголій, М.Старицький, В.Бобринський, В.Шульгін, професор М.Капустін, виступили проти введення української мови у судочинство [380, с. 4-27].

Опозиційна частина Думи часто різко критикувала застарілу, антинаціональну систему управління і правосуддя, пануючу в багатьох національних районах. Депутат І.Гайдаров під час обговорення у Третій Державній Думі проекту закону міністерства юстиції про місцевий суд підкреслив: „... щоб не підбурювати націоналізм, необхідне рівноправ'я народів, у тому числі і в мові судочинства”. Законопроект був прийнятий, але відхилений Державною Радою як занадто ліберальний [380, с. 4-27].

Депутат IV Державної Думи від Катеринославської губернії А.Александров у своїй промові зазначив, що „...немає більшого злочину, як посягати на мову і особливості національної культури. Ні один народ не відчуває таких гірких почуттів, як велика гілка російського племені – український народ, за яким не визнають жодних культурних цінностей. За ним заперечують те, що визнають за іншими народами. Тому ми вважаємо, що обов’язок не лише державної мудрості, але і державної справедливості визнати те, що існує... Якщо ви хочете бути справедливими, якщо ви дійсно любите Росію, ви повинні визнати за українським народом право на його слово. Це слово повинне бути у народній школі, у місцевому суді і в усіх місцевих установах. Якщо ви, дійсно, вірите в необхідність культурного відродження народних мас і, зокрема, російського народу, ви повинні зрозуміти, що культурне відродження немислиме, якщо ви будете переслідувати рідну мову” [295, с. 80].

Депутат В.Дзюбинський у своїй промові закликав російський уряд і суспільство віднестися до українських потреб „без підозр, з повною довірою” і припинити важку боротьбу з українським народом, оскільки ця боротьба вносить роздратування в маси і знеславлює російський народ перед культурними союзниками: „... пора і нашому уряду стати на позицію зрівняння у правах народностей, визнати за живою українською мовою всі права громадянства, скасувати всі обмеження для українського усного і друкованого слова” [295, с. 80].

20 травня 1913 р. депутат Г.Петровський у своїй промові „Про національне питання” зазначив, що „більшість населення в Росії не має права і можливості говорити рідною мовою..., а особливим завданням уряду... є переслідування рідної мови усіх націй. Особливо переслідуються українці... арешти, обшуки, штрафи, поліцейське переслідування за таємне вивчення рідної мови... за незрозуміле слово людей притягають до судової відповідальності. Наприклад, у Катеринославській губернії... українцеві досить було вимовити слово „підштрикнув”..., як суддя визнав, що цей українець є підбурювачем і засудив

його... Візьміть питання про державну мову. Ті ж партії, уряд і навіть кадети з „Русской мысли” і „Молвы” провідують необхідність єдиної державної мови...” [338; с. 9, 10, 16].

11 лютого 1916 р. трудова група висунула законопроект про скасування віросповідних і національних обмежень. 15 лютого він був направлений голові уряду і міністру внутрішніх справ. Депутати зазначили, що „з рідною мовою народностей закон не рахується також ні у школі, ні у суді, ні у місцевому самоуправлінні”. Закон передбачав скасувати всі закони, які обмежують росіян „на основі їх належності до того чи іншого віросповідання, віровчення або національності”. На цій основі повинні були припинити дію всі підзаконні акти та розпорядження, що обмежували правовий статус „іногородців та іновірців” – у свободі пересування, освіти, мови навчання, друку, зборів тощо. Порухення рівноправ'я громадян переслідувалося у кримінальному порядку. Але проект закону не схвалили [230, с. 193-194].

17 грудня 1916 р. Київський губернатор віддав розпорядження начальникам поліції губернії „зобов'язати, під розписки, утримувачів друкарень надати на розгляд попередньої військової цензури всі видання як періодичні, так і неперіодичні, що виходили друком на малоросійському наріччі, і вказати разом із тим, що такого роду видання можуть друкуватися лише загальноприйнятим на російській мові правописом, у межах Височайшого повеління 18 травня 1876 р., яким заборонено друкувати твори з будь-яким відступом від загальноприйнятого російського правопису, і за обов'язкової умови попередньої цензури [439, с. 20]. Це розпорядження, на наш погляд, є логічним підтвердженням політики протистояння царизму розвитку українській мові, зокрема у видавничій справі.

Урядові обмеження впливали на вибір розмовної мови між освіченими українцями та в їхніх родин. Якщо українською мовою говорили не принагідно, а послідовно, це розцінювалося як свідомо опозиція до російської мови, символу імперії, що вже ставало просто небезпечним. З цього приводу Є.Чикаленко писав: „з старших українців тоді тільки у В.Антоновича, М.Лисенка та М.Старицького

родинною мовою була українська, а у решти мова ця була тільки для зносин з українцями. Для людей, що були на державній службі, тоді й небезпечно було розмовляти по українському навіть у родині, щоб не позбутися посади. У родині Косачів, Шульгіних тільки матері говорили з дітьми по українському... Родина Луценків тільки одна тоді в Одесі говорила по українському” [435, с. 312-314, 162]. Значна частина української інтелігенції була зрусифікована. У суспільстві була поширена думка, що тільки навчившись „панської” російської мови, можна стати освіченою людиною, через що слід „мову хохлацьку, мужицьку” якомога швидше кидати” [179, с. 11]. Професор Одеського університету О.Маркевич був зупинений на кордоні, повертавшись зі Львова. У нього було відібрано багато заборонених в Російській імперії книжок, написаних українською мовою. У результаті О.Маркевича звільнили з професорства, позбавивши пенсії [435, с. 163-164].

Наслідком указів 1876 і 1881 рр. була відсутність україномовних, прихильно настроєних до української мови великоземельних поміщиків. У „Спогадах” Є.Чикаленка названо чотири таких родини: Симиренків, Леонтовичів, Аркаса, Чикаленка [435, с. 171]. Члени вищих класів були переважно зрусифіковані, самі вважали себе за приналежних до російської нації [288, с. 12].

У великих містах України (Києві, Одесі, Харкові), у промислових центрах Донбасу, у портах переважала російська мова або суміш російської і української мов. У Полтаві, Вінниці, Кам’янець-Подільському, Чернігові мало говорили українською мовою. У великих містах центрально-східної України мовою щоденного спілкування була російська, дуже часто в різних комбінаціях з українською мовою [439, с. 15].

У 1911 р. російський шовініст А.Меншиков у статті „Національна тріщина” зазначив: „Спільна мова повинна вважатися за найвище державне завдання. Щоб його здійснити, не треба зупинятися перед жодними перешкодами... Не лише державна мова (закону, адміністрації й суду), але і суспільна мова в державі повинна бути одна... панування державної мови ми, росіяни, повинні боронити з

такою ж енергією, як своє життя...” [439, с. 43], а П.Струве приходять до висновку, що українська мова має лишатися місцевою говіркою, а всі державні, культурні й політичні функції повинна виконувати тільки російська мова по всій території.

Підводячи підсумок, зазначимо, що рубіж XIX – XX ст. ознаменував найвищий пік системних заборон і переслідувань самодержавством української мови, в основі яких – спеціальні урядові розпорядження 1863 і 1876 рр., доповнені у 80-х і 90-х рр. XIX ст. Мета цих постанов – відверте мовно-культурне російщення України.

З початком революції 1905-1907 рр. царизм вимушений піти на поступки у мовному питанні. Після тривалих процедур і консультацій зазначені вище розпорядження були офіційно визнані шкідливими. На наш погляд затяжні консультації з приводу скасування цих указів свідчать про те, що царизм прагнув якомога швидше придушити революцію і тим самим залишити болюче для України мовне питання без змін. „Визнавши” нібито мовну політику шкідливою, влада на місцях вже менш відверто, але продовжувала її втілювати, а поразка революції відкрила новий етап ведення політики протистояння царизму розвитку української мови; всі здобутки революції у мовному питанні були зведені нанівець. Слід зазначити, що у своїй мовній політиці царизм спирався на підтримку багатьох представників російської суспільно-політичної думки, які у своїх виступах наголошували на тому, що українська мова – це лише діалект російської мови.

Проте, незважаючи на всі заборони та переслідування, 90-ті рр. XIX ст. – перші два десятиліття XX ст. – це період, знаменний подіями, що сприяли розвитку та зміцненню соціального престижу української мови. З 1893 р триває реформування Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ), видавнича діяльність якого позитивно позначилась на розвитку української літературної мови [372, с. 261].

3.2. Освітня політика царизму

З 60-х рр. XVII ст. і до 1917 р. царизм проводив централізовану загальноросійську освітню політику на всій території Російської імперії з метою забезпечення матеріальної та духовної культури зверхності панівної нації. Реакційність політики царського уряду, що проводилась в Україні в галузі освіти, виявилась у переслідуванні української школи, наступі на її демократичні здобутки.

За даними першого Всеросійського перепису населення 1897 р. у Російській імперії кількість населення становила 125680682 людей, середній відсоток письменності серед всього населення становила 25,9%, а українців, які знали грамоту – 15,3%, у Катеринославській відповідно – 21,5% і 14,4% у Волинській, Київській, Подільській губерніях відсоток грамотних серед українців становив відповідно 9,4%, 11,8%, 10,7% [92, арк. 1-8]. У той же час у Південно-Західному краї відсоток письменних серед євреїв становив 34%, серед поляків – 43%, серед росіян – 54%. Рівень писемності серед українського населення Харківської губернії становив 16,6%, Чернігівської – 14,4% [165, с. 129-130]. У цілому, за переписом населення 1897 р. на 100 душ населення припадало 13%, що знали грамоту [338, с. 12].

Мережа шкіл у Російській імперії була нерозвиненою (не вистачало близько 150 тис. шкіл), значна кількість дітей шкільного віку не могли навчатися за матеріальних нестатків і за відсутності місць у школах. З цього приводу П.Грабовський писав, що у губерніях Південно-Західного краю „одна сільська школа припадає на 11413 душ людності, пересічно, а зокрема по губерніях, у Київській на 20973, у Подільській на 9424, у Волинській на 8200” [225, с. 14].

Загалом, на початку XX ст. у підросійській Україні існувало тільки 17 тисяч початкових шкіл, у яких навчанням була охоплена лише 1/3 дітей.

Отже, освітня політика царизму призвела до того, що наприкінці XIX ст. український народ посідав за рівнем письменності останнє місце в імперії.

Відповідно до Правил від 3 квітня 1892 р. заборонялося позашкільне навчання рідною мовою в українських губерніях, а також у Царстві Польському. Винуватці в утриманні без дозволу уряду будь-яких шкіл, особи, які надавали приміщення, кошти, персонал школи, учні, що платили за навчання підлягали штрафу або арешту [150, с. 168]. Російське законодавство категорично забороняло практикувати приватні школи і приватне навчання на дому рідній мові та іншим загальноосвітнім предметам, не передбачених програмою. На Україні школи для дітей повинні були утримуватись на кошти батьків. Викладання у школах на Україні велося виключно російською мовою.

Початкову освіту учні здобували в загальноосвітніх навчальних закладах – народних й приходських школах. Царський уряд всіляко обмежував можливість здобуття освіти дітьми селян і робітників, які могли навчатися у ремісничих, сільськогосподарських фельдшерських школах, у вищих початкових школах. Представники міщанства могли навчатися у звичайних гімназіях, реальних училищах, комерційних школах, учительських семінаріях. Починаючи з ХХ ст. у духовних школах, семінаріях, духовних академіях нарівні з дітьми духовенства могли навчатися діти міщан і селян. Дворянство могло вчитися в школах усіх типів [371, с. 18-19].

На початку 1897 р. в українських губерніях нараховувалося 13 424 початкові школи, в яких навчалось 703 670 учнів. Із цього числа, шкіл Міністерства народної освіти було 5349 (388 326 учнів), церковноприходських – 8061 (314 452 учнів), інших відомств – 14 (892 учнів). Діяли також 43 недільні школи для дорослих (3030 учнів), що перебували у віданні єпархіальної ради училищ на чолі з попечителем [297, с. 221].

Важливу роль у підвищенні грамотності сільського населення та підвищенні якості навчання порівняно з Міністерством народної освіти та освітньо-церковним відомством, виконували земські школи. Із метою перешкоди впровадженню земських проектів щодо запровадження загальної освіти, у 1900 р. було видано закон про межі земського оподаткування відповідно до якого

земствам заборонялося розширювати асигнування на потреби шкіл вище 3% на рік [154, с. 33].

Уряд не задовольняла робота недільних шкіл, оскільки на практиці вони не завжди додержувалися вимог духовного керівництва. Прикладом цього було закриття недільних шкіл Київського товариства грамотності, в яких навчалось до 1300 учнів і учениць на рік. Із заяви українських освітніх діячів на ім'я генерал-губернатора стало відомо, що ці школи „були закриті без жодного для цього приводу з їх сторони. Всі клопотання для відкриття їх знову не увінчалися успіхом... приватні особи, готові присвятити всі свої сили на служіння суспільству на благо народної освіти, не можуть цього виконати за незалежних від них обставин” [93, с. 1-2].

За даними перепису 1897 р. у Російській імперії нараховувалося близько 9% грамотних жінок. Жіноцтво мало обмежену змогу здобути освіту в гімназіях, училищах та інститутах шляхетних дівчат, що знаходилися у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Керчі та деяких інших містах. У жіночих закладах освіти, як правило, здобували освіту лише дочки дворян [150, с. 162].

Г.Ващенко, характеризуючи станову систему освіти в Російській імперії зазначав, що вона „дуже тяжко відбивається на дітях так званих нижчих станів, зокрема на дітях селян. Їм фактично була закрыта дорога до школи не тільки до високої школи, а навіть і до середньої освіти. А особливо у важкому стані перебували діти українських селян. Російська мова була для них незрозумілою. Тому школа мало давала їм знань або давала знання у перекрученому вигляді. Мало того, школа навіть у здібних дітей не викликала охоти до науки і цікавості до читання книжок, бо вони були написані чужою мовою” [154, с. 7].

У січні 1904 р. посаду міністра народної освіти зайняв генерал-лейтенант В.Глазов, який вважав, що низький рівень грамотності в українських губерніях пояснюється перш за все двоохрічним терміном навчання і вирішувати проблему слід не запровадженням української мови, а розширенням терміну початкової освіти з двох до чотирьох років [303, с. 78].

24 грудня 1905 р. новий міністр народної освіти І.Толстой подав голові Ради міністрів С.Вітте записку, в якій окреслив завдання Міністерства народної освіти: здійснення загальнодоступності та обов'язковості початкової освіти, проведення реформи середньої школи, запровадження викладання рідною мовою в школах національних районів, розробки нового університетського статуту [311, с. 278].

Меморієм від 30 грудня 1905 р. Рада міністрів запропонувала Міністерству народної освіти підготувати законопроект про введення у Російській імперії загального обов'язкового навчання за умови об'єднання початкових шкіл усіх відомств під загальним керівництвом і наглядом Міністерства народної освіти, за винятком шкіл, запроваджених православним відомством. Було створено проект „Основні положення про введення загального обов'язкового навчання”, основний зміст якого зводився до наступних положень: усі діти (хлопчики і дівчатка) повинні мати можливість по досягненню шкільного віку пройти повний курс навчання у правильно організованій школі. Земства та органи місцевого самоврядування зобов'язані були відкрити достатнє число шкіл, розрахованих на чотирьохрічний курс навчання дітей віком з 8 до 11 років, взяти на себе витрати по утриманню шкіл і вчителів. На кожного вчителя передбачалося не більше 50 учнів. Школа повинна була обслуговувати район радіусом не більше трьох верств, надаючи місцевому самоуправлінню організацію та завідування початковими школами, міністерство народної освіти зберігало за собою загальне керівництво і нагляд за навчальною частиною. Матеріальна сторона цього проекту передбачала додаткові казенні асигнування на народну школу в розмірі 10,5 млн. крб. щорічно протягом найближчих 10 років [433, с. 113].

Визнавши насущність запровадження загальної початкової освіти, Рада міністрів відзначила невизначеність законопроекту в питаннях щодо передбаченої організації управління народними школами та внутрішнього їх улаштування. Було вирішено організувати міжвідомчу комісію, яка мала узгодити припущення Міністерства народної освіти з підготовленим Міністерством внутрішніх справ проектом реформи місцевого управління. Новий варіант проекту про

введення загального навчання допрацьований комісією під керівництвом П.Кауфмана протягом вересня-грудня 1906 р. 14 січня 1907 р. комісія внесла свої пропозиції: участь у розробці шкільної мережі місцевих органів церковно-шкільного управління, проект ставив церковноприходські школи в рівне положення з міністерськими училищами, обмежував самостійність місцевого самоуправління у завідуванні народними школами, яке повинне було здійснюватися під керівництвом і наглядом міністерства народної освіти [327, с. 46].

Прем'єр П.Столипіна на засіданні Ради міністрів окреслив програму освітньої політики уряду наступним чином: „... доки освіта народних мас не буде поставлена на потрібну висоту і не будуть усунуті ті явища, якими постійно порушується правильна течія шкільного життя в останні роки, які свідчать про те, що без корінної реформи наші навчальні заклади можуть дійти до стану повного розкладання. Шкільна реформа на всіх ступенях освіти будується Міністерством народної освіти на основах неперервного зв'язку нижчої, середньої і вищої школи, але з закінченим колом знань на кожному із шкільних ступенів. Особливі турботи Міністерства народної освіти будуть спрямовані на підготовку викладачів для всіх ступенів школи і на покращення їх матеріального становища” [399, с. 9]. Найближчим своїм завданням Міністерство народної освіти мало визначити встановлення спільними зусиллями уряду та суспільства загальнодоступності, а у подальшому і обов'язковості, початкової освіти для всього населення імперії. У галузі середньої школи Міністерство планувало створення різноманітних типів навчальних закладів, з широким розвитком професійних знань, але з обов'язковим для всіх типів мінімумом загальної освіти, що вимагала держава. У реформі вищої школи Міністерство ставило завдання укріплення тих начал, які були покладені в основу намічених перетворень указом від 27 серпня 1905 р., і узгоджувалися їх з інтересами загальнодержавними, на підставі досвіду застосування діючих тимчасових правил.

У зв'язку з цими заходами Міністерство народної освіти на чолі з П.Кауфманом запропонувало Другій Державній Думі законопроект про скасування Правил від 30 квітня 1892 р., а також законопроект щодо початкової освіти, який передбачав лише загальне, а не обов'язкове навчання, тобто уряд не брав на себе ніякої відповідальності за матеріальне забезпечення навіть початкової освіти [150, с. 169]. Цьому сприяли депутати від Західного краю і Польщі, що виступали за скасування правил про покарання за домашнє навчання дітей рідною мовою, які суперечили урядовим рішенням у галузі освіти і Указу про укріплення начал віротерпимості 1905 р. У травні 1907 р. відповідний законопроект був схвалений Державною Думою [230, с. 105].

Царський уряд, спираючись на блок кадетів, октябристів і правих, домігся того, що Дума у питанні про народну освіту обмежилася прийняттям законопроекту про скасування Правил від 30 квітня 1882 р. про покарання за таємне навчання у губерніях Західного краю, а також Царства Польського [150, с.168-169, 172]. У свою чергу, Міністерство народної освіти під тиском революційного піднесення було змушене відкрити на Україні 1351 початкову школу [271, с. 183].

29 березня 1908 р. 37 депутатів Державної Думи запропонували проект закону про те, щоб у початкових школах з українською людністю навчання велося українською мовою:

- „1) У місцевостях з українською людністю з початком 1908-1909 шкільного року в початкових школах повинна бути рідна мова викладання.
- 2) Російська мова, як мова державна, має бути обов'язковою в школі.
- 3) У початкових школах на Україні повинні бути книжки, прилаштовані до розуміння і до життя та побуту українського люду.
- 4) Всі закони, супротивні цим пунктам, відміняються” [229, с. 2].

Міністр народної освіти А.Шварц поставив вимогу відхилити цей законопроект. 14 травня 1908 р. Рада міністрів висловила згоду з думкою міністра. Цей законопроект викликав також рішучу незгоду зі сторони

чорносотенних депутатів і Київського клубу російських націоналістів (на загальних зборах клубу було прийнято резолюцію протесту: вимога української школи характеризувалася як політична акція, спрямована на виховання „національного і політичного сепаратизму” [305, с. 113].

29 травня 1909 р. цей проект 37-ми був переданий у думську комісію з народної освіти для обговорення; пізніше брався до уваги при обговоренні загального законопроекту про початкову освіту, але його відхилила незначна більшість членів комісії. М.Грушевський з приводу неприйняття цього законопроекту писав, що думська комісія у справах народної освіти дозволила полякам, латишам, естонцям, литовцям, татарам, киргизам, черкесам, чеченцям, євреям відкривати свої національні школи „на сміх, щоб показати, до якої недоречності доводить правило про рідну мову в школі, але українцям і на сміх не хотіли позволити... Знову почали говорити, що української мови нема, що є тільки один російський народ і одна російська мова, дарма, що пан найстарший міністр Столипін українців оголосив за інородців” [187, с. 22].

Восени 1910 р. проект закону про загальну освіту був внесений на розгляд Думи. У ньому передбачалася обов’язковість початкового навчання всіх дітей під загрозою штрафу, передача Міністерству народної освіти церковноприходських шкіл і пристосування їх до місцевих умов. До статті 9-ї було внесено примітку: „У місцевостях із іномовним населенням дозволяється, за згодою повітової чи міської училищної ради, викладання місцевих мов для бажаючих...”, – а у статті 16 зазначалося, що : „... у місцевостях, де діти, що вступають до училища, не говорять російською мовою, допускається при навчанні користуватися природною, якою говорять учні в сім’ї, у перший, а буде необхідно, то і в другий рік навчання. З початком третього року викладання всіх предметів, крім Закону Божого і рідної мови, матиме місце російською мовою”. Але член Державної Ради Д.Піхно запропонував внести до 9 і 16 статей цього законопроекту поправки: „Для запобігання перетворення малоруського та білоруського наріччя на особливу іномовну мову, малоруське наріччя не вважається іномовним” і „У місцевостях з

малоросійським і білоруським населенням викладання всіх предметів має проходити російською мовою з першого року навчання”. Антиукраїнські поправки Д.Піхна були ухвалені більшістю, 73 членами Державної Ради проти 51 [429, с. 186].

Деякі учасники наради з питань шкільної освіти вважали, що у місцевостях з інородницьким населенням використання рідної мови як підсобної і лише в перший рік навчання все рівно „штучно пробуджує національну самосвідомість інородців”. Більшість учасників наради вважали, що „ідеалом школи є єдина школа для всіх народностей з державною мовою викладання, але, на жаль, потрібно враховувати ситуацію”. Для цієї більшості поступове запровадження загальної початкової освіти було важливе і тому, що з розповсюдженням міністерських шкіл зменшувала роль приватних шкіл із викладанням рідною мовою. Як про звичайну річ говорилося, що право навчатися рідною мовою не стосується українців, бо їх „зовсім не можна віднести до інородців” [163, с. 570].

Депутат кадетської партії І.Луцицький виступив на захист прав українського народу на національну школу з пропозицією надати українцям прав, забезпечених октябристами за інородцями першої категорії. Пропозицію І.Луцицького підтримав лідер конституційних демократів П.Мілюков і депутат М.Сендерко. Останній домагався запровадження української мови у початковій школі для подолання масової неписьменності. Незважаючи на підтримку партії кадетів, поправку І.Луцицького 171 голосом проти 132 було відхилено [305, с. 113].

Наступ на національну школу очолив сам прем'єр-міністр П.Столипін. У січні 1910 р. він висловив невдоволення розповсюдженням на західних окраїнах шкіл з рідною мовою, підкреслюючи, що „школа є провідник ідеї російської державності і не може бути поприщем для націоналістичного політиканства” [162, с. 570-572]. На початку 1911 р. П.Столипін вимагав встановити покарання за таємне навчання.

У травні У 1913 р. Міністерство народної освіти запропонувало на розгляд Державної Думи законопроект щодо затвердження кошторису для розвитку народної освіти на 1914 рік. Основний пункт цього законопроекту полягав у забороні викладання рідною (неросійською) мовою навіть у початковій школі. У свою чергу, Міністерство народної освіти пропонувало розповсюдити дію реакційних законів про заборону викладання на неросійській мові у школах різних окраїн Російської імперії і в першу чергу в українській губерніях [150, с. 173]. Російський уряд і чорносотенні партії, намагаючись вигнати із шкіл демократичні ідеї і всякі натяки на свободу розвитку неросійської національної школи, висунули гасло „Школа поза політикою” і з думської трибуни відстоювали необхідність „охорони російської народної школи від згубного впливу опозиційних шкіл”. Таким чином, у законопроекті щодо кошторису народної освіти не планувалося навчання дітей українською мовою у підросійській Україні.

Депутати більшовицької партії назвали бюджет на народну освіту кошторисом народного „затемнення”. Зокрема депутат А.Бадаєв затаврував політику міністерства народної освіти як чорносотенну, мета якої – тримати народ у темряві та невігластві, переслідувати будь-яке намагання мас до знань, і особливо трудящих мас національних окраїн”, а депутат Г.Петровський зазначив: „... в Росії переслідування письменності і переслідування слов'янських націй у галузі освіти рідною мовою сягають нечуваних розмірів. Українських селян штучно „оберігають” від писемності... у Катеринославській губернії письменних 29% населення, а в решті губерній їх кількість зменшується вже до 20 % [338, с. 11-12].

На розгляд Четвертої Державної Думи за ініціативи депутата правої партії від Волинської губернії, єпископа Никона Безсонова (великороса за походженням) було внесено законопроект про українські школи і товариства (про навчання рідною мовою в українських школах). Автор законопроекту наголошував, що українці не іногородці, „а наші рідні брати, а тому їх не повинні

обмежувати у мові і національному культурному розвитку”. Депутат Никон запропонував Державній Думі: дозволити викладання в українських школах усіх відомств українською мовою (хоча б перші два роки навчання), призначити вчителями у школи переважно українців і осіб, що знають місцеву мову, запровадити викладання в українських початкових школах української мови, історії України на рівні з російською мовою та історією. Останній пункт законопроекту був присвячений діяльності українських товариств „Просвіта.” На думку О.Лотоцького, законопроект Никона не пішов на розгляд Думи, оскільки не зібрав 30 підписів, як того вимагав статут Думи до законопроектів за ініціативи депутатів. У резолютивній частині внеску та в пояснювальній записці були такі вирази, що не задовольняли, з одного боку, поступовців, а з другого правих членів Думи [295, с. 104].

У травні 1911 р. прийнятий Думою законопроект про початкову освіту поступив для розгляду у Державну раду, яка визнала його недостатньо допрацьованим. Державна рада, крім того, що не припускала можливості позбавити Російську імперію церковної школи і самостійного церковно-освітнього відомства, вимагала від Думи відпускати додатково на його потреби 1,5 млн. крб. на рік [327, с. 62-64]. 5 червня 1912 р. Закон про початкову освіту було відхилено Державною радою.

Міністерство народної освіти не визнавало значення українських книжок для поширення освіти і культури, тому не дозволяло тримати їх у бібліотеках початкових шкіл. Міністр народної освіти Л.Кассо циркуляром від 9 червня 1912 р., передбачив відсторонення земств від керівництва ними же створених бібліотек при земських школах. Таких бібліотек в українських селах була більшість, а їх читачами були не лише учні, а й дорослі жителі. Міністр цим циркуляром надав право шкільним інспекторам контроль над шкільними бібліотеками, підпорядкував книжкові фонди дії міністерського каталогу, чим заподіяв великої шкоди народній освіті на Україні, оскільки селяни були позбавлені тих мізерних можливостей читати українські книжки, які надавали їм шкільні бібліотеки [386,

с. 16-17]. У листопаді 1912 р. Міністерство народної освіти видало циркуляр з вимогою, щоб рідну мову учнів визначали не батьки, а директори початкових училищ.

На 1 січня 1915 р. на Україні нараховувалося 21104 початкові школи, в яких навчалося 1.571484 учні, 57,4% шкіл підпорядковувались Міністерству народної освіти, 42% - церковному відомству, 38,9% від загальної кількості початкових шкіл становили земські. Працювали також 262 вищих початкових училищ, 22 міських, 19 центральних і 112 недільних шкіл. Розширення мережі закладів початкової освіти не змінило суттєво стану справ, не забезпечило всіх бажаючих правом здобути освіти.

У січні Міністерство народної освіти очолив П.Ігнат'єв. На нараді попечителів учбових округів міністр поставив питання стосовно зміни змісту шкільної справи. Він вважав, що оновлена школа має бути „національною” за духом, тобто спрямована на виховання учнів у дусі казенного патріотизму і русофільства. Національне виховання в школі повинне не стверджувати в свідомості учнів національну виключність, а формувати у них „справедливе ставлення до народностей, що населяють Росію, як до рівноправних членів великого братерства”. Під час керівництва Міністерством народної освіти П.Ігнат'єв знову відновив роботу комісії з реформування початкової освіти, в якій брали участь представники міст і сіл [327, с. 82].

На початку XX століття в Україні нараховувалося близько 130 гімназій, навчання в яких було платне, внаслідок чого щороку майже половині охочих учитися відмовляли у прийомі до середніх навчальних закладів.

Імператор Микола II у питанні середньої освіти в Україні дотримувався курсу Олександра III і тодішнього міністра народної освіти Д.Толстого. Останній, як відомо, свого часу запропонував імператору, що „немає ніякої потреби у збільшенні середніх навчальних закладів у Південно-західному краї... не стільки з моральних, як із політичних міркувань, не слід... ставити селян шляхом гімназійної освіти в невласливе їх народженню становище, а розвивати ... шляхом

парафіяльних і ремісничих шкіл, зберігати їх для народу, його ж нужд”. Комітет міністрів тоді погодився з міністром народної освіти: „Незрівнянно корисніше застосовувати у Південно-Західному краї народні й ремісничі школи, ніж розмножувати там гімназії та прогімназії для дітей вищих станів” [225, с. 14].

У незначній кількості гімназій, як згадував М.Галаган українських учнів вчили, що „всіх держить під своєю владою самодержець всеросійський, що всі – є його вірнопідданими, мусять його любити, йому служити й за нього молитись... Вчителі переслідували одну мету: взяти ум і волю дитини в певні шори і направити думання й бажання її певним шляхом, а саме зробити з неї слухняного вірнопідданого, а найменший прояв якоїсь окремішності немилосердно карався” [166, 151-152].

У березні 1901 р. міністр народної освіти П.Вановський поставив на порядок денний питання необхідності реформування середніх навчальних закладів і університетів. В одному з своїх перших циркулярів П.Вановський закликав педагогічних працівників до співпраці з учнями, „до виховання юнацтва на ґрунті любові та сердечного ставлення до нього” [370, с. 708]. Комісія під його керівництвом підготувала проект „Основних положень устрою загальноосвітньої середньої школи”. Зміст реформування полягав у тому, щоб надати можливість всьому населенню здобути освіту як у середніх навчальних закладах, так і вищих закладах освіти, у перегляді змісту навчання, розробці нових шкільних програм, у забезпеченні доступної освіти для здібної молоді [404, с. 319].

Ставлення до реформування середньої освіти, запропонованого міністром народної освіти, висловив Микола II у листі до П.Вановського: „... не лежить у мене серце до цього швидкого ламання нашої школи, не стільки щодо самого проекту, скільки до своєчасності його – саме тепер, у цей і без того неспокійний час. Швидкий перегляд діючого положення середньої школи, поспішна розробка нового проекту та внесення до Державної Ради – все це носить характер так званої суспільної думки. З такої точки зору я дивлюся на порушене питання, і саме тому,

мені постановка його вважається небезпечною На мені лежить відповідальність перед Богом і перед Росією, тяжкість якої я несу свідомо один” [404, с. 319].

11 квітня 1902 р. П.Вановського було звільнено з посади міністра народної освіти. Міністерство очолив доктор римської словесності Г.Зенгер. Імператор Микола II, висловлюючи побажання новому міністру, підкреслював важливість дисципліни та порядку в закладах освіти: „Школа, з якої виходить юнак із знанням лише одного курсу, не поєднаного з релігійно-моральним вихованням, із почуттям обов’язку, з дисципліною, з повагою до дорослих не тільки не корисна, а й дуже небезпечна, вона розвиває згубні для кожної справи свавілля та самовпевненість” [370, с. 703]. Імператор дав рекомендацію створити три типи шкіл: молодшої – із закінченим курсом початкової освіти, середньої – різних типів із закінченим курсом, середньої – із початковим курсом для університетів. Микола II вимагав чіткої диференціації типів середніх шкіл, у яких переважала б станова ієрархія батьків.

Враховуючи побажання імператора щодо важливості дисципліни у навчальних закладах, 28 червня 1903 міністр народної освіти видав циркуляр „Про дисципліну в середніх навчальних закладах”, у якому вказав на обов’язок вчителів виховувати в учнів почуття відповідальності за свої вчинки, шанобливе ставлення до школи і педагогів. На думку міністра, переконання учнів повинно попереджувати їх покарання [75, арк. 79-101].

11 і 13 листопада 1905 р. на засіданнях Ради міністрів була складена доповідь, у якій приймалися пропозиції міністра народної освіти І.Толстого. На основі цих рекомендацій радам середніх навчальних закладів було надане право з дозволу попечителя учбового округу відступати „від діючих правил для учнів і відповідних циркулярних доповнень і роз’яснень (лише в питаннях встановлення „розпорядку життя закладів”), допускалося створення при середніх навчальних закладах батьківських комітетів з правом представництва у попечительських і господарських радах, визнавалося необов’язковим для учнів носити шкільну

форму у вільний від шкільних занять час, дозволялося визначати склад учнівських бібліотек [327, с. 42].

Меморієм Ради міністрів від 30 грудня 1905 р. і 26 січня 1906 р. було запропоновано „переглянути діючі положення про середню школу і не обмежуючи типів цієї школи, в основу закону покласти встановлення мінімуму освітнього курсу, який повинен задовольнити кожен тип цієї школи”. Міністерство народної освіти прийняло низку заходів у галузі середньої освіти: було скасовано іспит з грецької мови в чоловічих гімназіях, випускники реальних училищ одержували право вступу до університетів, склавши додатково іспит з латини. По мірі спаду революції уряд відходив від ідеї загальної реформи середньої школи [433, с. 113].

26 лютого 1908 р. міністр О.Шварц поставив перед Радою міністрів питання про встановлення порядку закриття батьківських рад і комітетів (мали місце у гімназіях як засіб зв'язку школи з громадськістю), діяльність яких на думку міністра, „набула небажаного напрямку і слугує джерелом безпорядків і хвилювань у тих навчальних закладах, при яких вони створені. Рада міністрів, зі свого боку, схвалила прийняті О.Шварцем заходи по суворому контролю за батьківськими комітетами та надала міністру право закривати їх у випадку виявлення у їх порушень, що загрожують громадському порядку та спокою [311, с. 282]. Циркуляром від 8 квітня Міністерство народної освіти заборонило роботу батьківських комітетів, що нібито були джерелом політичних хвилювань. Вони були звинувачені у тому, що не проводили ніякої роботи для поліпшення шкільного життя.

Із настанням у Російській імперії доби політичної реакції царський уряд приділяв увагу тому, щоб із шкіл вилучалися підручники та посібники, у яких недостатньо прищеплювалася любов до церкви й престолу; освітні відомства посилили нагляд за учнями, знову запровадили покарання для учнів та шкільну форму в усіх округах [271, 184-185].

Восени 1910 р. у зв'язку з відставкою А.Шварца Міністерство народної освіти очолив Л.Кассо. Одним із перших його практичних кроків стало відкликання з Державної думи проекту „Положення про гімназії Міністерства народної освіти”, внесеного на розгляд депутатів А.Шварцем. Лише 12 червня на розгляд Державної Думи було запропоновано проект реформування середньої школи, згідно з яким встановлювався єдиний тип середньої загальноосвітньої школи – гімназії. Проект передбачав три різновиди гімназій з 8-річним курсом. Перший тип гімназії – з двома старовинними мовами, другий – з однією старовинною мовою, третій – з двома новими мовами. Чиновники Міністерства народної освіти пішли на незначні поступки громадській думці, зокрема встановили повну рівноправність для випускників будь-яких навчальних закладів [263, с. 119-120].

Мережа середніх навчальних закладів у підросійській Україні у 1915 р. нараховувала 117 чоловічих гімназій, 232 – жіночих, 42 реальних і 63 комерційних училищ [371, с. 315]. У силу зростання потреб виробництва у кваліфікованих кадрах царизм змушений був відкривати середні і нижчі навчальні заклади. У 1916 р. в Україні нараховувалося 49 комерційних шкіл, 6 середніх сільськогосподарських шкіл, 54 сільськогосподарських нижчих шкіл, 10 технічних, 144 індустріально-технічних, 21 торговельно-промислових, 16 фельдшерських, 11 мистецьких закладів освіти, 33 учительських і 9 духовних семінарій [387, с. 450].

При Міністерстві народної освіти був створений комітет для розгляду питань реформування середньої школи, в роботі якого приймали участь урядовці та депутати Державної Думи) [232, с. 407]. Міністр народної освіти П.Ігнат'єв очолив групу фахівців, що розробляли новий проект реформування загальноосвітньої школи – „Положення про гімназії”, в якому було запропоновано внести зміни до завдань і структури середньої школи. Міністр допускав можливість спільного навчання хлопців і дівчат у середніх школах, виробив проект нового типу середньої школи, що поділявся на два ступені: перший – з 3-річним

курсом – мав давати закінчену початкову освіту; другий – з 4-річним – мав дві галузі (гуманістичну і реальну). На думку П.Ігнат'єва середня школа повинна була давати загальну освіту, після здобуття якої учні могли вступати до вищих навчальних закладів або влаштовуватись на роботу. Проте цей проект не був підтриманий урядом і, як наслідок, подальшого реформування середньої школи не відбулося [232, с. 407].

Вища освіта в Україні продовжувала залишатися недосконалою. Перед революцією 1917 в Україні нараховувалося 27 вищих навчальних закладів, у яких навчалося 35,2 тисячі студентів. Серед них було три університети: у Харкові, Києві, Одесі, три технічних інститути (Київський політехнічний інститут, Технологічний інститут у Харкові, Катеринославський гірничий інститут); функціонували також Харківський та Катеринославський ветеринарні інститути, Київський і Харківський комерційні інститути, Київська і Одеська консерваторії, Ніжинський історико-філологічний інститут, Жіночі медичні інститути у Києві, Харкові та Одесі, Духовна Академія в Києві [387, с. 448-449]. Усі вищі навчальні заклади були зосереджені лише у п'яти містах України [297, с. 225]. До революції 1905 р. у навчальних закладах під російської України не було кафедр української мови, літератури, історії та права; мовою викладання була російська. Вплив революції позитивно позначився на вимогах студентів запровадити в університетах викладання української літератури, мови, історії, українознавства. Але з початком політичної реакції Міністерство народної освіти заборонило зазначені вище курси [387, с. 442].

Міністерство видало дозвіл на викладання української мови лише у приватних навчальних закладах, якщо цього прагне їх керівництво. Внаслідок цього викладання української мови як обов'язкового предмету було запроваджено у Кам'янець-Подільській жіночій гімназії та у двох приватних навчальних закладах Одеси. У листопаді 1907 р. Синод на прохання єпархіального з'їзду подільського духовенства, зокрема, єпископа Парфенія дозволив викладання української мови та історії у Подільській духовній семінарії,

церковно-учительській школі Вінниці, а також дав дозвіл на викладання української мови у двокласних школах [132, с. 30].

Поступку Міністерства народної освіти щодо дозволу викладання української мови в приватних освітніх закладах одразу засудив професор Київського університету Т.Флорінський, зазначивши, що „у середніх навчальних закладах нарівні з загальною російською книжною мовою допускається викладання одного із обласних наріч”. На думку Т.Флорінського ніякі вимоги щодо допущення в школах викладання української мови „не повинні зустрічати ні співчуття, ні підтримки з боку уряду і його органів... Клопотання педагогічних рад середніх навчальних закладів щодо викладання малоросійського наріччя не повинні бути задоволені як невідповідні інтересам освіти і російській державності...” [61, арк. 1-2].

У свою чергу Київський, волинський і подільський генерал-губернатор з приводу клопотань щодо викладання української мови в приватних навчальних закладах писав у доповідній записці прем'єр-міністру П.Столипіну наступне: „... у викладанні в навчальних закладах ввіреного мені краю предметів малоросійською мовою потреби немає, оскільки ніяких перешкод для успішного ходу навчальної справи, при викладанні російською мовою, як показав багаторічний досвід, не спостерігалось... Я, за згодою з попечителем Київського учбового округу і єпископом, вважав би не допускати у навчальних закладах Південно-Західного краю викладання на малоросійській мові, тим більше запровадження шкіл з таким викладанням...” [61, арк. 1-2].

У школах Наддніпрянської України всіх типів здійснювався суворий контроль за тим, щоб навчання проводилося виключно російською мовою. З цього приводу відомий дослідник шкільної справи дореволюційної Росії писав М.Чехов у статті „Російська мова в школах Малоросії” писав: „Інспекція уважно стежить за тим, щоб викладання в класах проводилось виключно великоруською мовою... під страхом усунення вчителя зі школи або закриття самої школи за

„українофільські тенденції”, які в даному разі набагато вірніше було б назвати „здоровими педагогічними вимогами” [432, с. 118].

У січні 1908 р. Київське товариство „Просвіта” подало до комісії у справах народної освіти „Записку про введення у школах для українського народу рідної мови учнів”, у якій пропонувалося: запровадити у початкових школах навчання українською мовою, при обов’язковому вивченні російської як предмету; включити до курсу середніх навчальних закладів вивчення української мови, історії, літератури; ввести до курсу учительських семінарій в Україні вивчення української граматики, літератури, історії України, запровадити іспит з української мови; організувати у вищих навчальних закладах України кафедри української мови, літератури та історії з викладанням українською мовою; усунути перепони для розвитку позашкільної освіти українського народу рідною мовою” [95, арк. 1-3]. Але на цю записку Міністерство народної освіти не дало відповіді.

На наш погляд, проявами антиукраїнської політики царизму було звільнення вчителів за спроби українізації освіти та демократизації шкільного життя. Останній чинник не раз призводив до закриття навчальних закладів, яких і так у підросійській Україні була недостатня кількість, внаслідок чого велика кількість дітей шкільного віку не могла навчатися у зв’язку із нестачею місць у школах. Лише у Київському шкільному окрузі було звільнено 32 директори середніх шкіл, 972 вчителів, закрито 12 приватних гімназій [197, с. 54-58].

Характер реакційної освітньої політики підтверджує ретельний відбір педагогічних кадрів за ознакою благонадійності, підготовка вчителів у релігійно-націоналістичному дусі, а також усунення з навчальних закладів прогресивних вчителів і викладачів, призупинення діяльності учительських спілок. Замість „неблагонадійних” вчителів призначали вчителів російського походження, випускників Петербурзької духовної академії, які не знаючи місцевих умов, традицій беззастережно проводили русифікаторську політику царизму. У навчальних закладах, за словами М.Галагана, панувала важка, задушлива

атмосфера. Сказаний шал „російського” патріотизму охопив усе гімназійне начальство [166, с. 53].

Царські чиновники уважно стежили за роботою курсів для українських вчителів у Києві, Полтаві, Харкові, роботу яких організовували земства, запрошуючи для читання лекцій авторитетних вчених. Щоб не допустити читання лекцій з української історії, літератури, мови, етнографії царські власті на місцях скорочували програму, а інколи й термін тривалості лекцій. Реакційні газети «Киевлянин», «Московские ведомости», «Черниговское слово» характеризували лекції О.Левицького про історію Києва і влаштовану для вчителів виставку українських підручників як „мазепинську пропаганду”. У Харкові завідуючий курсами звернувся з проханням до вчителів – курсистів, щоб вони свої привітання лекторам не виголошували українською мовою, і також не порушували українських питань на загальних зборах [295, с. 108].

У зв’язку з підготовкою святкування 100-літнього ювілею з дня народження Т.Шевченка рада Синоду 15 лютого 1914 р. надіслала циркуляр усім єпархіальним училищним радам, у якому заборонила в церковних школах улаштовувати ювілейні збори пам’яті Т.Шевченка і поширювати „українську літературу”. Аналогічне розпорядження було дане і школам Міністерства народної освіти [177, с. 54]. У свою чергу, попечитель Київського шкільного округу Деревецький видав циркуляр у якому наголосив: „беручи до уваги, що обласне наріччя російської мови, на якому писав Шевченко не слугує ні знаряддям, ні предметом викладання в російській школі, а його життя, особистість і творчість не містять у собі матеріалу, котрий би відповідав її завданням і міг би бути з користю запроваджений до курсу шкільного навчання, я не знаходжу ніяких підстав для дозволу учням брати участь у ювілейному святкуванні названого поета”. Завідуючим середніми і початковими школами попечитель наказ „не допускати як розповсюдження тенденційної „української” ювілейної літератури серед учнів, так і взагалі яких не будь відступів від звичайного ходу буденної навчальної роботи у день шевченківського ювілею у

довіреному вам навчальному закладі” [305, с. 127]. Окремим циркуляром попечитель київського шкільного округу заборонив вивішувати у школах портрети письменників, вивчення творчості яких не заплановане шкільною програмою [327, с. 150-153]. Подібного змісту циркуляри видав попечитель Одеського учбового округу, градоначальники Одеси та Миколаєва.

Підсумовуючи викладений огляд матеріалу, слід зазначити, що український народ, перебуваючи у складі Російської імперії, не мав своєї власної національної школи – навчальні заклади зазнавали всезростаючого впливу росіян. Найпоширеніший принцип, яким керувався царський уряд і православ'я в освітній політиці на Україні – „діти повинні вчитися російською мовою”. Російські власті не допускали до справ народної освіти представників прогресивної української інтелігенції, витісняючи їх московським елементом або зросійщеними „малоросами”, яких заражали прихильністю до російського нігілізму. Заходи російського царизму були спрямовані на те, щоб викоринити з народної школи українську мову та культуру, ігноруючи розвиток культурно-освітніх цінностей українців, й на насаджування за допомогою школи ідей про „єдину і неділиму Російську імперію”. Адміністрація навчальних закладів і урядовці зневажливо ставилися до української мови, як до мужицької, як до діалекту, і навіть не робила спроб включити мову, якою користувалась більшість мешканців, до навчального плану. Царський уряд запровадив цілий ряд заходів, спрямованих на посилення урядового впливу на народну освіту, застосовуючи при цьому адміністративно-репресивний ресурс. Цим самим створювалися умови, за яких шкільництво позбавлялося своїх самобутніх рис і змушене було адаптуватися до російських імперських взірців. Отже, освітня політика царизму намагалася тримати український народ у темряві.

3.3. Переслідування літературних і мистецьких кадрів.

З другої половини XIX ст. українська література, театр, музика та мистецтво розвивалася в надзвичайно складній і несприятливій обстановці. Царська цензура всіляко перешкоджала створенню українських творів і п'єс на теми із сучасного життя. Тим самим російський уряд активізував в Україні колонізаторську політику, намагаючись денаціоналізувати та асимілювати український народ.

Царизм прагнув придушити революційний рух взагалі, намагався викоренити демократичну інтелігенцію, заперечуючи сам факт існування інтелігенції на Україні. Саме через це уряд позбавляв українських письменників права змальовувати в своїх творах образи представників української інтелігенції [136, с. 7]. Цензурні комітети забороняли до друку книжки з історико-патріотичним або з національним українським змістом. Не дозволялися до друку найбільш вагомі, ідейні твори з метою дискредитувати українську літературу [256, с. 17].

У 60 – 90 ті рр. XIX ст. українська літературно-критичні діяльність дещо послабилася через цілий ряд причин, зокрема через офіційні заборони на публікацію художніх творів українською мовою. Так протягом 1861 – 1891 рр. на території підросійської України не вийшло жодного літературного альманаху чи збірника. Альманах „Нова рада” мав вийти до століття з дня виходу „Енеїди” у 1898 р., але був заборонений. Царська цензура сильно урізала збірники присвячені українським письменникам, вилучаючи з них усе передове, революційне. Так із збірника, присвяченого О.Кониському, були вилучені оповідання М.Коцюбинського „Ціпов'яз”, Л.Яневської „Метелик”, В.Потапенка „Право і злидні”, спомини Д.Мордовцева про Т.Шевченка та інші матеріали. Така ж доля спіткала і збірник „На вічну пам'ять Котляревському”: після перевірки збірника Київським цензурним комітетом, Головне управління у справах друку зробило запис у постанові: „допустити збірник при умові виключення з нього всіх зазначених комітетом тенденційних творів і окремих місць”. Особливий наголос у

постанові було зроблено на твори І.Франка „Каменярі”, „У долині село лежить” [416, с. 18-19].

Українським письменникам влада не дозволяла робити переклади творів У.Шекспіра, Й.Шиллера, Й.Гьоте та інших класиків зарубіжної літератури; всі подібні переклади цензура визнавала „шкідливими та недозволеними до друку”. Самодержавство докладало багато зусиль для того, щоб поставити у складні умови представників української літератури, віддаючи губернським властям і поліції накази про їх переслідування. У першу чергу це позначилося на літературній діяльності представників української громадсько-політичної лірики, зокрема на житті і творчості П.Грабовського, І.Франка та Л.Українки.

У грудні 1882 р. П. Грабовського виключили з Харківської семінарії та заарештували. У 18 років він потрапив до списку царської охорони як „політичний злочинець” і борець проти темних сил самодержавства; молодого поета було вислано з Харкова у с. Пушкарне. У травні 1885 р. П.Грабовському дозволили повернутися до Харкова, де за ним одразу був установлений нагляд поліції [256; с. 11,17]. Наприкінці червня 1886 р. поета заарештували вдруге, йому висунули обвинувачення у протиурядовій діяльності та вислали на п’ять років до Іркутської губернії [256, с. 22]. У березні 1892 р. поет був засланий до Якутської області через звинувачення у написанні протесту-відозви „Російському уряду” проти розправ самодержавства над політичними засланцями (строк заслання у Сибіру закінчувався 8 липня 1906 р.). На початку 1897 р. поет переїхав до Якутська, а через два роки – до Тобольська, де і помер 29 листопада 1902 р. [256; с. 186, 234, 280].

На початку 1897 р. Чернігівське ГЖУ встановило таємне спостереження за М.Коцюбинським. У відомостях ГЖУ зазначалося, що письменник „знайомство веде виключно з особами політично неблагонадійними”. Жандарми характеризували письменника як „крайне сумнівного у політичному відношенні”, вважаючи його за „ватажка українофільської партії, який у близьких стосунках з Б.Грінченком та іншими земськими діячами”. У відомостях ГЖУ було відмічено,

що надалі письменник „потребує посиленого нагляду” поліції [276, с. 128]. У ході революційних виступів в Україні начальник Чернігівського ГЖУ повідомляє департамент поліції, що „Коцюбинський належить до групи осіб, що здійснюють як моральну, так і матеріальну підтримку активним діячам чернігівських революційних гуртків” [276, с. 133]. Восени 1905 р. за наказом Київського ГЖУ письменника допитали у справі переховування нелегальної літератури. Його ім'я значилося і у „Списку осіб, що належали до злочинних організацій” і у „Списку осіб, що перебували під наглядом поліції” [245, с. 91].

Зазнала переслідування властей і Л.Українка: Київське ГЖУ встановило за нею нагляд. 7 червня 1902 р. поетеса прибула до Одеси, де її обшукали: перетрусили всі речі та одяг, передивилися рукописи та листи [411, с. 122]. Після повернення Л.Українки до Києва, у ніч з 17 на 18 січня на квартирі Косачів за розпорядженням ГЖУ було проведено обшук, який тримав майже шість годин; письменницю з сестрою заарештували. Л.Українку відпустили лише після того, як вона дала підписку про явку за першою ж вимогою до ГЖУ [250, с. 355].

Зазнав переслідувань царських властей і А.Шабленко. У ході російської революції 1905-1907 рр. А.Шабленко як редактор журналу „Вільна Україна” і автор оповідання „За півдня” за вироком Петербурзької судової палати був засуджений до ув'язнення у Петропавловській фортеці на рік. Відбувши ув'язнення, письменнику тривалий час щастило уникнути арешту, він жив нелегально, переховувався під чужими прізвищами у різних містах Російської імперії, не припиняючи при цьому літературної творчості. У ході столипінської реакції, на початку січня 1910 р., у Новоросійську поліція випадково натрапила на слід А.Шабленка. Письменника заарештували та доставили етапом до Петербурга. Його майже півтора року протримали у будинку попереднього ув'язнення, а 29 квітня 1911 р. суд покарав письменника річним ув'язнення суворого режиму [322, с. 52-53].

У 1905 р., під час поїздки на Донбас зазнає арешту і ув'язнення було у Бахмутській тюрмі С.Васильченко. Поліція безпідставно звинуватила

письменника в участі у Горлівському повстанні шахтарів. Півтора року С.Васильченко перебував у в'язниці, після звільнення у 1908 р. повернувся до Ічні, проте йому було суворо заборонено вчителювати [194, с. 12-13].

Влада Полтавської губернії звинуватила відомого письменника А.Тесленка в участі у революційних подіях. Так 22 липня 1905 р. Лохвицький повітовий справник постановив тримати А.Тесленка під арештом у повітовому поліцейському управлінні; у помешканні молодого письменника було проведено обшук – знайдені листи та рукописи. А. Тесленко перебував під гласним наглядом поліції, а 26 грудня 1906 р. за постановою міністра внутрішніх справ його відправили на заслання у В'ятську губернію строком на два роки [97, арк. 16, 59].

Під нагляд поліції ще у студентські роки потрапив Г.Хоткевич; молодого письменника було виключено з інституту. Влітку 1903 р. у його помешканні було проведено обшук, а у Харківському ГЖУ він був зареєстрований як неблагонадійна особа. Поліція його характеризувала як запеклого українофіла, що проводить діяльну агітацію з метою збудження у суспільстві інтересу і симпатій до малоросійської національності взагалі та особливо до її минулого” [143, с. 97-99]. Переслідування владою призвело до того, що у 1906 р. Г.Хоткевич емігрував до Галичини, де перебував шість років. У лютому 1912 р., попри всю небезпеку арешту, повернувся на Наддніпрянщину. Про намір Г.Хоткевича повернутися на батьківщину Київському ГЖУ стало відомо із листа письменника до О.Пчілки, за якою поліція вела постійний нагляд і перлюструвала її листування. Відразу після повернення з Галичини за ним був встановлений негласний поліцейський нагляд; перевірялися всі, з ким письменник спілкувався, проте поліція не виявила жодного підозрілого спілкування, жодної дії або листа, які дали б підстави для „вжиття заходів”. Єдиним підозрілим спілкуванням з точки зору поліції було спілкування Г.Хоткевича з „неблагонадійною” О.Пчілкою, що призвело до проведення обшуку, під час якого у письменника було вилучено пакунок рукописів [143, с. 97-99]. „Справа” Г.Хоткевича була розглянута прокурором окружного суду Волчанецьким. Ознайомився з показами письменника і генерал

Риковський, після чого звернувся до Харківського губернатора: „ Я вважав би Г.Хоткевича з-під варти звільнити, а порушене щодо нього листування без будь-яких для Хоткевича наслідків” припинити. 21 травня було прийнято постанову про закриття справи. Після звільнення Г.Хоткевича з-під варти за ним був установлений постійний поліцейський нагляд. З початком війни 1914 р. для поліцейського нагляду за письменником з’явилися нові формальні мотивації – його тимчасове перебування на землях Австрії, зв’язки та листування з її громадянами. Влада інкримінувала письменнику українофільство: звинуватили у тому, що він очолив у Харкові так званий „Мазепинський рух”, метою якого була „Самостійність і незалежність Малоросії”. 25 березня 1915 р. Г.Хоткевич отримав припис Департаменту поліції про адміністративну висилку з Харкова; письменника було вислано до Воронежської губернії, де під наглядом поліції він перебував два роки [143, с. 96].

У 1908 р. був заарештований поет Д.Бузько, якого звинуватили в участі у нелегальному революційному гуртку; його засудили до каторги, яку згодом було замінено засланням на три роки до Іркутської губернії [149, с. 3].

Восени 1913 р. В.Кобилянський залишив Буковину і переїхав до Києва, де відчув на собі усі злигодні існування австрійського підданого; над поетом постійно тяжів поліцейський нагляд і неминуча загроза вигнання з підросійської України. Умови воєнного часу, постійний нагляд поліції не дали поетові змоги протягом 1914-1917 рр. опублікувати жодного вірша [258; с. 12, 24].

Клопотання І.Нечуй-Левицького на ім’я міністра внутрішніх справ стосовно відкриття „Товариства допомоги українським письменникам” від 7 листопада 1905 р., яке підписали В.Антонович, П.Житецький, І.Луцицький, В.Перетц, А.Кримський, О.Косач, К.Михальчук, М.Лисенко, В.Науменко, Є.Чикаленко, Б.Грінченко і С.Єфремов не було підтримане урядовцем [96, арк. 2]. Це свідчить про те, що царський уряд не бажав заснування товариства, навколо якого гуртувалася українська інтелігенція.

Немало труднощів завдавали представникам української літератури всіх напрямків і цензурні утиски - вони не мали змоги безперешкодно видавати свої твори, свідченням того є занепокоєння Л.Українки тим, що „не вдається своєчасно – відразу після написання – публікувати свої твори... редактори беруться правити твори і при тому, як завжди у гірший бік...” [250, с. 375].

Про заборону цензурою видання творів М.Коцюбинського свідчать численні розпорядження цензурних установ. Так Петербурзький цензурний комітет повідомляв свого часу Головне управління у справах друку про бажаність не дозволяти до розповсюдження на теренах Російської імперії брошури „Хо” (казка М.Коцюбинського, видана у Львові у 1894 р.) „у зв’язку з українофільським забарвленням”. Цензор граф Головін у своєму рапорті до Головного управління у справах друку зазначив, що „перша і особливо друга половина казки мають винятково злочинний характер: автор ясно висловлює свої українофільські тенденції... У зв’язку з явно вираженими у казці українських устремлінь автора, не визнаю можливим дозволити поширювання в Росії вищезазначеної брошури”. Цензурний комітет, у свою чергу, до рішення цензора додав, що „правопис брошури розходиться з правилами, встановленими в Росії для творів на малоросійському наріччі” [422, с. 297].

На нашу думку, рішення Петербурзького цензурного комітету стосовно казки „Хо” М.Коцюбинського підтверджує ставлення царизму до намірів українського народу говорити, писати, вести навчання в школах рідною мовою як до українофільських, а невизнання української мови є прикладом протистояння уряду розвитку української мови. У вересні 1900 р. Петербурзький цензурний комітет у відношенні до Головного управління у справах друку на підставі висновків цензора Головіна, заборонив розповсюдження у Російській імперії книжки М.Коцюбинського „Для загального добра”, мотивуючи це змістом книги, який начебто „може викликати у читачів із простонароддя недовіру до розпоряджень властей” [422, с. 311-312]. Якщо цензура і дозволяла до друку твори М.Коцюбинського, то з численними правками, які негативно позначалися

на їх змісті. Для прикладу, повість М.Коцюбинського „Гнат і Настя” (перша назва твору „На віру”) була дозволена до друку тільки з виключенням 20 рядків, у яких автор показував суспільні причини „життя на віру”, в яких, на думку цензора, „викладені міркування Гната про мужицьке і панське життя”, який переконується, що в умовах царського режиму „мужикам немає долі на землі” [422, с. 298]. З історичної повісті „Дорогою ціною” весь вступ і думки дійової особи про боротьбу українського народу з польськими експлуататорами цензура викинула з повісті (понад 9 сторінок друкованого тексту), що повною мірою нівелювало ідею твору [422, с. 304].

Київський цензор вважав неможливим задовольнити клопотання М. Коцюбинського про дозвіл на розповсюдження книги „З глибини” (на той час книга була видана у Львові), через те що у книзі нібито простежується „...неповага до верховної влади в Росії” та начебто має місце „хула на Христа Спасителя”..., збудження російського народу до непокори закону і законним розпорядженням влади”. Цензор допустив можливість дозволити поширення книги за умови вилучення 9 сторінок, але Центральний комітет закордонної цензури на весь лист рапорту наклав резолюцію: „заборонити” [422, с. 296].

Поряд із М.Коцюбинським найбільших цензурних утисків зазнав І.Франко, який змушений був подавати свої твори до цензурних установ під псевдонімами. У квітні 1899 р. Київський цензор заборонив друкувати оповідання „Олівець” [192, с. 98], а пізніше - видання в Києві брошури поета „Що таке поступ”, бо побачив у ній „заклик до повалення сучасного суспільного ладу та збудження серед робітничого класу ворогування до роботодавців”. Цензура заборонила навіть казки І.Франка, зокрема казку „Лис Микита”. Також була визнана „шкідливою” для народу ідейна спрямованість оповідання „До світла”, в якому змальовувався „бідний і нещасний народ... придушений і забитий цілою системою жорстокостей, які линути від охоронців порядку, котрі по суті є самими головними його порушниками”; у резолюції цензора зазначалося, що письменник „з ненавистю ставиться до забезпеченого поміщицького класу”, тому цензор

вважав за потрібне це оповідання до друку не дозволяти. Були заборонені також вірші „Каменярі”, „У долині село лежить”, що були складовою збірки „На вічну пам'ять Котляревському” у зв'язку з їх „шкідливою тенденцією” [426, с. 269]. У квітні 1904 р. Петербурзький цензурний комітет повідомив у Головне управління у справах друку, що він зі свого боку не знаходить можливим дозволити до друку рукопис на малоросійському наріччі І.Франка „Панталаха”, зважаючи на його тенденційне забарвлення” [192, с. 101].

Цензурні утиски були притаманні всім етапам розвитку української літератури, але найбільш відчутними вони були у добу політичної реакції в Російській імперії. Так у 1910 р. був заборонений до друку збірник І.Франка „З вершин і низин” І.Франка. Цензор С.Щеголев вбачав у пролозі до поеми „Мойсей” заклик малоросів до бунтівних діянь і до відокремлення від Росії, вимагав викреслити ці сторінки, а вірші „Товаришам із тюрми” і „Невільники” характеризував як „злочинні”. До друку були заборонені збірник „Акорди. Антологія української лірики від смерті Шевченка” та збірка „Вірші на громадські теми” [192, с. 101].

Цензурних переслідувань зазнав і Панас Мирний. При написанні рецензії на твір П.Мирного „Лихо давнє й сьогочасне” цензор Петербурзького комітету особливу увагу звернув на те, що у творі зображено „похмуру картину селянського життя в Малоросії у часи кріпосного права”. На підставі таких висновків Головне управління у справах друку заборонило друкувати оповідання; за царських часів цей твір так і не був надрукований [340, с. 172].

Царизм доклав багато зусиль для того, щоб поставити у складні умови не лише представників української прози та поезії, але й створював штучні перешкоди українському театральному мистецтву.

Міністр внутрішніх справ Ігнат'єв разом з членами Особливої наради розглянувши положення Емського указу 1876 р., подав 8 жовтня 1881 р. на ім'я імператора проект змін стосовно заборон українського друкованого слова й театру. 16 жовтня всім губернаторам конфіденційно було розіслано циркуляр з

роз'ясненням нового указу імператора, за яким „... драматичні п'єси, сцени і куплети на малоросійському наріччі, дозволені до постановки драматичною цензурою раніше, а також ті, що будуть дозволені Головним управлінням у справах друку, можуть виконуватися на сцені, однак з особливого на те кожного разу дозволу генерал-губернатора, а в місцевостях, не підлеглих генерал-губернаторам, - з дозволу губернаторів, а... дозвіл на друкування на малоросійському наріччі текстів до музичних нот з умовою загальновживаного російського правопису надається Головному управлінню у справах друку”. У наступному пункті зазначалося: „ Зовсім заборонити улаштування спеціально малоросійського театру і формування труп для виконання п'єс на малоросійському наріччі” [415, с. 225]. Циркуляр 1881 р. з усією категоричністю попереджав про абсолютну неприпустимість будь-яких заходів у створенні українського театру, забороняв саме існування українського театру як явища національної культури [243, с. 108-109].

Указ 1881 р. ставив український театр у повну залежність від свавілля царської адміністрації: на кожну виставу вимагався дозвіл губернатора. У свою чергу губернатори, градоначальники, справники послідовно проводили політику знищення українського театру. Прикладом такої політики є ставлення генерал-губернатора О.Дрентельна до українських вистав. У 1883 р. він заборонив українські вистави на території Київської, Волинської Подільської, Полтавської, Чернігівської губерній і заявив: „ніяких Кропивницьких і Заньковецьких не підпущу на гарматний постріл до Києва.” На питання, чому українські вистави дозволені в Петербурзі та Москві, але заборонені в Києві, губернатор відповів: „там це тільки театр, а тут це політика”. Український театр змушений був постійно мандрувати. Лише у 1893 р., після смерті губернатора О.Дрентельна, було дозволено проводити вистави у Києві [283, с. 277].

Політика царату щодо переслідування театального життя в Україні знайшла своє відображення у діяльності цензури, яка систематично забороняла кращі п'єси драматургів М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого, М.Старицького;

викоріняла „крамольний дух”, „спроби підбурити нижчі стани проти вищих”, як гласила традиційна цензурна формула [384, с. 270-271].

Цензура забороняла відображати в п'єсах життя купецтва, міщанський побут, а також історичні та історико-побутові п'єси. Можна було зображати шаблонні картини кохання, сімейних радощів та скорбот, не виходячи за межі хутора і хати [136, с. 64]. Цим самим цензура намагалась звести українську драматургію до рамок побутово-етнографічного жанру і, таким чином, керувала самим процесом розвитку української драми, спрямовувала його у соціальне пасивне русло. Українському театру відводили роль другорядного видовища, що мало задовольняти обивательські смаки [136, с. 7].

На початку 80-х рр. XIX століття були написані драми „Не судилось” М.Старицького, „Глитай, або ж Павук” М.Кропивницького, які постійно переслідувала цензура, і вони дійшли до сцени у спотвореному вигляді та „Бурлака” І.Карпенка-Карого, яка було зіграна лише через 14 років після написання.

У березні 1884 р. І.Карпенко-Карий став політичним висланцем у Новочеркаську; місцеві власті встановили за ним гласний нагляд, який лише у 1899 р. був знятий і І.Карпенко-Карий дістав можливість сам на свій розсуд обирати місце проживання. Поліція, знявши з нього гласний нагляд установила за ним нагляд негласний. Умови для творчої роботи були несприятливими. Найбільшої шкоди завдавали цензурні утиски. Уява письменника завжди була скована примарою цензора, без дозволу якого жодна п'єса не могла потрапити на сцену [397; с. 49, 52]. Лише за чотири роки до смерті – 12 березня 1903 р. І.Карпенко-Карий був звільнений від таємного нагляду поліції [355, с. 114].

На Україні драматург прогресивного напрямку був поставлений самодержавством у такі умови, що він не міг повністю виявити ні своїх ідей, ні письменницького хисту [397, с. 67]. Драма М.Кропивницького „Доки сонце зійде, роса очі виїсть” циркуляром Головного управління у справах друку заборонялося до постановки на всіх приватних сценах як столичних, так і провінційних [243, с.

140]. У 1894 р. у день вистави п'єси „Глитай, або ж Павук” під час репетиції було одержано рішення цензури про заборону постановки цієї п'єси на сцені; цензор мотивував цю заборону тим, що у драмі „зображено у живих картинах безвихідне матеріальне становище селян, яке спонукувало їх до тяжких злочинів”. У рапорті Цензурного комітету повідомлялося про неможливість дозволити цю п'єсу до постановки на сцені. Щоразу Петербурзький цензурний комітет указував на мотиви крайньої упередженості цієї п'єси [30, арк. 97].

На заяву М.Кропивницького Головне управління у справах друку у своєму листі від 19 вересня 1897 р. повідомляло, що клопотання про дозвіл для постановки п'єс „Дай серцю волю, заведе в неволю”, „Глитай, або ж павук”, „Нерівня”, „Замулені джерела”, заборонених драматичною цензурою, „його високопревосходительство визнав за таке, що не підлягає задоволенню” [243, с. 141]. Лише у лютому 1900 р., завдяки клопотанням відомої російської артистки М.Савіної дві п'єси драматурга – „Доки сонце зійде, роса очі виїсть” і „Глитай, або ж павук” були дозволені до постановки [415, с. 245]. П'єса „Замулені джерела” так і залишилась забороненою. „Комедію „Вій”, - писав М.Кропивницький, - уже розрішили, але повичіркували такі фрази: „скажи враже, як пан каже”, „пани вигадують підчас таке, що й мудріший не розчовпе”... Обчіркували всі місця, де стоїть слово: козак, запорожець...” [274, с. 444].

З 1896 р. М.Кропивницький вів переговори з Одеською міською управою про оренду міської аудиторії для проведення вистав за доступними цінами з наміром на базі своєї трупи створити тут стаціонарний театр, але це клопотання не дало успіху: трупа змушена була і далі вести мандрівне життя [415, с. 479].

На Першому всеросійському з'їзді театральних діячів у Москві, що відбувся у 1897 р. у доповіді П.Саксаганського, присвяченій стану українського театру зазначалося, що „... сучасний стан театральної справи в Росії – жалюгідний, бо по-перше, немає доброго репертуару, а по-друге, в провінції немає театрів і вистави даються у поганих приміщеннях... Легковажний, одноманітно-шаблонний, жартівливий репертуар... не задовольняє слухача, який чекає від театру вражень

вищого порядку... Коли ж візьмемо, зокрема народну південно-руську, так звану малоросійську сцену, то до загальних обмежень треба додати спеціально встановлені, ніби навмисно, щоб знищити народний театр. Перекладати з іноземних мов для малоруської сцени забороняються... Слова „запорожець”, „козак”, „рідний край” – жупел для цензури, і якщо п’єса більш-менш пристойно скомпонована та має ці слова, то краще не посилати її до цензури – все одно не дозволять. Тому всі малоросійські п’єси мають темою одноманітне кохання, зовсім не цікаве для народу, прикрашені танцями і співами” [213, с. 111].

М.Заньковецька подала на з’їзд доповідь, яку на засіданні прочитав актор К.Бравич. У доповіді актриса зробила наголос на тому, що „... театр на півдні Росії терпить ще від особливих, спеціально встановлених для малоросійського театру обмежень: ми говоримо про обмеження, які тяжіють на малоросійських сценічних творах”. Малоруський народ – стверджувала актриса - позбавляється можливості ознайомитися з творами європейських класиків, з особами своєї історії, а малоросійські трупи не можуть у достатній мірі розвивати свої сили, будучи змушені діяти в надто вузькій сфері, усунуті від тих широких горизонтів, які їм розкривають животрепетні інтереси життя інтелігенції, минуле різного народу і твори великих творців інших літератур [213, с. 323].

Можна було зрідка ставити історичні п’єси, п’єси з життя інтелігенції, дозволялися іноді п’єси, присвячені висвітленню соціальних питань.

Циркулярами Київського губернатора Трєпова від 28 листопада і 14 грудня 1899 р. надавалися права повітовим комітетам попечительства влаштовувати любительські вистави, концерти, вечори та інші подібні заходи не запитуючи на те кожного разу дозволу при тій умові, щоб вистави влаштовувалися за згодою з місцевим начальником поліції у дні, дозволені законом. Проте губернатору стало відомо, що один із дільничних попечителів Комітету про народну творчість дозволив до постановки виставу виключно на малоросійській мові. Враховуючи те, що відповідно до статті 84 уставу про цензуру і друк для постановки драматичних творів не на російській мові потрібно крім дозволу внутрішньої

цензури, дозвіл начальника краю або дозвіл на постановку вистав на малоросійській мові генерал-губернатора, додаючи список запропонованих до постановки вистав було прийнято рішення під час постановки на сцені вистав на малоросійській мові необхідно у ці дні ставити п'єси і на російській мові [51, арк. 70].

За наказом Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора міщанці М.Мислицькій, відомої за псевдонімом Орлик-Боброва, відмовлено у дозволі ставити малоросійські п'єси у межах Південно-Західного краю, оскільки „постановка на сцені одних малоросійських п'єс не дозволяється, а лише сумісно з російськими” [55, арк. 102].

Кожного сезону п'єс на сучасну тематику показували вдвічі більше, ніж історичних, за винятком 1899/1900 рр. До 1906 р. драматичні твори на історичні теми, як правило, заборонялись. Протягом десятиліть не могло бути й мови про публікацію наукового чи художнього твору, в якому містився об'єктивний розгляд історичного минулого українського народу [262, с. 15]. На сцені глядач не міг побачити образи Б.Хмельницького, І.Богуна, С.Наливайка, У.Кармалюка та інших народних героїв.

Адміністративні обмеження щодо репертуару були причиною того, що він демонстрував перед всесвітом життя найбільш пригніченої тоді верстви – селянства і завойовував симпатії до нього серед демократичної інтелігенції. До революції 1905 р. адміністрація забороняла майже зовсім вистави на селі, і вони були там дуже рідко [257, с. 127]. Царська цензура десятиліттями перепиняла все, що виходило за межі любовного трикутника на тлі сільського буття, навіть після скасування цензури [138, с. 18].

Усі п'єси в перекладі були заборонені. Під забороною роками лежали українські переклади п'єс Софокла, У.Шекспіра, Мольєра, Ібсена, Гавптмана Шніцлера, Зудермана, Мірбо та багато інших [135, 97].

27 лютого 1906 р. вийшов циркуляр Головного управління у справах друку, згідно з яким українські п'єси віднині підлягали розгляду на загальних підставах,

без додаткових обмежень. Відкривалися можливості для розширення репертуару. Вперше за всю історію української сцени, завдяки частковому ослабленню цензурного гніту, передові діячі українського театру одержали можливість здійснювати на українській мові постановки класичних творів російської драматургії [384, с. 280].

Але цензура підходила з надзвичайною „обережністю” до розгляду творів демократичного спрямування, наприклад з п’єси „Загибель Надії” Г.Гейерманса, яка йшла на українській сцені під назвою „Надія” були викреслені десятки реплік [384, с. 282]. Театральна цензура ще продовжувала застосовувати до української сцени заборони, які вже були зняті з російської сцени: драма Міллера „Вільгельм Телль” заборонена для театрів з часів Миколи I тепер була дозволена до постановки в російських театрах, але, як і колись, була заборонена для української сцени [213, с. 390-391].

Під тиском представників російської революційно-демократичної думки і впливом зростання в імперії революційних сил царизмові довелося міняти тактику прямих переслідувань і дозволити українські вистави, зокрема на історичну тематику. До 1906 р. протягом семи років цензура не дозволяла постановки історичної драми „Оборона Буші” [135, с. 159].

Уряд чинив перешкоди, що, по суті, робили неможливим не тільки розвиток українського драматичного театру, але ставили під загрозу саме його існування. Мова йде про поліцейське переслідування окремих найбільш видатних акторів, про заборони поліцією частині труп знаходитися в тому чи іншому місті більше доби, при чому повідомлялося про це тоді, коли афіші про виставу вже були вивішені і вся трупа прибула на місце [397, с. 227].

Театральні колективи не повинні були бути чисто українськими, а мали називатися „російсько-малоросійська” трупа. Приїзд українських труп до будь-якого міста підросійської України призводив до багатьох труднощів, пов’язаних зі свавіллям місцевої влади. Наприклад, градоначальник Одеси не дозволив

приїхати до міста трупі М.Старицького, оскільки посланець від трупи прийшов до нього в українському одязі [135, с. 150].

Адміністрація вимагала від прогресивно настроєних акторів демонстрації „вірнопідданських почуттів”. У червні 1907 р. трупа Чернова, гастролуючи у Дубно, категорично відмовилася виконувати наказ місцевого відділення „Союзу російського народу” – відкрити виставу гімном „Боже царя храни”. Через це були заборонені вистави трупи [384, с. 290].

Цензура, особливо у період спаду революції, продовжувала здійснювати суворий нагляд за драматичними творами, не пропускаючи на сцену ті з них, у яких був найменший підтекст подій, що відбувалися [254, с. 127]. Так п'єсу Т.Колісниченка „За волю і правду”, в якій показано події часів 1905-1907 рр. місцеві власті знімали з репертуару. Дозволена до вистави цензурою п'єса О.Володського „Панна штукарка” заборонялась поліцією та властями. Актрису трупи Сабініна Г.Олексієнко поліція Маріуполя притягла до відповідальності лише за те, що вона співала „Марсельєзу” [415, с. 413]. Ще більшого переслідування зазнала п'єса М. Кропивницького „Скрутна доба”, присвячена подіям, що відбувалися після оголошення імператором маніфесту 17 жовтня 1905 р. Цензура категорично заборонила її до вистави. Після того, як у 1906 р. „Скрутна доба” з'явилась друком у кількох номерах журналу „Рідний край”, на п'єсу був накладений арешт, оскільки вона „містить у собі схвалення революційного руху 1905 р., що особливо яскраво виявляється у 7 яві 1 дії”, а автора її пропонувалося притягнути до „кримінальної відповідальності” [415, с. 413]. Цензор вважав, що „п'єса такого змісту не може бути поставлена на сцені”. Була заборонена постановка п'єси „Розгартіяш” М.Кропивницького. У Рапорті від 11 квітня 1906 р. цензор зазначив: „автор п'єси дає яскраву ілюстрацію відносин селян з поміщиками-землевласниками, що загострилися протягом останнього часу, а також вказує на таємне бажання малоросів відділитися від Росії і повернути стару „вольність” України. У наш час дуже небезпечно підкреслювати такі сторони, а тому я гадав би, що п'єсу Кропивницького не треба

дозволяти” [415, с. 414]. Заборонялася до постановки драма І.Карпенка-Карого „Не так пани, як підпанки”, яку автор десять разів протягом п’ятнадцяти років подавав на розгляд і кожного разу п’єсу повертали з резолюцією: „До вистави визнана незручною”. Цензура добре розуміла актуальне значення п’єси: „Хоча у драмі і представлене дуже далеке минуле... тим не менше глядач-простолудин, побачивши на сцені картину цього самого минулого, мимоволі обуриться через своїх страждаючих предків і у нього може відродитися почуття ненависті до нащадків дворянського стану” [384, с. 286].

Незважаючи на незначні поступки царизму щодо українського театру у зв’язку з революційними подіями, всі українські трупи, навіть першорядні, були мандрівними, тому уряд послідовно, наполегливо проводив політику придушення української культури і не тільки не допускав створення стаціонарного українського театру, а навіть не дозволяв тривалих гастролей.

Без офіційного дозволу влади М.Садовський відважився на відкриття стаціонарного театру у Києві. Місцева влада та проросійські налаштована преса (зокрема „Киевский телеграф”) поставилися до цього скептично: „... ніяка зміна репертуару не воскресить малоруський театр, якому залишилася лише одна роль - місцева, так би мовити, локальна...” [152, с. 19]. Відкрити перший театральний сезон М.Садовський хотів 15 вересня 1907 р. виставою Чиркова „Євреї”, але поліція, незважаючи на дозвіл цензури, заборонила цю постановку. Як тільки М.Садовський заявив, що ставитиме комедію М.Гоголя „Ревізор” українською мовою, почалося цькування його за цей намір [152, с. 40].

У березні 1908 р. було відмовлено М.Романовській у дозволі ставити вистави, „оскільки вона, за відзивом Ушицького справника, хоч і проживає у м. Новій-Ушиці уже більше місяця, тим не менше не надала ніяких документів у підтвердження своєї особистості” [62, арк. 106]. С.Новицькому відмовили у постановці вистав польською і малоросійською мовою у межах Волинської губернії, оскільки „благонадійність Сигізмунда Новицького знаходиться під великим сумнівом” [62, арк. 106].

У зв'язку з тим, що режисери приватних театрів нерідко ставили п'єси, не дотримуючись зроблених цензурою виключень у тексті, або ж доповнювали їх новими сценами і фразами, які не були на розгляді драматичної цензури Київський губернатор циркуляром від 18 січня 1910 р. до обов'язків підвідомчих поліцейських чинів зарахував „неухильне спостереження за тим, щоб драматичні твори, куплети, шансонетки тощо виконувались у суворій відповідності з текстами, дозволеними драматичною цензурою, а рівно, щоб виконання їх не супроводжувалося жестами або обстановкою, що надавали б їм цинічного характеру” [29, арк. 204].

Циркуляром окремого корпусу жандармів від 20 січня 1910 р. командуючий корпусом проголосив про суворий нагляд з боку поліції за виконанням на сценах театрів п'єс, а також куплетами з тим, щоб вони точно відповідали дозволеному драматичною цензурою тексту і не супроводжувалися жестами або обстановкою, які б надавали їм цинічного характеру [40, арк. 480].

Справник Бахмача всіляко тероризував трупу П.Саксаганського і влітку 1910 р. намагався видворити її з міста, не дозволяв деяких п'єс, а за те, що у п'єсі „Панна штукарка” за кулісами проспівали „Сонце сходить і заходить” – прислав пристава з наказом припинити виставу. Актори просили дозволу закінчити виставу, нащо справник відповів: „Виставу закінчуйте і від'їжджайте з міста, у противному випадку я вас всіх відправлю етапним порядком” [405, с. 200].

Заступник міністра внутрішніх справ, генерал-лейтенант П.Курлов циркуляром від 24 листопада 1910 р. запропонував звернути особливу увагу поліції на те, щоб у належних їм місцевостях не було дозволене публічне демонстрування картин, які могли б за своїм змістом або за загальними чи місцевими умовами, викликати порушення суспільного порядку, образити релігійне, патріотичне або національне почуття глядачів або протилежних моральності й благопристойності. Не повинні дозволятися до постановки картини, які зображують епізоди з останніх Лісабонських подій, картини, у яких представники воїнського звання зображуються в обстановці, яка може образити

почуття тих, для кого є дорогими достоїнства і честь російської армії, сцени з життя духовенства, спрямовані на зменшення престижу осіб духовного звання шаржі на політичні злободенні теми, що зображують у карикатурному вигляді представників уряду. Губернатор Гірс підписав відповідний циркуляр про заборону демонстрування кінофільмів, зміст яких може викликати „порушення суспільного порядку, образити релігійне, патріотичне або національне почуття” [66, арк. 23].

Сатирична комедія „Лицеміри” П.Саксаганського була заборонена цензурою 19 квітня 1911 р. П'єса ніколи не ставилася на сцені і не була надрукована, збереглася в єдиному (цензурованому) рукописному екземплярі [384, с. 278]. 4 травня 1911 р. трупі Київського театру було заборонено ставити на сцені п'єсу Ібсена „Призраки” у м. Вінниці, оскільки „вона, за поясненням вінницького справника, не значилась ні у „Правительственном вестнике,” ні у списку п'єс, дозволених до постановки на сцені [69, арк. 18].

Губернатор Гірс у циркулярі від 16 травня 1912 р. запропонував начальникам поліції зробити розпорядження про заборону постановки п'єси твору С.Трофімова „Как жить” на сценах народних театрів і допускати її постановку лише на загальних театральних сценах. Такого плану циркуляри не були винятком і для інших губерній. Влада залучила до контролю за ходом театального життя, навіть православне духовенство. Не раз священики, почувши про українські вистави, виголошували у церкві прихожанам цілі промови про „єретиків” [25, арк. 80].

Циркуляром від 4 квітня 1913 р. Київський губернатор запропонував повітовим справникам губернії і, безпосередньо, Бердичівському поліцмейстеру не допускати до постановки на сцені п'єси П.Гнедича „Асамблея”, в якій зображується особа імператора Петра I [13, арк. 23].

Департамент поліції циркуляром від 29 листопада встановив нагляд за роботою кінематографічних театрів, де поряд з демонструванням кінематографічних картин, допускаються до залучення публіки різного роду інші

розваги, „нерідко навіть із злободенними додаваннями”, що вимагають особливого і пильного нагляду з боку поліції [27, арк. 5].

Несприятливі умови склалися для театру в роки світової війни [272, с. 40]. Головнокомандувач Київського військового округу заборонив у межах округу, у всіх театрах постановку п'єси Арцибашева „Війна” [79, арк. 274]. Циркуляром Київського губернатора від 19 квітня 1915 р. було заборонено постановку у всіх театрах губернії (столичних і провінційних) комедії Магнолі у трьох діях „Квартира со всеми удобствами” [35, арк. 364].

У дуже складні умови було поставлене і музичне життя України. У Києві, для того, щоб вписати на афіші публічного концерту назви українських пісень необхідно було робити їх переклад на французьку мову [166, с. 30].

Відстоювання М.Лисенком прав українського народу на розвиток рідної мови, літератури й мистецтва не лишилися непомітними для охоронців царського режиму. Неодноразово в його будинку влаштовували обшуки, а композитора арештовували [378, с. 10]. М.Лисенкові не дозволили друк нот і лібрето опери „Чорноморці” [195, с. 26].

У 1903 р. влада Києва вирішила припинити діяльність літературно-артистичного товариства, очолюваного композитором. У товаристві було вчинено обшук; опечатано бібліотеку-читальню, де було знайдено кілька номерів американської газети „Свобода”, а через тиждень „Присутствіє об обществах” повідомило про закриття товариства [359; с. 240, 244].

У 1906 р. поліція знову намагалася арештувати М.Лисенка, звинувачуючи його у політичних злочинах, провела у будинку композитора обшук, але швидко відпустила [215, с. 114]. Навіть під час похорону видатного музиканта поліція заборонила оркестру трупи М.Садовського виконувати траурний марш, вбачаючи у цій музиці порушення громадського спокою [215, с. 117-118]. Інспектор народних училищ у Зеньковському повіті І.Іванов під час улаштування вечора на честь М.Лисенка у жовтні 1913 р. заборонив учням читати реферати, а вчителям – виступати у якості виконавців музичних номерів [17, арк. 409].

Переслідувань зазнав молодий український композитор М.Леонтович, який категорично відмовився виконувати офіційний царський гімн „Боже царя храни” і, протестуючи проти шовіністичного мракобісся, улаштував для робітників концерт інтернаціональної пісні. Дома у композитора провели обшук, знайшли і вилучили револьвер. Після цього М.Леонтович потрапив під нагляд місцевої поліції. Незважаючи на те, що М.Леонтович керував першим на Україні робітничим хором у Грішино, композитор змушений був залишити Донбас і переїхати на рідне Поділля. „Друга збірка пісень з Поділля” була по суті єдиним друкованим твором М.Леонтовича до 1917 р. – це свідчить про те, в який несприятливих умовах довелося працювати талановитим і прогресивно настроєним українським діячам за царизму [175, с. 30-31, 23].

Керівництво Київської духовної семінарії, у якій навчався К.Стеценко, протидіяло активній пропаганді української народної пісні, забороняло брати участь учням у концертних подорожах з хором М.Лисенка [331, с. 10]. Подібні дії керівництва семінарії свідчили про підтримку ним курсу самодержавства на позбавлення прав композиторів, піснярів виконувати українські пісні, писати музику на основі творів української літератури.

18 січня 1907 р. К.Стеценко був заарештований. Обшук та дізнання не дали матеріалів, що встановили б його належність до підпілля, і на другий день його звільнили. Наприкінці 1907 р. композитор був адміністративно переведений з Києва до Олександрівська викладачем співу. Тим самим композитора ізолювали від громадсько-мистецького життя Києва [331, с. 16].

Зазнало переслідування з боку царизму і українське образотворче мистецтво. Автора пейзажів та жанрових картин В.Розвадовський, який організовував „народні виставки” протягом 1904-1906 рр. у містах і селах різних губерній. За активну діяльність серед народу було піддано царськими властями репресіям і художник змушений був виїхати у Туркестан [289, с. 138]. Не раз міським управам відмовляли у дозволі надати приміщення для виставки картин

українських художників, мотивуючи тим, що „не вважають можливим дати свою згоду скористатись залогом для української виставки” [429, с. 183].

Таким чином, в досліджений період переслідування царизмом літературних процесів полягало у позбавленні представників української літератури прерогативи змальовувати в своїх творах представників української інтелігенції, купецтва, видавати п'єси на історичну тематику; українським письменникам і поетам офіційно не дозволялося робити переклади класиків зарубіжної літератури. Найбільш шановані у народі представники української літератури зазнавали переслідувань з боку царської влади, причиною цього, на нашу думку, було змальовування у літературних творах тяжкого життя українського селянства, прагнення народу до свободи.

Щодо розвитку українського театру в цей період, то переслідування його проявлялося у зведенні до простішого тематики п'єс, у послабленні самого процесу розвитку української драматургії, у звуженні аудиторії і відповідного напрямку театру, у навмисному обмеженні творчості українських митців порівняно з російськими, у відсутності світового репертуару в українській версії через заборони перекладів. Український театр не мав державного статусу, існував на засадах приватних видовищних закладів, артистичних товариств, аматорських гуртків, як і раніше, за винятком першого в історії України стаціонарного театру М.Садовського, був мандрівним, представлений у вигляді гастролуючих труп несталої складу. Негативно позначилась на розвитку українського театру діяльність царської цензури, яка забороняла й переслідувала вистави з будь-яким натяком на „неблагонадійні” настрої і натомість заохочувала поширення низькопробної „малоросійщини”, беззмістовної халтури, що не могло не вплинути на змісті і форму діяльності українського театру.

Українським операм, музичним творам на українську тематику, хід на сцену був фактично закритим. Лише у період передреволюційних збурень антрепренери і театральна адміністрація змушені були робити поодинокі поступки (у 1903 р. з

нагоди відзначення 35-річчя творчої діяльності М.Лисенка і 100-річчя заснування Київського міського театру, була організована постановка „Різдвяна ніч”).

Негативно позначилося на розвитку літературних і мистецьких процесів поліцейське переслідування представників української літератури – прозаїків і поетів, відомих театральних діячів, акторів, українських композиторів, художників.

Українська культура в усіх своїх мистецьких різновидах „програмувала” посилення боротьби за національне самовизначення, суверенність національно-культурну й державну. Тому політика російського царизму була спрямована на обмеження культурного розвитку українського народу шляхом системи заборон, репресій і встановлення правил, що обмежували цей розвиток. У своїй діяльності представники української культури постійно натикалися на відкриту чи приховану протидію з боку царської цензури, місцевих властей, шовіністично налаштованих кіл.

Самодержавство та панівні кола Російської імперії, щоб повністю денаціоналізувати український народ, усіма засобами намагалися знищити його першооснову – рідну мову. Українську мову офіційно було визнано діалектом російської мови. Заходи царського уряду були спрямовані на звуження сфери використання української мови (виключено з ужитку в офіційному та публічному житті) Розвиток науки і культури відбувався переважно на базі російської мови.

Революційні події 1905

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи наведений у розділах цього дослідження науковий матеріал, дисертантка дійшла таких висновків.

В українській та зарубіжній історіографії відсутні наукові праці, де б комплексно були розглянуті політика російського самодержавства і суспільно-культурне життя в Україні на початку XX ст. Творчі думки та ідеї вітчизняних фахівців і зарубіжних дослідників враховані при підготовці цього дослідження. Використана джерельна база є достовірною та являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, що дали змогу дисертантці повною мірою здійснити узагальнений аналіз проблеми.

Репресивний характер національної політики царського уряду був спрямований на знищення залишків економічної самобутності, територіальної, етнонаціональної та політичної автохтонності й національної свідомості українського народу. Заходи національно-колоніального гноблення імперії полягали також у запереченні українства, цілеспрямованій пропаганді й зміцненні російського національно-політичного й культурного домінування аж до асиміляції української нації. Система заходів, яку використовував царський уряд у ході проведення політики в Україні полягала у ідейній, політичній та культурній індоктринації, у зміцненні російської національно-політичної переваги на етнічних українських землях. Царський уряд сприяв міграції вихідців із центральних губерній імперії на територію України (здебільшого у міста та промислові центри) для того, щоб представники російської національності формували там заможну верству (прошарок землевласників, духовенства, міщанства). Царська влада сприяла тому, щоб саме росіяни поповнювали лави інтелігенції та укріплювали основи російської державності в Україні. Одним із заходів національної політики царизму в Україні з метою зменшення соціального напруження було переселення української людності з рідної землі на Далекий схід і у Сибір, натомість відсоток росіян на території України стрімко зростав. Наявність значної кількості робітників російського походження – це факт

денаціоналізації, який створював тривожну ситуацію для національної справи в Україні. Важливим фактором для ствердження могутності Російської імперії було використання економічних ресурсів України. Використання військової сили для придушення селянських виступів, неодноразове проголошення стану посиленої охорони в українських губерніях, запровадження судів військової юстиції з метою придушення революційних виступів, зміни у виборчому законодавстві не на користь селян і робітників (більшість яких – українці за походженням), особливості проведення передвиборчої кампанії в українських губерніях, підтримка царським урядом діяльності промонархічних організацій, в основі якої антиукраїнські виступи свідчать про яскраво виражений антиукраїнський характер національної політики самодержавства в Україні.

Царський уряд під впливом упереджених тенденцій однобічного висвітлення українського національного руху, що походило від провладних кіл, проводив активну боротьбу з будь-якими проявами українського руху. Так вимоги українського студентства до демократизації вищої освіти в Україні, заснування українських кафедр у вищих навчальних закладах, прагнення до національного і культурного пробудження України викликали урядові репресії та призвели до встановлення суворого контролю як зі сторони учбового начальства, так і місцевої влади. До 1905 р. видання газет і журналів українською мовою не допускалося. Незважаючи на Тимчасові правила про друк від 24 листопада 1905 р., які дозволяли заснування української преси, видання україномовних часописів було короткочасним; із початком Першої світової війни царський уряд офіційно заборонив друк всіх періодичних видань у підросійській Україні, що виходили українською мовою.

У ході заснування та діяльності українських національно-освітніх товариств, клубів, товариств поширення в народі грамотності місцева влада встановила за їх роботою контроль, всіляко обмежувала їх культурно-освітню, видавничу діяльність, яка була спрямована на відродження української культури. Останній чинник, а також звинувачення фундаторів цих товариств у

протиурядовій діяльності призвело до посилення політики репресій щодо них. Внаслідок боротьби царського уряду з українським національним рухом із початком військових дій у 1914 р. було припинено функціонування тих організацій, які сприяли пробудженню у народі національної свідомості.

До початку революції 1905 р. у підросійській Україні не була дозволена легалізація політичних партій і організацій: самодержавство не припускало можливості демократизації політичного життя на українських землях. Причини селянських виступів 1902-1903 рр. царський уряд вбачав у агітаційній роботі РУП. Оскільки однією із вимог українських політичних партій було проголошення автономії України та повалення самодержавного ладу в Російській імперії царський уряд спрямував усі наявні репресивні заходи на боротьбу з українським політичним рухом, який мав значний вплив на революційну ситуацію в державі. Так із метою попередження розвитку політичного руху в Україні була проведена робота по створенню мережі охоронних відділень (із 1903 р. отримали назву ГЖУ), в основі діяльності яких було встановлення нагляду за політичними настроями населення, за функціонуванням політичних партій, обмеження діяльності останніх (ліквідація підпільних друкарень, знищення агітаційної продукції, встановлення нагляду за українськими політичними діячами, арешти їх, ліквідація місцевих осередків партій). Царський уряд підозрював членів українських політичних партій у зв'язках із певними колами Австро-Угорщини, тому під час війни він ще уважніше стежив за розвитком українського політичного руху, посилив репресії проти його лідерів і проти тих політичних організацій, які після ряду репресій продовжували діяти. У ході окупації російськими військами Галичини та Буковини царизм планував назавжди покінути з українським національно-визвольним рухом.

У досить розвинутій духовній культурі українського народу, її найважливішій складовій – самодостатній мові, царизм вбачав постійну загрозу цілісності Російської імперії, а тому першочергово проводив розгорнуту політику денаціоналізації українців, підводячи їх до межі етнічного зникнення. У царській

Росії набула поширення ідея стосовно єдино можливого панування російської мови, літератури, культури загалом у суспільно-культурному житті України, а в основі політики русифікації – звуження сфери користування українською мовою та зведення її до рівня селянського жаргону. Відповідно запровадження української мови в церкві, судочинстві і громадській установах не було дозволено; діяла заборона на ввезення із закордону літератури, виданої українською мовою. русифікаторська політика царського уряду, цей унікальний приклад культурного й нетерпимості в історії людства не змогла викоринити прагнення українського народу до самобутнього розвитку рідної мови, національної освіти та культури в цілому.

Аналіз освітньої політики царизму в Україні доводить її антиукраїнський характер – створювалися обставини, за яких шкільництво позбавлялося своїх самобутніх рис і змушене було адаптуватися до російських імперських взірців. Введення загального обов'язкового навчання залишилося нездійсненим, а питання української школи (навіть початкової) за царської влади залишалося невирішеним. Основна вимога громадськості та передової інтелігенції – забезпечення для українського народу права навчатися рідною мовою так і не була досягнута. Заборона викладання в навчальних закладах українською мовою була шкідливою для учнів. Результатом неналежної постановки народної освіти, нераціональної школи були низький рівень культури та освіти, що позначилося на затримці духовного розвитку українського народу.

Самодержавство постійно стояло на заваді розвитку культури в Україні. Саме цим можна пояснити створювані штучні перепони та заборони перед діячами української літератури, театру, мистецтва та музики. Процес переслідування царським урядом літературних і мистецьких кадрів в Україні полягав у постійних цензурних заборонах, які тяжіли над творами української літератури, п'єсами відомих драматургів. Українські прозаїки та поети, діячі мистецтва зазнавали систематичних гонінь зі сторони поліції.

Негативні наслідки антиукраїнської політики царизму щодо суспільно-культурного життя в Україні відчутні і на сучасному етапі:

по-перше, внаслідок міграційної політики царизму в підросійській Україні з метою розчинення українського етносу російськомовним нині у незалежній Україні, за даними 2004 р., нараховується 16 млн. російськомовного населення, з числа яких – 8 млн. – етнічні росіяни;

по-друге, царський уряд зробив усе можливе, щоб українці навіть не думали про свою окрему церкву – заборонив у церквах використання української мови, Синод призначав на українські кафедри російських архієреїв, а українських священнослужителів – у центральні губернії імперії; Наслідком такої церковної політики царизму в Україні є те, що сьогодні, в нових історичних умовах, Московський Патріархат наполегливо виступає проти надання українській церкві автокефалії, виступає проти української мови у церковних проповідях. Ці сумні явища в українській церкві є проявом вічного російського імпершовінізму і т.зв. церковного імперіалізму. Нинішня Росія не зацікавлена у втраті надійного каналу на Україні, яким є Українська Православна Церква Московського патріархату – частина Російської православної церкви;

по-третє, наслідком антиукраїнської політики царизму в Україні є те, що частина українського суспільства на сучасному етапі не сприймає української історії. В українську суспільну думку століттями вливали т.зв. „імперську свідомість” й „імперський” менталітет, що призвело до викривлення української національної психології. Крім того нині Росія воліє й надалі порядкувати на нашому ідеологічному полі, у нашій культурній сфері. Тим самим нам пропонують орієнтуватися на російську духовність. Росія на законних підставах реєструє в Україні свої періодичні видання, комп'ютерні програми та диски з антиукраїнською ідеологією, що є прямим втручанням у внутрішні справи нашої держави.

- по-четверте, на сучасному етапі у Києві, містах східної України та Автономній Республіці Крим (далі – АРК) російське друковане слово як на радіо, так і на

телебаченні майже повністю заглушило українське. Ринок літератури в Україні заповнили російськомовні видання. Українською мовою на території України видається лише чверть тиражу, решта – російською. Щодо професійної літератури, то наявність примірників українською мовою ще менша. Це приклад продуманої культурної експансії Росії в Україні. Засоби масової інформації в Україні фактично поділені між московськими та місцевими олігархами, що дає додаткові важелі для збереження московського домінування в Україні. Незважаючи на те, що київські, центральні телевізійні канали переважно україномовні, приватні канали транслюють телевізійні програми здебільшого російською мовою. Державні обласні телерадіокомпанії центральних і східних регіонів українською мовою передають лише новини та рідко коли якусь програму. Приватні радіостанції, у свою чергу, здебільшого ведуть трансляцію російською мовою.

- по-п'яте, російськомовні журнали станом на 2003 р. становлять 60.6% журналів АРК, у Донецькій та Дніпропетровській областях відповідно 42.85 та 33.64%. До того ж в Україні близько 50.49% газет – російськомовні: кількісно перевищують російськомовні газети у Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Луганській, Донецькій областях й у Криму. Проблеми, з яким стикається періодична преса незалежної України багато в чому повторюють проблеми української періодики початку ХХ століття, тому є актуальним сьогодні, у період демократичних перетворень, враховувати проблеми, з якими стикалася україномовна періодика за царату. Це допоможе українській владі реалізувати конституційні права людини на свободу думки і слова, покращити стан української періодики.

Таким чином, на русифікацію України працює і книготоргівля, і розповсюдження преси, і радіо, і телебачення.

- по-шосте, політика русифікації, котру проводив на українських землях царський уряд, і яка набула нищівного характеру за часів СРСР призвела до того, що мільйони українців під тиском обставин справді користуються у суспільному, а часто й приватному побуті російською мовою. Найбільш зросійщеними стали

східно-південні області України. У суспільну свідомість десятиліттями насаджувався стереотип про нібито не престижність і меншовартість української мови.

по-сьоме, одним із негативних наслідків освітньої політики російського царизму в Україні було втілення русифікаторських тенденцій в системі освіти. Цей наслідок був відчутний продовж усього ХХ ст. – як за радянської влади, так і після проголошення незалежності України, а також певною мірою відчутний і на сучасному етапі.

- по-восьме, безпрецедентні утиски українського культурного життя за царату, вплинули не лише на ставлення радянської влади до української мови освіти, діячів мистецтва, а й на політику в сфері культури у незалежній Україні. Прикладів цьому багато: здебільшого на сцені Національної опери України ставиться західноєвропейська класика у перекладі на російську мову або російська класика, у Національному академічному театрі російської драми імені Л.Українки за сезон ставлять більше двадцяти вистав, з яких одна вистава за твором Л. Українки у перекладі на російську мову, інші постановки – приклади російської та західноєвропейської класики. Подібна ситуація і в інших театрах. Виняток становить Національний академічний театр імені І.Франка, на сцені якого ставиться більше вистав українських драматургів, а вистави, що представляють західноєвропейську класику йдуть українською мовою. Звичайно, таке сумне явище для держави як російськомовні театри України багато в чому залежать від політики Міністерства культури і туризму України, а також безпосередньо від дирекції театрів і їх художніх керівників. Щодо керівництва українських театрів, так їх в основному посідають не представники української нації, а представники національних меншин, що населяють Україну. Останній чинник – це, на наш погляд, також наслідок політики царизму в Україні.

Нинішній стан економічного й суспільно-політичного життя в Україні зумовлений тяжкою історичною спадщиною колоніального минулого у складі Російської та Радянської імперій, коли самодержавство й комуністичний режим

послідовно проводили політику нищення й переслідування українського етносу, мови, культури, будь-яких форм національного життя. Через обрив живого зв'язку зі своїм минулим мільйони українців утратили своє етнічне самобутнє обличчя.

Нинішнє становище української культури, як і української мови зумовлене тяжкою історичною спадщиною – протягом двох з половиною століть перебування України у складі Російської імперії та СРСР, коли царський уряд і комуністична влада послідовно проводили політику обмежень, переслідувань української мови, культури, будь-яких форм українського національного життя. Нині Росія проводить тотальний та організований наступ на українську мову, культуру та самосвідомість. Українці й до цієї пори перебувають у полоні культурних, політичних і економічних впливів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архіви та архівні фонди

Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

Ф. 268. Південне районне охоронне відділення.

1.1. Переписка з Департаментом поліції, Бессарабським ГЖУ, Миколаївським охоронним відділенням й іншими установами про підготовку організації РСДРП до створення Південної обласної соціал-демократичної організації, про встановлення нагляду за членами РСДРП, що прибувають із-за кордону, про вилучення газет і літератури РСДРП й інших партій, що видавалися за кордоном. Вирізка із більшовицької газети „Пролетар” № 50 за грудень 1909 р. про роботу Миколаївської організації РСДРП. Циркуляр Департаменту поліції про розшук й арешт видатного діяча РСДРП. Циркуляр Департаменту поліції про розшук й арешт видатного діяча РСДРП /б/ І.Ф.Дубровського /Інокентія/. 27 грудня 1909 р. - 26 червня 1910 р. – Оп. 1. Од. зб. 379. – Арк. 1-55.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління.

1.2. Справа про студентські хвилювання у м. Києві у січні 1900 р. Т. 1. Ч. II – 13 грудня 1900 р. – 12 листопада 1901 р. – Оп. 1. Од. зб. 518. – Арк. 1 – 561.

1.3. Листування з ротмістром Окремого корпусу жандармів Беклемешевим, Полтавським і Харківським ГЖУ та іншими установами про масові виступи селян Полтавської і Харківської губерній навесні 1902 р. Ч. 1. – 2 квітня - 8серпня 1902 р. – Од. зб. 616. – Арк. 1 – 206.

1.4. Листування з ротмістром Окремого корпусу жандармів Беклемешевим, Полтавським і Харківським ГЖУ та іншими установами стосовно дізнань про масові виступи селян Полтавської і Харківської губерній навесні 1902 р. – 1 лютого – 12 вересня 1902 р. – Од. зб. 618. – Арк. 1 – 418.

- 1.5. Справа про діяльність Київської організації Української буржуазно-націоналістичної партії „Спілка”. – 5 жовтня 1906 р. – 15 червня 1907 р. – Од. зб. 1419. – Арк. 1 – 585.
- 1.6. Справа про діяльність Київської організації української буржуазно-націоналістичної партії „Спілка”. – 28 серпня – 24 вересня 1906 р. – Од. зб. 1422. – Арк. 1 – 467.
- 1.7. Обвинувачуваний акт у справі української буржуазно-націоналістичної партії „Спілка”. 1906 р. – Од. зб. 1423. – Арк. 1-13.
- 1.8. Записка Департаменту поліції з аналізом становища Української соціал-демократичної партії після першої російської революції. 18 травня 1910 р. – Од. зб. 2033. – Арк.. 36 - 37 зв.
- 1.9. Справа про розшук осіб, належних до різних політичних партій. Списки представників сіоністських організацій. 15 липня 1908 р. – 6 березня 1909 р. – Од. зб. 2216. – Арк.. 1 - 361.
- 1.10. Повідомлення помічника начальника Київського губернського жандармського управління в Уманському повіті про відсутність революційної діяльності з боку політичних партій. 10 липня 1909 р. – Од. зб. 2590. – Арк.. 11.
- 1.11. Зі звітів Київського губернського жандармського управління про діяльність українських політичних партій в 1911 р. в Україні. – Од. зб. 2962. – Арк. 1-12.
- 1.12. Справа про ліквідацію центрального бюро української буржуазно-націоналістичної партії „Спілка”. 1906. – Од. зб. 3225. – Арк. 1- 610.
- 1.13. Дізнання щодо звинувачення рядового 131 піхотного Тираспольського полку в агітації селян с. Уніна Радомишльського повіту відібрати поміщицьку землю. 5 січня 1913 р. – 27 травня 1914 р. – Од. зб. 3203. – Арк. 1-37.
- 1.14. Циркуляри київського губернатора про порядок надавати поліції місць у театрах; про дозвіл організовувати вистави, театральні вечори, концерти та з інших питань. 3 січня 1913 р. – 10 червня 1914 р. – Од. зб. 3224. – Арк. 1-17.
- 1.15. Записка Київського жандармського управління про український національно-визвольний рух. – Од. зб. 3322. – Арк. 1-17.

1.16. Довідки із справ Київського ГЖУ щодо осіб, звинувачених у належності до РСДРП, партії кадетів, есерів, Київського комітету Українського союзу / „Спілка”/ та інших нелегальних організацій. 3 січня 1914 р. – 23 січня 1915 р. – Од. зб. 3458. Ч. 1. Арк. 1 – 460. Ч. 2. Арк. - 458.

1.17. справа про опрацювання листів отриманих агентурним шляхом і політичну перевірку різних осіб. 27 серпня 1913 – 8 березня 1914 р. – Оп. 4. Од. зб. 283. – Арк. 1- 409.

1.18. Повідомлення повітових справників і помічників начальника Київського ГЖУ у повітах про політичні настрої населення, про страйки робітників фабрик і заводів у м. Києві та Київській губернії у день 1 травня про арешт 25 липня 1914 р. сходки членів Київського комітету РСДРП; про проходження у м. Києві листівок Київського комітету РСДРП; про проходження призову новобранців до армії у зв'язку з розпочатою війною та з інших питань. – 3 квітня 1914 р. – 13 січня 1915 р. – Од. зб. 346. – Арк. 1 – 181.

1.19. Справа про опрацювання листів, отриманих агентурним шляхом і політичну перевірку різних осіб. 1915 р. – Оп. 5. Од. зб. 27. – Арк. 1-20.

Ф. 275. Київське розшукове відділення. 1902 – 1903 рр.

Київське охоронне відділення. 1903 – 1913 рр.

1.20. Зведення відомостей Департаменту поліції щодо революційного руху в Росії за 1903 р. Відомості про II з'їзд РСДРП. Відомості про агента „Іскри” Леман /Смидович/. 5 січня – 31 грудня 1903 р. – Оп. 1. Од. зб. 2. – Арк. 1. – 423.

1.21. Циркуляри Департаменту поліції з відомостями щодо заснування у м. Києві, Одесі та інших містах розшукових відділень про посилення нагляду за політичним настроєм селян у зв'язку із хвилюваннями селян у Полтавській і Харківській губерніях у 1902 р. і з інших питань. – 3 травня 1902 р. – 17 листопада 1903 р. – Од. зб. 3. – Арк.. 1-26.

1.22. Листування з Департаментом поліції, Волинським ГЖУ та іншими установами про українських та польський національний рух, про діяльність партії

„Народна свобода”, про приїзд до міста Києва сербського короля Петра та з інших питань. Т. 2. 6 лютого 1910 р. – 31 жовтня 1911 р. – Од. зб. 2198. – Арк. 1-50.

1.23. Справа про опрацювання листів, отриманих агентурним шляхом. 2 січня – 21 травня 1910 р. – Од. зб. 2227. – Арк.. 1- 696.

1.24. справа про закриття Київського товариства грамотності. 1908 р. – Од. зб. 2508. – Арк. 1-50.

1. 25. Циркуляри Київського губернатора про встановлення нагляду за особами, підозрюваними у поширенні чуток щодо наступного додаткового наділу селян землею; про заборону продажу дитячих іграшок, що копіюють предмети військового спорядження та з інших питань. 17 січня 1912 р. – 6 січня 1913 р. – Од. зб. 2560. – Арк. 1-172.

Ф. 276. Південно-західне районне охоронне відділення.

1. 26. листування і матеріали про діяльність буржуазно-націоналістичних партій. 1908 р. – Оп. 1. Од. зб. 15. – Арк.. 1-205.

Ф. 278. Київське жандармське поліцейське управління.

1.27. Циркуляри Київського губернатора про заборону та дозвіл різним особам мешкати у межах Київської губернії, про проведення чиновниками поліції опитування австрійських підданих, що приїждять у Росію, про нагляд за діяльністю учительської фінансово-економічної комісії, що мала за мету відтворення Всеросійського учительського з'їзду та інше. 3 січня 1914 р. – 8 січня 1915 р. – Оп. 1. Од. –зб. 229. – Арк. 1-251.

Ф. 289. Київська кріпосні жандармська команда.

1.28. Циркулярні приписи Київського губернатора та повідомлення начальника ГЖУ про нагляд за населенням, здійснення гласного нагляду поліції та іншим питанням жандармської служби. 10 січня 1912 р. – 7 січня 1913 р. – Оп. 1. Од. зб. 276. – Арк. 1-164.

1.29. Циркуляри Департаменту поліції і Київського губернатора та накази по корпусу жандармів. Од. зб. 312. Т. 1. 1914 р. – Арк. 1-387.

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора.

1.30. свідчення друкарні І. Соколова про ідентичності видань, віддрукованих у друкарні з оригіналами, схваленими цензурою. 11 січня – 31 грудня 1893 р. – Оп. 1. Од. зб. 281. – Арк. 1-168.

1.31. Повідомлення Петербурзького, Московського, віленського та інших цензурних комітетів і окремих цензорів про рукописи та книги, заборонені ними до друку. 10 січня 1894 р. – 30 грудня 1896 р. Повідомлення цензурних комітетів про заборону праць К.Маркса, А.Бєбєля, П.Лафарга, К. Каутського; творів російських і українських письменників К.Станюковича, М.Кропивницького, В.Короленка, М.Вовчок, Г.Успенського, Б.Грінченка, Г.Квітку-Основ'яненка, О.Толстого, творів французьких письменників Е.Золя і Г.Мопасана. – Од. зб. 297. – Арк. 1-285.

Ф.295. Київський тимчасовий комітет у справах друку.

1.32. Циркуляри та розпорядження Головного управління у справах друку. – 9 лютого 1900 р. – 29 грудня 1906 р. – Од. 4. – Арк. 1-177.

1.33. Журнали засідань Київського тимчасового комітету у справах друку. 18 червня 1900 р. – 5 вересня 1908 р. – Оп. 1. Од. зб. 1. – Арк. 1-206.

1.34. Листування з Київським губернатором, прокурором Київського окружного суду й іншими особами про накладання арешту на газети, журнали, що видаються у Києві та порушення Кримінального переслідування проти їх редакторів за порушення цензурних правил; списки періодичних видань, редактори яких притягнуті до відповідальності. 30 листопада 1905 р. – 23 січня 1907 р. – Од. зб. 7. – Арк. 1-43.

1.35. Листування з головним управлінням у справах друку, Київським губернатором, начальниками жандармських управлінь та іншими установами й особами про з'ясування дозволу до обігу різних видань, дозволу окремим особам видавати газети та журнали та перевірку програм концертів. 2 січня 1913 р. – 23 грудня 1916 р. – Од. зб. 440. – Арк. 1-509.

Ф.301. Подільське губернське жандармське управління.

1.36. Циркуляри Департаменту поліції та штабу окремого корпусу жандармів 1903 – 30 листопада 1906 р. – Оп. 1. Од. зб. 564. – Арк. 1-879.

1.37. Листування Департаменту поліції про діяльність соціал-демократичних гуртків і організацій. 1908 р. – Од. зб. 1236. – Арк. 1- 300.

Ф. 304. Харківське охоронне відділення.

1.38. Повідомлення у Департамент поліції та листування із Харківським ГЖУ з приводу осіб, належних до українських націоналістичних партій „РУП”, „НУП” та інших. Про відкриття пам’ятника поету Котляревському у Полтаві. 8 лютого 1903 р. – 8 грудня 1904 р. – Оп. 1. Од. зб. 11. – Арк. 1-310.

Ф. 307. Помічник начальника Харківського губернського жандармського управління у Харківському, Богодухівському, Зміївському та Вовчанському повітах.

1.39. Справа щодо проведення дізнання про селянина хутора Великої Губщини Вовчанського повіту А.Савченко, звинуваченого в агітації односельців за неучасть у війні. 25 серпня 1915 р. – 16 лютого 1916 р. – Оп. 1. Од. зб. 87. – Арк. 1-14.

Ф. 310. Харківське відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниць м. Харків.

1.40. До керівництва жандармсько-поліцейської частини. 10 квітня 1888 р. – Оп. 7. Од. зб. 1. – Арк. 1-84.

1.41. Циркуляри департаменту поліції щодо попередження революційних виступів на заводах і фабриках Росії, про нагляд, розшук осіб, що належать до революційних організацій та про посилення нагляду за завезену нелегальну літературу та про покращення розшукової та слідчої роботи. 12 березня 1895 р. – 4 грудня 1902 р. – Оп. 2. Од. зб. 242. – Арк. 1-146.

Ф. 317. Прокурор Київської судової палати.

1.42. Листування з міністерством юстиції, з Чернігівським губернатором та іншими про переведення політичних в’язнів із поодиноких камер до гуртожитку, про дозвіл їхніх прогулянок, про впровадження тимчасових правил для чинів

поліції при придушенні студентських заворушень. 1904. – Оп. 1. Од. зб. – Арк. 1-13.

Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління.

1.43. Листування з Департаментом поліції та дізнання про осіб, обвинувачених у належності до Полтавської групи „РУП”. Т. 3. 19 травня – 2 жовтня 1904 р. – Оп. 1. Од. зб. 206. – Арк. 1-263.

1.44. Циркуляри Департаменту поліції і листування з жандармськими управліннями та охоронними відділеннями про осіб, що належать до дрібнобуржуазної партії есерів. Т. 1. 5 січня – 10 вересня 1913 р. – Од. зб. 1270. – Арк. 1-268.

Ф. 326. Помічник начальника Полтавського ГЖУ у Прилуцькому, Пирятинському та Лохвицькому повітах.

1.45. Листування з начальником Полтавського ГЖУ й унтер-офіцерами додаткового штату про розшук, проведення обшуків та арешт осіб, що належать до партії есерів, і з'ясування делегатів на ймовірний з'їзд партії. 24 січня – 27 грудня 1909 р. – Оп. 1. Од. зб. 14. – Арк. 1-26.

Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління.

1.45. Справа про студентські хвилювання у м. Харкові. Т.1. Квітень 1901 р. – 11 лютого 1902 р. – Оп. 1. Од. зб. 48. – Арк. 1-240.

1.46. Справа про проведення дізнання щодо української буржуазно-націоналістичної організації „Харківська вільна громада” партії „РУП”. Т. 3. Ч. 1. 23 лютого 1907 р. – Од. зб. 2654. – Арк. 34-36.

1.47. Листування з жандармськими управліннями та агентурні відомості про українські буржуазно-націоналістичні організації „Українське національне коло” „Юнацька спілка” та інші в м. Харкові. 12 січня 1915 р. – 18 лютого 1906 р. – Оп. 4. Од. зб. 20. – Арк. 1-296.

Ф. 385. Жандармське управління м. Одеси.

1.50. Справа про студентські хвилювання у новоросійському, Московському, Петербурзькому та інших університетах і про проведення всезагальний страйк

студентів у 1901-1902 рр. – 9 грудня 1901 р. – 14 липня 1902 р. – Оп. 1. Од. зб. 722. Т. 1. – Арк.. 1-246.

Ф. 442. Канцелярія Київського, подільського і волинського генерал-губернатора.

1.51. Циркуляри Київського губернатора 27 травня 1901 р. – 7 травня 1906 р. Оп. 631. Од. зб. 474. – Арк. 1-184.

1.52. Про закриття деяких інородницьких товариств, що переслідують шкідливу мету. 29 грудня – 21 червня 1910 р. – Оп. 639. Од. зб. 797. – Арк.. 1-41.

1.53. Циркуляри міністерства внутрішніх справ щодо призову запасних нижчих чинів на дійсну військову службу і взагалі по військовій повинності. 1907 – 23 грудня 1911 р. – Оп. 706. Од. зб. 193. – Арк.. 1-1398.

1.54. Справа про дозвіл учасникам XI Археологічного з'їзду у м. Києві користуватися українською мовою під час виступів. Оп. 849. Од. зб. 35. – Арк. 1-3.

1.55. Листування з Міністерством внутрішніх справ і Київським губернатором про розгляд клопотань розпорядників товариства драматичних артистів М.Зінова, Кривошеєва, Ротмістрової та інших щодо дозволу постановки вистав українською мовою у містах Київської губернії на користь Комітету з піклування про народну тверезість, Червоного хреста тощо. 7 січня 1900 – 4 січня 1902 р. – Оп. 850. Од. зб. 2. – Арк. 1-137.

1.56. Листування з Київським, подільським і Волинським генерал-губернатором щодо вжиття заходів до попередження демонстрацій серед населення Київської, Подільської і волинської губерній у випадку смерті письменника Л.Толстого. З березня 1901 р. – 21 березня 1902 р. – Оп. 851. Од. зб. 228 – Арк. 1-11.

1.57. Справа про арешт студентів Київського університету та Київського політехнічного університету Гофмана, Гальперіна та інших за участь у сходка студентів у 1901 – 1902 рр. проти виключення студентів за участь у демонстраціях та інше. 25 січня 1901 р. – 2 жовтня 1903 р. – Од. зб. 234. – Арк. 1-71.

1.58. Листування з Головним управлінням у справах друку про дозвіл видання книг українською мовою у Київській, Подільській і Волинській губерніях. 6 лютого – 13 квітня 1905 р. – Оп. 855. Од. зб. 63. – Арк. 1-16.

1.59. Листування з міністерством внутрішніх справ, командуючим Київським військовим округом, Київським, подільським і волинським генерал-губернатором про розміщення військових частин під час революційних частин у м. Києві і губерніях Південно-Західного краю, про вуличні демонстрації у м. Сквирі та інших містах; про страйки робітників Московсько-Києво-Воронезької та з інших питань. Ч.1. 20 серпня – 23 жовтня 1905 р. – Од. зб. 391 а. – Арк. 1-265.

1.60. Листування з Міністерством внутрішніх справ, Київським ГЖУ, Київським охоронним відділенням і Київським губернатором про притягнення до дізнання службовців Управління Південно-Західної залізниці Я.Гулак-Артемівського, дворянки А.Грінченко, селянина Л.Хижняка та ін., арештованих у м. Києві по звинуваченню у належності до РСДРП і РУП, розповсюдженні нелегальної літератури та участі у діяльності „Всеросійського селянського союзу”, про заборону перебування у Києві і Київській губернії Я.Гулак-Артемівського, М.Беляєвої та ін. 14 квітня – 28 листопада 1906 р. – Оп. 856. Од. зб. 202. – Арк. 1-30.

1.61. Листування з Міністерством внутрішніх справ про запровадження української та польської мов у середніх навчальних закладах Київської, Подільської і Волинської губернії, закриття журналу „Літературно-науковий вісник”, що видавався українською мовою у м. Києві професором М. Грушевським й з інших питань. 3 січня – 22 травня 1907 р. – Оп. 857. Од. зб. 43. Арк. 1-19.

1.62. Листування з Київським, подільським і волинським генерал-губернатором про дозвіл постановки вистав українською, польською, німецькою мовами у містах Київської, Подільської і Волинської губерній. 8 січня – 25 липня 1908 р. – Оп. 858. Од. зб. 2. – Ч. 1. – Арк. 1-156.

1.63. Справа про діяльність української буржуазно-націоналістичної „Спілки” та ліквідацію її районних організацій. 1907 р. – Од. зб. 20. – Арк. 1- 65.

1.64. Листування з Київським губернатором, начальником Київського охоронного відділення та іншими особами про збір відомостей, про політичну благонадійність директора Київської чоловічої гімназій В.Науменка, звинуваченого у належності до Київського товариства „Просвіта” та Київської організації партії кадетів. 18 лютого 1908 р. – 4 лютого 1911 р. – Од. зб. 125. – Арк. 1-18.

1.65. Постанови Київського губернатора про накладання штрафів на редакторів періодичних видань. – Оп. 859. Од. зб. 19. – Арк. 1-100.

1.66. Циркуляри Київського губернатора про складання списків осіб, які мають права брати участь у виборах до Державної Думи, священиків Київської губернії, що голосують за кандидатів лівих партій на виборах у Думу та з інших питань. 17 січня 1910 р. – 6 січня 1913 р. – Оп. 860. Од. зб. 65. – Арк. 1-87.

1.67. Повідомлення Київського про вилучення у селян з села Кирилівка Звенигородського повіту Київської губернії Т.Філіпенко й Шевченко динаміту та вибухівок, про страйк робітників тютюнової фабрики у м. Черкаси прокламацій партії есерів із закликом до повалення самодержавства та з інших питань. 14 квітня – 17 жовтня 1910 р. – Од. зб. 86. – Арк. 1-22.

1.68. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ за 1910 р. 8 січня – 19 березня 1910 р. – Од. зб. 256. – Арк. 1-202.

1.69. Листування з Київським, подільським і волинським генерал-губернатором та іншими особами про призначення цензора для газети «Куранты», що видається у м. Вінниці Подільської губернії; про перевірку відомостей, повідомлених у газеті «Киевский театральный курьер» щодо заборони постановки у м. Вінниці Г.Ібсена „Призраки” та з інших питань. 4 січня – 15 грудня 1911 р. Оп. 861. Од. зб. 8. – Арк. 1-27.

1.70. Клопотання власника друкарні у м. Жмеринці Вінницького повіту Подільської губернії І.Істочника та директора театральної трупи І.Каневського

про дозвіл гастролювати у Подільській і Волинській губерніях. 11 січня – 27 червня 1912 р. – Оп. 862. Од. зб. 2. Арк. 1-15.

1.71. Листування з Київським, подільським і Волинським генерал-губернатором про організацію українським товариством „Просвіта” платного вечора у м. Кам’янці Подільської губернії та про заборону влаштовувати подібні заходи. 8 серпня – 25 серпня 1912 р. – Од. зб. 158. – Арк. 1-5.

Ф. 705. Південно-східне районне охоронне відділення.

1.72. Повідомлення начальника київського охоронного відділення Департаменту поліції про арешти організацій „Спілка” та вжиття заходів зі сторони центрального комітету „Спілки” про відновлення роботи цих організацій. – Оп. 1. Од. зб. 204. – Арк. 1-1705.

Ф.707. Управління Київського учбового округу.

1.73. Різне листування. 5 січня 1906 р. - Оп. 262. Од. зб. 2. – Арк. 1.

1.74. Листування про випадки, що мали місце у навчальних закладах у 1910 – 1911 навчальних роках. – Оп. 294. Од. зб. 11. – Арк. 1-44.

1.75. журнали засідання Комітету Київського учбового округу за 1903 р. – Оп. 317. – Од. зб. 503. – Арк. 1-113.

Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління.

1.76. Циркуляр Департаменту поліції від 19 березня 1908 р., що містить відомості про всезагальний студентський з’їзд у Петербурзі 26-27 січня 1908 р. – Оп. 1. Од. зб. 21-25. – Арк. 1-4.

1.77. Листування з Волинським губернатором, помічником начальника Волинського ГЖУ, Київського ГЖУ та іншими установами про діяльність осіб, що належать до української націоналістичної партії „мазепинців”, про підготовку до святкування 100-ї річниці з дня народження Т.Г.Шевченка у м. Житомирі та з інших питань. 17 січня 1914 р. – 4 квітня 1915 р. – Оп. 3. Од. зб. 124. – Арк. 1-198.

Ф. 1439. Чернігівське губернське управління.

1.78. Копії плану робіт та інструкції місцевим організаціям Центрального комітету Української соціал-демократичної робітничої партії, відомості з питань

Департаменту поліції щодо осіб, підозрюваних у революційній діяльності. 8 лютого 1906 – 14 березня 1906. – Оп. 1. Од. зб. 372. – Арк. 1-523.

Ф. 1599. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління у Житомирському, Овруцькому, Старокостянтинівському повітах.

1.79. Листування з Волинським ГЖУ та унтер офіцерами додаткового штату про посилення роботи працівників Волинського ГЖУ у зв'язку із запровадженням військового стану, про висилку іноземних підданих з району військових дій про порядок евакуації унтер-офіцерських пунктів у випадку наступу ворога та з інших питань. 15 липня 1914 р. – 9 березня 1915 р. – Оп. Од. зб. 37. – Арк. 1-353.

Ф. 1680. Харківський інспектор у справах друку.

1.80. Циркуляри Головного управління у справах друку та наказ Харківського губернатора про заборону друкувати відомості про студентський революційний рух і твори українською мовою. 13 січня – 28 листопада 1899 р. – Оп. 1. Од. зб. 35. – Арк. 1-153.

Державний архів м. Києва

Ф. 16. Київський університет.

1.81. Протоколи засідання ради Київського університету. 4 лютого – 31 грудня 1905 р. – Оп. 465. Од. зб. 320. – Арк. 1-320.

1.82. Копія телеграми голови „Ради академічного порятунку студентів” Л.Щеглова Столипіну про закриття університету в зв'язку зі страйком студентів 18 жовтня 1907 р. і звернення Ради до професорів і студентів про припинення страйку. Жовтень 1907 р. – Од. зб. 333. – Арк. 1-3.

Ф. 237. Київська міська поліція.

1.83. Циркуляри губернатора 1916 р. – Оп. 1. Од. зб. 47. – Арк. 1-27.

Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського НАН України.

Ф. 2. Історичні матеріали.

1.84. „Пам'ятна записка” редактора «Киевской старины» для Киевского генерал-губернатора, міністра Горємикіна і начальника Головного управління у справах друку про цензурні полегшення щодо української мови. 25 листопада. 1896 р. – Од. зб. 4232. – Арк. 1-4.

1.85. Прохання В.Науменка до Головного управління у справах друку про дозвіл видати збірник українських п'єс, що друкувалися в „Київській старовині” окремою книгою. – Од. зб. 4241. – Арк. 1-2.

1.86. Негативна відповідь Головного управління у справах друку на прохання В.Науменка (Спр. 4241) 14 листопада 1901 р. – Од. зб. 4242. – Арк. 1-2.

1.87. Політика уряду в українському питанні за шість місяців війни. Стаття. 1915 р. – Од. зб. 4258. – Арк.. 1-15.

1.88. Заклик української інтелігенції до культурних європейських народів з приводу стану України і її народу, мови та інше. 1915-1916 рр. – Од. зб. 4301. – Арк. 1-2.

1.89. Повідомлення Київського цензора про умови друкування українського тексту трьох творів у Київській старовині”. 14 жовтня 1896 р. – Од. зб. 4313. – Арк. 1-3 арк.

Ф.8. Київський університет Св. Володимира.

1.90. Лист невідомого автора на ім'я К.Победоносцева відносно розпорядження міністра народної освіти графа Д.Толстого, яким заборонялося випускникам духовних семінарій вступати до університетів. 1880 – 1905 рр. – Од. зб. 3602. – Арк. 1-3.

Ф.66. Луцицький Іван Васильович.

1.91. Про постановку та обговорення питання у Державній Думі стосовно українізації шкіл. 1909 р. – Од. зб. 255. – Арк. 1-2.

1.92. Пояснювальна записка до пропозиції членів Державної Думи стосовно використання малоросійської мови у початкових школах із малоросійським населенням. 1908. – Од. зб. 257. – Арк. 1-8.

1.93. Боровський М., Зайченко Х., Манченко О. /І.В.Лучицькому/. Прохання порушити клопотання перед Державною Думою про дозвіл української школи української школи. 1909. – Од. зб. 260. – Арк. 1-2.

1.94. Лучицька М., Морозова А., Коновалова Л. та інші. Київському, подільському і Волинському генерал-губернатору Клейгельсу М. Заява з пропозицією про відновлення діяльності недільних шкіл Київського товариства грамотності 1905 р. – Од. зб. 545. – Арк. 1-2.

Ф. 114. Товариство „Просвіта”.

1.95. Товариство „Просвіта” у Києві до Комісії Державної Думи з народної освіти. Записка про запровадження у школах для українського народу рідної мови учнів. 14 січня 1908 р. – Од. зб. 109. – Арк. 1-3.

Ф. 170. Грінченко Борис Дмитрович.

1.96. Нечуй-Левицький І.С. Міністру внутрішніх справ. Клопотання про дозвіл заснувати „Товариство допомоги українським письменникам”. 7 січня 1905 р. – Од. зб. 514. – Арк. 1-8.

Ф. 274. Півторадні В.І.

1.97. Матеріали про участь А.Тесленка у революційних подіях 1905 р. на Полтавщині: рапорти, протоколи допитів й обшуків та інше. 1940 р. Од. зб. 224. – Арк. 1-125.

2. Опубліковані джерела.

2.98. *Брянчанинов А.* Междодумье. Сборник материалов для характеристики политического положения перед созывом второй Думы. – СПб.: „Т-во Художественной печати”, 1907. – 359 с.

2.99. *Государственная Дума.* Созыв 2-й. Сессия 1-я: Стеногр. отчёты, 1907: В 2 т. – СПб.: Гос. тип, 1907. – [Т. 1. Заседания 1-35]. – 1610 стб.

2.100. *Государственная Дума.* Созыв 3-й. Сессия 1-я: Стеногр. отчёты, 1907-1908. – Ч.1. [Заседания 1-30]. – СПб.: Гос. тип, 1908. – 2854 стб.

- 2.101. *Государственная Дума. Созыв 3-й. Сессия 1-я: Стеногр. отчёты, 1908. Ч.2.* [Заседания 31-60]. – СПб.: Гос. тип., 1908. – 2961.
- 2.102. *Государственная Дума. Созыв 3-й. Сессия 1-я: Стеногр. отчёты, 1908. Ч.3.* [Заседания 61-98]. – СПб.: Гос. тип., 1908. – 4529 стб.
- 2.103. *Государственная Дума. Созыв 3-й. Сессия 2-я: Стеногр. отчёты, 1908. Ч.1.* [Заседания 1-35]. – СПб.: Гос. тип., 1911. – 3367 стб.
- 2.105. *Государственная Дума. Созыв 3-й. Сессия 5-я: Стеногр. отчёты. 1911-1912. Ч. 1.* [Заседания 1-41]. – СПб.: Гос.тип., 1911. – 2528 стб.
- 2.106. *Государственная Дума. Созыв 3-й. Сессия 5-я. Стеногр. отчёты. Ч.2.* [Заседания 42-83]. – СПб.: Гос. тип., 1912. – 3822 стб.
- 2.107. *Государственная Дума. Созыв 3-й. Сессия 5-я. Стногр. отчёты. Ч.3.* [Заседания 84-119]. – Спб.: Гос. тип., 1912. – 3726 стб.
- 2.108. *Государственная Дума. Созыв 4-й. Сессия 1-я. 1912-1913 гг. Стеногр. отчёты. Ч.1.* [Заседания 1-30]. – СПб.: Гос.тип., 1913. – 899.
- 2.109. *Государственная Дума. Созыв 4-й. Сессия 1-я. Стеногр. отчёты. Ч.2.* [Заседания 84-119]. – СПб.: Гос. тип, 1913. – 2434 стб.
- 2.110. *Думский сборник. Государственная Дума первого созыва (27 апреля – 8 июля 1906 г.).* – СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1906 – 400с.
- 2.111. *Законодательные акты переходного времени. Сборник законов, манифестов, указов Правительственному Сенату, рескриптов и положений Комитета министров, которые относятся к изменению государственного строя с дополнением предметного указателя 1904-1908 гг. издание 2-е, пересмотренное и дополненное по 1 января 1907 г. / Под. ред. М.Лазаревского. – С.-Петербург: Издание Юридического книжного склада «Право», 1907. – 733 с.*
- 2.112. *Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г* Сборник документов. – Х.: Харьковское книжное издательство, 1961. – 324 с.
- 2.113. *Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник. У 2 ч. /Ф.Панібудьласка (ред.), І.Кресіна (упор.). – К.: Вища школа, 1907. - 583 с.*

- 2.114. *Общий* свод по империи результатов разработки данных Первой Всероссийской переписи населения произведённой 1897 г. В. 2 т.- Санкт-Петербург: Типография Н.Ныркина, 1905. – Т.1. – 111 с.
- 2.115. *Общий* свод по империи результатов разработки данных Первой Всероссийской переписи населения произведенной 28 января 1897 г. – С.-Петербург: Типография Н.Ныркина, 1905. – Т. 2. – 487 с.
- 2.116. *Полное* собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XX. 1900. Отделение I. От. № 17968 – 19504. – С-Петербург.: Гос. тип., 1902. – 1178 с.
- 2.117. *Полное* собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXV. 1905. Отделение 1. От. № 25605-21172 и дополнения. – С.Петербург.: Гос. тип, 1908. – 1156 с.
- 2.118. *Полное* собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т XXVI 1908. От. № 21173-28753 и дополнения. – С.-Петербург.: Гос. тип., 1909. – 1171 с.
- 2.119. *Полное* собрание законов Российской империи. Собрание третье Т. XXVII. 1907. Отделение I. От. № 28754 – 29943 и дополнения. – С.-Петербург: Гос. тип., 1910. – 1113 с.
- 2.120 *Полное* собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXIX. 1909. Отделение I/ От № 31330-32820 и дополнения. – С.-Петербург: Гос. тип, 1912. – 1061.
- 2.121. *Полное* собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXX. 1910. От. № 32883-34628 и дополнений. – С.-Петербург: Гос. тип., 1913. – 1435 с.
- 2.122. *Программы* политических партий и организаций России конец XIX – XX века: Сб. док. и ст. / Ред., сост. Г.Матвеев, В.Тумаринсон. – Ростов н /Д: Изд-во Рост. ун-та, 1992. – 240 с.
- 2.123. *Просвіта: історія та сучасність (1868-1898): Збірник матеріалів і документів / упор. В.Герман.* – К.: Просвіта, 1998. – 486 с.
- 2.124. *Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов.* В. 2 т. – К.: Гос. издательство политической литературы УССР, 1955. – Т. 1. – 798 с.

- 2.125. *Российские либералы: кадеты и октябристы: Документы, воспоминания, публицистика* / Сост. Д.Павлов, В.Шелохаев. – М.: РОССПЕН, 1996. – 303 с.
- 2.126. *Самостійна Україна*. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – 342 с.
- 2.127. *Секретный донос* Полтавського губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. – Полтава: Электрич. типография М.Амчиславского, 1917. – 11 с.
- 2.128. *1905 г на Украине*. Хроника и материалы. В 2 т. / Под ред. М.Мебеля. – Х.: Пролетарий, 1926. – Т.1. – 508 с.
- 2.129. *Третья Государственная Дума*. Фракция партии народной свободы в период 10 октября 1909 г. – 5 июня 1910 г.: В 2 ч. – СПб.: Государственная типография, 1910. – Ч. 2. Речи членов фракции в третьей сессий третьей Думы. – 182 с.
- 2.130. *Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програміві і довідкові матеріалі*. – К., 1993. – 132 с.

Література

3. Монографії, наукові збірники брошури, статті

- 3.131. *Авалов Н.* О единстве и нераздельности России // Русская мысль. – 1912. - № 1-2. – С. 8-13.
- 3.132. *Аврех А.* Столыпин и III Дума. – М.: Наука, 1968. – 520 с.
- 3.133. *Ананьич Б., Ганелин Р.* Витте С.Ю. // Вопросы истории. – 1990. - № 8. – С. 32-53.
3. 134. *Ананьич Б.* С.Ю. Витте и П.А. Столыпин – российские реформаторы ХХ столетия // Звезда. – 1905. - № 6. – С. 104-109.
- 3.135. *Антонович Д.* Триста років українського театру (1618-1919). – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 273 с.

- 3.136. *Бабенко О.* Орази інтелігенції у драматургії М. Старицького, М. Кропивницького, І.Карпенка-Карого // І.Карпенко-Карий. 150 від дня народження: Матеріали всеукраїнської міжвузівської наукової конференції. – Кіровоград: КДПІ, Управління культури Кіровоградського облвиконкому, 1995. – С. 7-10.
- 3.137. *Бабишкін О.* Володимир Самійленко. Літературно-критичний нарис. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 168 с.
- 3.138. *Барабан Л.* Старицька-Черняхівська Л. Тернистий шлях творчості. – Вінниця: Велес, 2003. – 90 с.
- 3.139. *Білоусенко О.* Гибель «Просвіт» // Украинская жизнь. – 1912. - № 1. – С. 29-39.
- 3.140. *Білецький Л., Дорошенко Д., Безкровний К.* Шкільництво й освіта під Російською окупацією в ХІХ – ХХ ст. // Енциклопедія українознавства: словникова частина. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 2047-2051.
- 3.141. *Биск И.* К вопросу о социальном составе населения г. Киева (По данным переписи 1917 г.). – К.: Типография рабочего кооператива «Жизнь», 1920. – 18 с.
- 3.142. *Богданов И.* Грамотность и образование в дореволюционной России и СССР. – М.: Статистика, 1964. – 195 с.
- 3.143. *Болабольченко А.* Гнат Хоткевич. Біографічні нариси. – К.: літопис, 1996. – 272 с.
- 3.144. *Бондаренко И.* Большевики Києва в первой русской революции (1905-1907 гг.). – К.: Издательство Киевского университета, 1960. – 283 с.
- 3.145. *Борисенко В., Непорожня Г.* Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1917 р. – К.: Видавництво НПУ ім. П. Драгоманова, 2001ю – 149 с.
- 3.146. *Бородин А.* Столыпин. Реформы во имя России. – М.: Вече, 2004. – 381 с.
- 3.147. *Брук С., Кабузан В.* Миграция населения в России XVIII – XX вв. // история СССР. – 1984. - № 4. – С. 41-59.
- 3.148. *Будилович А.* Может ли Россия отдать инородцам свои окраины? – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1907. – 75 с.

- 3.149. *Бузько Д.* Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1971. – 539 с.
- 3.150. *Бурмистова Т., Гусакова В.* Национальный вопрос в программе и тактике политических партий в России. 1905-1907 гг. – М.: Мысль, 1976. – 262 с.
- 3.151. *Василько.* Лист з Одеси // Рада. – 1908. - № 87. – С. 5.
- 3.152. *Васильченко В.* Микола Садовський і його театр. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і літератури УРСР, 1962. – 196 с.
3. 153. *Васькович В.* Шкільництво в Україні (1905-1920pp.). – К.: Український вільний інститут, 1996. – 359 с.
- 3.154. *Ващенко Г.* Проект системи освіти в самостійній Україні. – Мюнхен: Накладом ЦК СУМ, 1957. – 48 с.
- 3.155. *Вечорницький В.* З українського життя //літературно-науковий вісник. – 1914. – Т. 65. – Річник XVII. – Кн. 2. – С. 540-546.
- 3.156. *Вибори* до Державної Думи // Рада. – 1907. - № 230 (12 жовтня). – С. 3.
- 3.157. *Витте С.* Воспоминания: В 3 т. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905 г.). – 639 с.; Т.3. (17 октября 1905 г.). – 723 с.
3. 158. *Витте С.* Избранные воспоминания, 1849 – 1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
- 3.159. *Вітовський О.* Політичні репресії та релігійна ситуація на Галицькому Поділлі у першій чверті XX ст. // Політичні репресії на Поділлі в XX столітті: Матеріали між нар. наук-практ. конф. (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.). – Вінниця: Велес. – 2001. – С. 53-56.
- 3.160. *Великий Українець:* матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. Упоряд. і підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та прим. А.П.Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – 541 с.
- 3.161. *Винниченко В.* Відродження нації. - Київ-Відень: Видавництво Дзвін, 1920. – Ч. 1- 3.
- 3.162. *Власть и реформы: от самодержавия к советской России.* – С.-Петербург: Дмитрий Булавин, 1999. – 796 с.

- 3.163. *Вовк Л.* Громадсько-педагогічне співробітництво в Україні (етапи і особливості). – К., 1997 – 178 с.
- 3.164. *Волковинський В.* Організації великоросійських шовіністів в Україні // Український історичний журнал. – 1999. - № 3. – С. 63 – 74.
- 3.165. *Волович В., Юрченко О.* Україна: тенденції соціального розвитку // політологічні читання. – 1992. - № 32. – С. 128 – 143.
- 3.166. *Галаган М.* З моїх споминів: 80-ті роки до світової війни. – Ч. I – III. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 1. – 202 с.; Ч. 2. – 196 с.; Ч. 3. – 174 с.
- 3.167. *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. – Б. м.: Книгоспілка, 1926. – Т. 1. Революційна Українська Партія /РУП/. – 388 с.
- 3.168. *Гермайзе О.* Праці Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Кн. 32. – С. 31-37.
- 3.169. *Гернет Н.* История царской тюрьмы: В 6 т. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1954. – Т. 4. – 248 с.
- 3.170. *Гессен Н.* Исключительное положение. – СПб.: Юридический книжный склад «Право», 1908. – 410 с.
- 3.171. *Гетьманчук Я.* Темні хмари над Полтавою // Рада. – 1909. - № 3 (17 січня). – С. 4.
- 3.172. *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.
- 3.173. *Головченко В.* Від „Самостійної” України до Союзу визволення України: нариси з історії соціал-демократії початку XX ст. – Х.: Майдан, 1996. – 190 с.
- 3.174. *Голубенко П.* Україні і Росія у світі культурних взаємин. – К., 1993.
- 3.175. *Гордийчук Н.* Николай Леонтович. – К.: Музична Украина, 1977. – 136 с.
- 3.176. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації. – XIX – XX століття. – К.: Генеза, 1993. – 360 с.
- 3.177. *Грищенко М.* Великодержавна політика царського самодержавства в питанні освіти трудящих України // УІЖ. – 1968. - № 7. – С. 51-55.

- 3.178. *Гринченко Б.* На беспросветном пути. (Об украинской школе). – К.: Друкарня т-ва „Просвещение”, 1906. – 83 с.
- 3.179. *Гринченко Б.* Народні вчителі і вкраїнська школа. Відбиток з „Громадської думки”. – К.: З Друкарні Т-ва М.О.Гирич, 1906. – 32 с.
- 3.180 *Гринченко Б.* Тяжким шляхом. Про українську пресу. – К.: друкарня Т-ва Гирич, 1906. – 96 с.
- 3.181. *Грушевський М.* На новом пути (По-поводу думских выступлений по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1913. - № 7-8. – С. 5-14.
- 3.182. *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. – СПб: Типография «Общественная польза», 1907. – 291 с.
- 3.183. *Грушевский М.* Украинский вопрос. – СПб.: Тип. об-ва «Общественная польза», 1907. – 32 с.
- 3.184. *Грушевский М.* Украинство в России, его запросы и нужды (Глава из книги «Очерк истории украинского народа»). – СПб.: Изд-во «Общественная польза», 1906. – 48 с.
- 3.185. *Грушевський М.* З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня 1905-1906 рр. – К.: Друк. С.Кульженка, 1906. – 127 с.
- 3.186. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К.: Друкарня „С.В.Кульженко”, 1913. – 582 с.
- 3.187. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.
- 3.188. *Гуменюк А.* Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1993. - № 10. – С. 77-85.
- 3.189. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288с.
- 3.190. *Гусятников П.* Революционное студенческое движение в России. 1899 – 1907 гг. – М.: Мысль, 1971. – 264 с.

- 3.191. *Гутковський В., Крупський І., Федоришин П.* Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920 р.) генезис, проблематика виступів, державотворча функція / І.Крупський (заг. ред.). – Львів: ЛА „Піраміда”, 2001. – 196 с.
- 3.192. *Дей О., Тараненко М.* Переслідування І.Франка цензурою // Жовтень. – 1958. - № 5. – С. 97-101.
- 3.193. *Дей О., Ісаєвич Я., Коляда Г.* Книга і друкарство на Україні. – К.: Наукова думка, 1964. – 315 с.
- 3.194. *Деркач Б.* Степан Васильченко (життя і творчість). – К.: товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1957. – 48 с.
- 3.195. *Деякі питання правового статусу в законодавстві Російської імперії: Метод. посіб. до курсу „Історія держави і права України” / О.Лукашевич (уклад.), Ю.Бондарчук (уклад).* – Кіровоград: КНТУ, 2004. – 64 с.
- 3.196. *Діак І.* Українське відродження чи нова русифікація? Навч. посіб. – К.: Гран ослав, 2000. – 304 с.
- 3.197. *Діяльність П.Зілова, попечителя Київського шкільного округу // світло.* – 1912. - № 6. – С. 54-58.
- 3.198. *Демченко Е.* Сатирическая пресса Украины. 1905-1907 гг. – К.: Наукова думка, 1964. – 315 с.
- 3.199. *Дёготь В.* К вопросу о роли студенчества в революционном движении // Каторга Ир ссылка. – 1932. - № 2. – С. 155-182.
- 3.200. *Дневники императора Николая II.* – М.: Наука, 1991. – 502 с.
- 3.204. *Докладная записка о характере просветительной деятельности общества «Киевской Просвиты», заслушанная в заседании губернского по делам об обществах присутствия от 8 апреля сего года // Киевлянин.* – 1910. - № 100 (10 апреля). – С. 2-3.
- 3.202. *Донцов Д.* Русский либерализм и украинское движение // Украинская жизнь. – 1912. - № 5. – С. 7-16.
- 3.203. *Дорошенко В.* Українство в Росії: новіші часи. – Відень: СВУ, 1917. – 114 с.

- 3.204. *Дорошенко В.* „Просвіта” її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про „Просвіти” в інших країнах. – Філадельфія: Молода Просвіта ім. митрополита А.Шептицького, 1959. – 102 с.
- 3.205. *Дорошенко Д.* Україна в 1906 р. // Україна. – 1907. – Кн. 1. – С. 1-29.
- 3.206. *Дорошенко Д.* З українського життя // Україна. – 1907. – Кн. II. С. 97-101.
- 3.207. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914 роки). – Вінніпег: Видавнича спілка „Тризуб”, 1949. – 167 с.
- 3.208. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920): В 4 ч. – Мюнхен: „Українське видавництво”, 1969. – 543 с.
- 3.209. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. У 2 т. – К.: Глобус, 1991. - Т. 2. – 350с.
- 3.210. *Драбкина Е.* Национальный и колониальный вопрос в царской России. – М.: Издательство коммунистической академии, 1930. – 183 с.
- 3.211. *Дроб'язко М.* Українська національна школа: витоки і сучасність. – К.: Академія, 1997. – 181 с.
- 3.212. *Дучинський А.* Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 років // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 238 - 318.
- 3.213. *Дурилін С. М.* Заньковецька. Життя і творчість. 1860 – 1934. – К.: Мистецтво, 1955. – 520 с.
- 3.214. *Дякин Н.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (ХІХ – начало ХХ века) / И.Лукиянов (подгот.). – СПб, 1998. – 1000 с.
- 3.215 *Дяченко В.* Микола Лисенко. Життя і діяльність. – К.: Музична Україна, 1968. – 120 с.
- 3.216. *Євселевський С., Фарина С.* „Просвіта” в Наддніпрянській Україні. історичний нарис. – К.: Просвіта, 1993. – 127 с.
- 3.217. *Ефремов С.* Наследие Столыпина и господа наследники // Украинская жизнь. – 1912. - № 1. – С. 88 – 96.

- 3.218. *Єфремов С.* З російського життя // Нова громада. – 1906. - № 4. – С. 155-172.
- 3.219. *Єфремов С.* Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.
- 3.220. *Єфремов С.* Вибране: Статті. Наукові розвідки, монографії / Е.Соловей (упор. передмова та прим.). – К.: Наукова думка, 2002. – 757 с.
- 3.221. *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. – К.: Республіканська асоціація україно знавців, 1991. – 368 с.
- 3.222. *Животко А.* Історія української преси: Навч. посіб. / М.Тимошик (упоряд). – К.: НВЦ „Наша культура і наука”, 1999. – 368 с.
- 3.223. *Жовтобрюх М.* Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1970. – 302 с.
- 3.224. *Жулинський М.* Із забуття в безсмертя: (Сторінки призабутої спадщини). – К.: Дніпро, 1990. – 447 с.
- 3.225. *Заволока М.* Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX ст. – К.: Видавництво київського університету, 1971. – 105 с.
- 3.226. *Зайцева Л.* Аграрная реформа П.Столыпина в документах и публикациях конца XIX – начала XX века. – М.: РАН; Институт экономики, 1996. – 178 с.
3. 227. *Залізняк М.* Російська Україні і її відродження. – Львів, 1910.
- 3.228. *Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке.* – Харьков, 1915. – 15 с.
- 3.229. *Заява членів Державної думи про заведення вкраїнської мови в початкових школах на Україні // Рідний край.* – 1908. - № 15. – С. 2.
- 3.230. *Зорин В., Аманжолова Д., Кулешов С.* Национальный вопрос в государственных думах России (опыт законотворчества). – М.: Информ. издат. агентство «Русский мир», 1999. – 502 с.
- 3.231. *Зырянов П.* Столыпин П.А. // Вопросы истории. – 19910. - № 8. – С. 54-77.
- 3.232. *История педагогики и образования От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учеб. пособие для педвузов / Под ред. Пискунова А.* – 2-е изд. – М.: Творческий центр «Сфера»

- 3.233. *История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 5: Украина в период империализма (Начало XX века).* – 560 с.
- 3.234. *Іванишин В., Радевич-Вінницький Я.* Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. – 4-е вид. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 218 с.
- 3.235. *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816-1923 рр.): Історико-бібліографічний етюд. – К.: Державне видавництво України, 1926. – 78 с.
- 3.236. *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816-1916. – Х.; К: Держвидав, 1930. – 288 с.
- 3.327. *Іохінов Б.* Революційні події в Катеринославі у жовтні-грудня 1905 р. // Революція 1905-1907 рр. на Україні (до 50-річчя Першої російської революції). – Наукові записки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Т. 6. – С. 140-157.
- 3.238. *Історія Одеського університету за 100 років (1865-1965).* – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 423.
- 3.239. *Історія педагогіки.* Навч. посібник для пед. інститутів. – К.: Вища школа, 1973. – 447 с.
- 3.240. *Історія України.* Курс лекцій. У 2 кн. – К.: Либідь, 1992. – Кн. 2. – 464 с.
- 3.241. *Історія України:* Навч. посіб. / В.Верстюк, О.Гарань, О.Гуржій, В. Даниленко та ін. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.
- 3.242. *Історія української музики.* В 6 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 3. – 421 с.
- 3.243. *Йосипенко М.* М.Л.Кропивницький. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва музичної літератури УРСР, 1958. – 333 с.
- 3.244. *Кабузан В., Махнова Г.* Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1775 – 1959 гг. // История СССР. – 1965. - № 1. – С. 28-37.
- 3.245. *Калениченко Н.* М.Коцюбинський. Нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1984. – 189 с.
- 3.246. *Камішинікова В.* Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (кінець XIX – початок XX ст.) // Культурно-освітня робота: республікансько-міжвідомчий збірник. – 1993. - № 8. – С. 85 – 90.

- 3.247. *Каппелер А.* Структура українського національного руху в Російській імперії // сучасність. – 1992. - № 7. – С. 48-56.
- 3.248. *Каппелер А.* Национальное движение и национальная политика в Российской империи: опыт систематизации // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений. – М.: Наука, 1999. – 451 с.
- 3.249. *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. Возникновение. История Распад. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
- 3.250. *Кармазіна В.* Леся Українка. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. – 416 с.
- 3.251. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
- 3.252. *Киевский университет.* – К.: Вища школа, 1984. – 204 с.
- 3.253. *Київський політехнічний інститут: нарис історії /* Беляков Г., Василенко Є., Волков та ін. / М.З.Згуровський (гол. ред.). – К.: Наукова думка, 1995. – 320 с.
- 3.254. *Кизченко В.* Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К.: Наукова думка, 1984. – 190 с.
- 3.255. *Кізченко В., Ткачук А.* Діяльність Харківського товариства поширення у народі грамотності // УІЖ. – 1985. - № 12. – С. 81-87.
- 3.256. *Кисельов О.* Павло Грабовський. Життя і творчість. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1959. – 284 с.
- 3.257. *Кисіль О.* Український театр. – К.: Мистецтво, 1968. – 259 с.
- 3.258. *Кобилянський В.* Поезії. – К.: Радянський письменник, 1959. – 349 с.
- 3.259. *Когон Е.* Крестьянское движение в Екатеринославском уезде в 1905 г. // Літопис революції. – 1928. - № 6. – С. 169-229.
- 3.260. *Колесник В. Рафальський О., Тимошенко О.* Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах і діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900 – 1907. – К.: Стилос, 1998. – 227 с.

- 3.261. *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів 1897 – 1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП). /М.Антонович (ред). – Торонто: Срібна Сурма, 1972. – 223 с.
- 3.262. *Коломієць Т.* Театр Саксаганського і Карпенка-Карого. – К.: Мистецтво, 1987.
- 3.263. *Константинов Н., Струменский В.* Очерки по истории начального образования в России. – М.: Государственное учебное педагогическое издательство, 1953. – 272 с.
- 3.264. *Конспекти лекцій „Укаїна в складі Російської й Австро-Угорської імперій” і „Національно-визвольні рухи” (кінець XVIII – початок XX ст.) з дисципліни „Історія України”:* / П.Рудик (авт. укл.), П.Шморгун (авт. укл.). – К.: УДУХТ, 1995. – 80 с.
- 3.265. *Корнієвська О.* Участь української інтелігенції у відродженні українського друкованого слова (1890-1905) // Україна XX століття: культура. ідеологія, політика. – К. 1996. – Випуск. 2. – С. 3-11.
- 3.266. *Королёв Ф.* Народное образование России накануне февральской революции 1917 г. // Советская педагогика. – 1952. - № 2. – С. 47-42.
- 3.267. *Королёва Н.* Первая российская революция и царизм. Совет министров России в 1905-1907 гг. – М.: Наука, 1982. – 184 ч.
- 3.268. *Корш Ф.* Об украинском национальном возрождении (ответ на анкету «Украинской жизни») // Украинская жизнь. – 1913. - № 1. – С. 14 – 25.
- 3.269. *Корш Ф.* и украинское Евангелие // Украинская жизнь. – 1915. - № 3-4. – С. 106 – 110
- 3.270. *Коцюбинський М.* Твори. В 7 т. – К.: Наукова думка. 1975. – Т.6. – 311 с.
- 3.271. *Кравець В.* Історія української школи і педагогіки. – Тернопіль: видавництво „Тернопіль”, 1994. – 357 с.
- 3.272. *Красильникова О.* Історія українського театру XX ст. – К.: Либідь, 1999. – 208 с.

- 3.273. *Кревецкий И.* Перша газета України. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1927. – 15 с.
- 3.274. *Кропивницький М.* Твори. В 6-ти т. – К.: Держлітвидав, 1960. – Т. 6. – 671 с.
- 3.275. *Кузьмин М.* Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. – Челябинск: Южно-уральское книжное издательство, 1971. – 278 с.
- 3.276. *Куп'янський Й.* Літопис життя і творчості М.Коцюбинського. – К.: Наукова думка, 1965. – 587 с.
- 3.277. *Курас И.* Торжество пролетарського интернаціоналізма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – 316 с.
- 3.278. *Курас И.* Повчальний урок історії (ідейно-політичне банкрутство української соціал-демократичної робітничої партії. – К.: Політвидав України, 1986. – 185 с.
- 3.279. *Курлов П.* Гибель императорской России. – Современник, 1992. – 255 с.
- 3.280. *Лавров П.* «Временные правила» (студенческое движение в Киевском университете 1900 – 1901 гг.) // Советское студенчество. – 1936. - № 1. – С. 78 – 80.
- 3.281. *Лавров Ю.* Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України // Український історичний журнал. – 1996. - № 6. – С. 3-16.
- 3.282. *Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.* Історія господарства Україна і світ: Підруч. для студ. вузів / Б.Лановик (ред.). – К.: Вища школа, 1995. – 480 с.
- 3.283. *Левадний І.* Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби // Російщення України: науково-популярний збірник. / За ред. Л.Полтави. – Репродуктивне видання. – К.: Видання Українського конгресу комітету Америки Ради оборони і допомоги Україні, 1992. – С. 252 – 406.
- 3.284. *Левицька Н.* Академічний студентський рух в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – К.: Тов-во „Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 47 с.
- 3.285. *Лейкина-Свирская В.* Российская академия в борьбе за равноправие украинского языка // Мовознавство. – 1949. - № 7. – С. 60-71.

- 3.286. *Лисенко О.* „Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К.: АН УРСР Інститут історії, 1990. – 34 с.
3. 287. *Лист М.* Коцюбинського // Слово і час. – 1991. - № 11.
- 3.288. *Лисяк-Рудницький І.* Нариси з історії нової України. – Львів: Меморіал, 1991. – 101 с.
- 3.289. *Лобановський Б., Говдя П.* Українське мистецтво другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Мистецтво, 1989. – 206 с.
- 3.290. *Лось Ф.* Грудневе збройне повстання на Україні // Революція 1905-1907 рр. на Україні (до 50-річчя Першої російської революції). – Наукові записки. – К.: Видавництво АН УРСР, 1955. – Т. 6. – 67-92.
- 3.291. *Лось Ф.* Україна в роки Столипінської реакції. Нариси з історії України. – АН., Інститут історії України, 1944. – Випуск II. – 140 с.
- 3.292. *Лось Ф.* Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце ХІХ и в начале ХХ ст. – 1904 г.). – К.: Госполитиздат, 1955.- 332 с.
- 3.293. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава. – (Праці / укр. наук. інститут; Т.6. Сер.: Мемуари; Кн.. 1), 1932. – Ч. 1. – 286 с.
- 3.294. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава. – (Праці/ укр. наук. інститут; Т.12. Сер.: Мемуари; Кн. 3), 1933. – Ч. 2. – 490 с.
- 3.295. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава. – (Праці/ укр. наук. інститут; Т 12. Сер.: Мемуари; Кн. 4), 1934. – Ч.4 . – 396.
- 3.296. *Лубенець Т.* Заборона вистави для вшанування І.Карпенка-Карого // Рада 1907. - № 244 (31жовтня). – С. 3.
- 3.297. *Любар О. Стельмахович М., Федоришин Д.* Історія української педагогіки. – К.: Інститут змісту і методів навчання МО України, 1999. – 356 с.
- 3.298. *Львов К.* Совместное обучение в прошлом и настоящем // Советская педагогика. – 1945. - № 10. – С. 38 - 46.
- 3.299. *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917-1920 рр. – Прага, 1942. – Т. 1. – 212 с.
- 3.300. *Мазепа І.* Підстави нашого відродження: В 2 ч. – Прага, 1949. – Ч. 1. - 250 с.

- 3.301. *Малий В.* Український національний рух на Поділлі у 1907-1914 рр. // національні та етнонаціональні процеси в Україні”. Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців. – Чернівці, 1997. – С. 62- 63.
- 3.302. *Материалы* к вопросу о земельной политике на Украине // Украинский коммунист. – 1949. - № 1. – С. 35-43.
- 3.303. *Миллер А.* Россия и Украина в XIX – начале XX в.: не predetermined история // Украина и Россия: общества и государства. – М.: Права человека, 1007. – С. 71-88.
- 3.304. *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
- 3.305. *Михутин И.* Украинский вопрос в России: конец XIX – начало XX века. – М.: РАН; Институт славяноведения, 2003. – 287 с.
- 3.306. *Міхновський М.* Самостійна Україна. – Львів, 1991
- 3.307. *Мірошниченко Н.* Модернізм в українській драматургії початку XX ст. // Український театр XX століття. – К.: ЛВД, 2003. – С. 4-35.
- 3.308. *Нагаєвський І.* Історія України XX ст. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.
- 3.309. *Нариси* з історії українського національного руху. Ред. В.Сарбей. – К., 1994. – 200с.
- 3.310. *Нариси* історії української інтелігенції (перша половина XIX ст.): У 3 кн. / Авт. кол: С.Білоконь та ін. – К.: АН України, Інститут історії України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.
- 3.311. *Народное* образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма. Сборник научных трудов. Под ред. Э.Днепров. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1980. – 294 с.
- 3.312. *На Украине* и вне её. Запрещение украинских изданий // Украинская жизнь. – 1915. - № 1. – С. 72-76.
- 3.313. *На Украине* и вне её. С учительских курсов // Украинская жизнь. – 1912. - № 7-8. – С. 108-128.

- 3.314. *На Украине и вне её. Шевченковская хроника // Украинская жизнь.* – 1914. - № 2. – С. 141 -153.
- 3.315. *На Украине и вне её. Циркуляр Деревницкого // Украинская жизнь.* – 1915. - № 11-12. – С. 124-160.
- 3.316. *Новицкий В.* Из воспоминаний жандарма. – М.: Прибой, 1929. – 284 с.
- 3.317. *Новороссийский университет в воспоминаниях современников: Сборник воспоминаний / Авт.-сост. Ф.Самойлов.* – О.: Астро Принт, 1999. – 295 с.
- 3.318. *Обговорення відповіді на тронну промову // Громадська думка.* – 1906. - № 102 (бравня). – С. 1-2.
- 3.319. *Общество благоустройства и охраны могилы украинского поэта Т.Г.Шевченка // Рада.* – 1910. - № 82 (10 квітня). – С. 2.
- 3.320. *Огієнко І.* (митрополит Іларіон). *Українська культура.* – К.: Наша культура і наука, 2001. – 342 с.
- 3.321. *Октябрьские и декабрьские события в Харькове в жандармском освещении (документы) // Летопись революции.* – 1924. - № 1 (6). – С. 247-257.
- 3.222. *Олійник В.* До біографії А.Я.Шабленка (за невідомими архівними матеріалами) // *радянське літературознавство.* – 1975. № 6. – С. 44-54.
- 3.323. *Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т.* *Українське наукове товариство. 1907-1921 роки / НАН України; Інститут історії України,* 1998. – 243 с.
- 3.324. *Орлов В.* Студенческое движение // *Красный архив.* – 1936. - № 2 (75). – С. 83-85.
- 3.325. *Ососков А.* Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917) – М.: Просвещение, 1892. – 208 с.
- 3.326. *Очерки истории коммунистической партии Украины.* – 4-е изд. – К., 1977.
- 3.327. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начала XX в. / Под ред. Э Днепрова, С.Егорова, Ф.Паначича, Б.Тебиева.* – М.: Педагогика, 1991. – 446 с.

3. 328. *Павко А.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – лютий 1917 р.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К.: Видавництво „Іван Федоров”, 1999. – 248 с.
- 3.329. *Панченко В.* Секрети Валуєвського циркуляра 1863 року // *Україна incognita* / За ред. Д.Івшиної. – 3-є видання. – К.: Укр. прес. група, 2004. – С. 198-203.
- 3.330. *Панченко В.* Емський луг // *Україна incognita* / За ред. Д.Івшиної. – 3-є вид. – К.: Укр. прес. група, 2004. – С. 203-207.
- 3.331. *Пархоменко Л.* К.Г.Стеценко. – К.: Музична Україна, 1973. – 265 с.
- 3.332. *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2000. – 346 с.
- 3.333. *Первый* штурм царизма. 1905-1907 гг. – М: Мысль, 1986. – 251 с.
- 3.334. *Періодичні* видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838-1917 рр.): Список / НАН України; М.Сидоренко та ін. – Л; К; Львів наук. б-ка В. Стефаника, 1995. – 153 с.
- 3.335. *Періодичні* видання Полтави та Полтавської губернії (1838-1917 рр.): Список / Н.М.Сидоренко (упорядн.). – Л.К.: Львів. наук. б-ка ім. в Стефаника, 1996. – 126 с.
- 3.336. *Петлюра С.* „Ідейна” боротьба з українством // *Слово*. – 1908. - № 16 (20 квітня). – С. 2-5.
- 3.337. *Петлюра С.* Київські професори і домагання українських кафедр // *Рада*. – 1907. - № 8. – С. 2.
- 3.338. *Петровський Г.* Вибрані статті і промови. – К.: Вид-во політ. літ. України, 1974. – 416 с.
- 3.339. *Пиналов С., Чернявський В., Вноградов А.* История культурно-просветительной работы в СССР. – К.: Вища школа, 1983. – 263 с.
- 3.340. *Пивоваров М.* Панас Мирний (життєвий і творчий шлях). – К.: Дніпро, 1982. – 171 с.
- 3.341. *Півторадні В.* Архип Тесленко. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1982. – 95 с.

- 3.342. *Погребеник Ф.* Лесь Мартович. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1971. – 195 с.
- 3.343. *Погрібний А.* Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. – К: Дніпро, 1988. – 269 с.
- 3.344. *Подольський Б.* Маклаков Н. Как губернатор в борьбе с украинством // Украинская жизнь. – 1915. - № 8-9. – С. 44-48.
- 3.345. *Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: В 2 т.* – М.: ТЕРА, 1996. – 656 с.
- 3.346. *Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / За ред. І.Кураса.* – К.: Генеза, 2002. – Т. 1. На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.). – 424 с.
- 3.347. *Політична історія України / За ред. Г.Швидько.* – Дніпропетровськ: Нац. гірнич. академія України, 2002. – 259 с.
- 3.348. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. 1900 -1923 рр. – К.: Либідь, 1992. – 136 с.
- 3.349. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2 т. – К.: Либідь, 2002. – Т. 2. – 630 с.
- 3.350. *Полянский Н.* Эпопея военно-полевых судов 1906-1907 гг. – М.: Изд-во политкаторжан, типография московского полиграфического института, 1934. – 109 с.
- 3.351. *Полянский Н.* Царские военные суды в борьбе с революцией 1905 гг. – М.: Изд-во московского университета, 1958. – 240 с.
- 3.352. *Потик В.* Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Думу. – К.: Наукова думка, 1989. – 100с.
- 3.353. *Портной И.* Студенческое движение в Одесском университете за 75 лет (1865 – 1940). - О.: Типография Одесского Государственного университета, 1940. – С. 69-118.
3. 354. *Постанова сенату в справі українського товариства // Рада.* – 1911. - № 52. – С. 3.

- 3.355. *Поступейко М.* Про жандармські переслідування І.Карпенка-Карого // Радянське літературознавство. – 1959. - № 5. – С. 110-114.
- 3.356. *Прибытие* в Одессу графа А.Коковницына с царским подарком // Киевлянин. – 1908. - № 80 (20марта). – С. 5.
- 3.357. *Приходько В.* Під сонцем Поділля: Спогади. – 3 вид. – Мюнхен Українська трибуна, 1948. – С. 157 с.
- 3.358. *Прокопович В.* Народна школа і рідна мова на Вкраїні // Світло. – 1914. - № 7-8. – С. 34-37.
- 3.359. *Пчілка О.* Микола Лисенко (спогади і думки) // ЛНВ. – 1913. – Річник XVI. – Кн. II. – Т. LXI/ - С/ 235-254/
- 3.360. *Колісник В.Ф., Надтонка О.М.* Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття). – К.: Хрещатик, 2002. – 164 с.
- 3.361. *Рашин А.* Грамотность и народное просвещение в России в XIX и начале XX века // Исторические записки. – 1951. - № 37. – С. 29-36.
- 3.362. *Реєнт О.* Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). – К., 2003. – 338 с.
- 3.363. *Реєнт О.* Проблеми історії України XIX – на початку XX століть. збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст.- К, 2000. – 262 с.
- 3.364. *Реєнт О.* Актуальні проблеми історії України // Україна соборна. Зб. наук. статей. – Вип.1. // Україна соборна. Зб. наук. статей. Вип. 1. – К., 2004. – С. 6-22.
- 3.365. *Речь*, сказання протоиереєм Г.Я.Прозоровим в Киевском отделе Руського собрания // Киевлянин. – 1908. - № 340 (8декабря). – С. 3-4.
- 3.366. *Риш А.* Из жизни «Спилки» // летопись революции. – 1923. - № 5. – С. 126-135.
- 3.367. *Риш А.* Очерки по истории «Спилки» // Летопись революции. – 1925. - № 3. – С. 77-107.
- 3.368. *Риш. А.* Очерки по истории социал-демократической «Спилки». – Х.: Изд. «Пролетарий», 1926. – 142 с.

- 3.369. *Рідний край*: Навчальний посібник з народознавства / За ред. Прокопенка. – Х.: ХДПУ, 1999. – 527 с.
- 3.370. *Рождественский С.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902). – СПб.: Министерство народного просвещения, 1902. – 785 с.
- 3.371. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки.* – К.: Радянська школа, 1991. – 380 с.
- 3.372. *Русанівський В.* Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2002. – 424 с.
- 3.373. *Русова С.* Современные школьные нужды в Украине // Украинский вестник. – 1906. - № 2. – С. 115-122.
- 3.374. *Русова С.* Справа народної освіти на Україні // Світло. – 1911. – № 1. – С. 52 – 63.
- 3.375. *Русова С.* Нова школа // Світло. – 1914. – Кн. 7-8. – С. 3-16
- 3.376. *Русова С.* Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
- 3.377. *Савченко А.* Заметки // Киевлянин. – 1908. - № 89 (29 марта). – С. 1-2.
- 3.378. *Савицкая Л.* Художественная культура Украины. Вторая половина XIX – начало XX вв: Конспекты лекций по курсу «Украинская и мировая культура». – Харьков: НТШ «ХПИ», 2002. – 50 с.
- 3.379. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876. – Х., К: Держ. вид. України, 1930. 415 с.
- 3.380. *Садовський В.* Украинский вопрос в третьей Думе // Украинская жизнь. – 1912. - № 6. – С. 4 – 27.
- 3.381. *Саксаганський П.* Театр і життя. Мемуари. – Харків: Рух, 1932. – 192 с.
- 3.382. *Самарцев М.* Чорносотенці на Україні (1905-1917 рр.) УІЖ. – 1992. - № 1. – С. 90-98.
- 3.383. *Сарбей А.* Національне відродження України // Україна крізь віки: В 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 9. – 335 с.

- 3.384. *Сахновский-Панкеев В.* Украинский театр в период революции // Первая русская революция и театр. Статьи и материалы. – М.: Искусство, 1956. – С. 266-295.
- 3.385. *Свідзінський М.* Селянські спілки на Україні в революції 1905 р. // літопис революції. – 1929. - № 2. – С. 145-171.
- 3.386. *Серополко С.* Наследство господина Кассо // Украинская жизнь. – 1915. - № 2. – С. 16-19
- 3.387. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
- 3.388. *Сидоренко О.* Нездійснені видання. Анотований покажчик нереалізованих проєктів україномовних періодичних органів кінця ХІХ – початку ХХ століття. – К.АН УРСР, Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського, 1990. – 72 с.
- 3.389. *Сидоровнин Г.* П.А.Столыпин. Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862-1911). – Саратов: Культурный центр им. П.А. Столыпина, 2002. – 600 с.
- 3.390. *Симонова М.* Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М.: Наука, 1987. – 252 с.
- 3.391. *Смирнов А.* Государственная Дума Российской империи 1900 – 1917: Историко-правовой очерк. – М.: Книга и бизнес, 1998. – 624 с.
- 3.392. *Спиридович А.* Записки жандарма с предисловием и под ред. С.Пионтковского. – М.: Худ. лит., 1991. – 268 с.
- 3.393. *Старицька-Черняхівська Л.* Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / М. Жулинський (гол. ред.). – К.: Наукова думка, 2004. – 839 с.
- 3.394. *Стебницький П.* Очерк истории действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности. – Украина. – 1993. – Вип. 26-27. – С. 94 - 10.
- 3.395. *Степанов С.* Чёрная сотня в России. 1905-1914 гг. – М.: Издательство ВЗПИ А/О „РОСВУЗНАУКА”, 1992. – 330 с.
- 3.396. *Степанович Е.* Про участь демократичного студентства вищих спеціальних навчальних закладів України у революції 1905-1907 рр. // УІЖ. – 1984. - № 3. – С. 121-127.

- 3.397. *Стеценко Л.* Карпенко-Карий (Тобілевич). Життя і творча діяльність. – К.: Держ. видав. образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. – 306 с.
- 3.398. *Стороженко А.* Происхождение и сущность украинофильства. – К.: Типография С.В.Кульженко, 1912. – 64 с.
- 3.399. *Столыпин П.* „Нам нужна великая Россия...” (Речи в Государственном совете 1907-1908 гг.). – Воронеж: ИРВА, 1991. – 16 с.
3. 400. *Струве П.* На разные темы // Русская мысль. – 1911. - № 1. – С. 175-178
- 3.401. *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Русская мысль. – 1912. - № 1. С. 175-178.
- 3.402. *Субтельний О.* Україна: історія. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
- 3.403. *Судьба* житомирской «Просвиты» // Украинская жизнь. - № 2. – С. 99 -104.
- 3.404. *Сучков И.* Судьба опасной реформы // Народное образование в России. Российский альманах. – М. 2000. – С. 317-321
- 3.405. *Тобілевич Б.* П.К.Саксаганський. – К.: Держ. вид. образотворчого мистецтва і літератури УРСР, 1957. – 328 с.
- 3.406. *Телешун С.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XIX століття. – К., 1996. – 130 с.
- 3.407. *Украинская* государственность в XX веке: Историко-политический анализ/ В.Адамский, Б.Андресюк и др. – Н.: Наукова думка, 1996. – 463 с.
- 3.408. *Украинский* вопрос. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». – М: Задруга, 1915. – 164 с.
- 3.409. *Украинский* сепаратизм в России. Идеология национального раскола: сборник. – М.: Москва, 1998. – 430 с.
- 3.410. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси:* В 3 т. – К.: Наукова думка, 2004. – Т.1. Українські проекти в Російській імперії. – 501 с.
- 3.411. *Українка Л.* Сюжети з життя в ілюстраціях і документах. – К.: Спалах, 2001. – 168 с.

- 3.412. „Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.): Колект. наукова монографія у 3 ч. За ред. В.Сарбея. – К., 1999
- 3.413. *Українське питання* / М. Тимошик (укл). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1997. – 218 с.
- 3.414. *Українки в історії* / С.Андрусів, Ю.Багаліка, Богачевська-Хомяк М. та ін. – К.: Либідь, 2004. – 326 с.
- 3.415. *Український драматичний театр: Нариси історії*. В 2 т. / За ред. М.Рильського. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – 519 с.
- 3.416. *Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку XX ст..* / За ред. О.Дея. – К.: Наукова думка, 1967. – 371 с.
- 3.417. *Українські політичні партії XIX – XX століття: Програмові і довідкові матеріали* / Упоряд. В. Шевченко. – К.: Консолтинг Фенікс, 1993. – 336 с.
- 3.418. *Фадеев А. Одесский университет в 1900 – 1917 гг. // Одесский университет за 75 лет (1865-1940).* – О.: Типография Одесского Гос. ун-та, 1940. – С. 49-68
- 3.419. *Фалеев Н. Россия под охраной // Былое. № 11-12 С. 250-294.*
- 3.420. *Фармаковский В. Начальная школа министерства народного просвещения.* – СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1900. – 130 с.
3. 421. *Феденко П. Український рух у XX столітті.* – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
- 3.422. *Федун В. М.Коцюбинский і царська цензура // Радянське літературознавство.* – 1940. - № 5-6. – С. 295-318.
- 3.423. *Харковец. До українських лекцій в Харківському університеті // Рада.* – 1907. - № 244 (31 жовтня). – С. 1.
- 3.424. *Харьковский государственный университет им. А. Горького за 150 лет.* – Х.: Из-во Харьковского ун-та, 1955. – 387 с.
- 3.425. *Хрестоматія з історії Української РСР (1861-1917 рр.). Посібник для вчителів.* В 3 т. – К.: Радянська школа, 1961. – Т. 2. – 642 с.
- 3.426. *Царская цензура о произведениях украинского писателя И.Франко. Вводная статья Полянской // Красный архив.* – 1940. – Т. 1. – С. 248-263.

- 3.427. *Чайковский Ю.* Так обирали колись. – К.: Молодь, 1957. – 29 с.
- 3.428. *Чарнолуський В.* Основные вопросы организации школы в России. – СПб.: типография М.А.Александрова, 1909. – 130 с.
- 3.429. *Черкасенко С.* Українське життя в Росії в 1912 р. // ЛНВ. – 1913. Т. LXI. – Кн. 1. С. 183-193.
- 3.430. *Черкаський В.* Панас Мирний біографія. – К.: Наукова думка, 1973. – 392 с.
- 3.431. *Черкунов А.* Революционное движение среди крестьянства на юге России и социал-демократия // Каторга и Ссылка. – 1925. - № 2. – С. 103-117.
- 3.432. *Чехов Н.* Русский язык в школах Малороссии // Вестник Воспитания. – 1925. - № 7-8. – С. 117-123.
- 3.433. *Чехов Н.* Всеобщее обучение // Русская школа. – 1906 - № 12. – С. 102-119.
- 3.434. *Чехов Н.* Народное образование в России с 60-х годов XIX века. – М.: Кн-во «Польза», 1912. – 224 с.
- 3.435. *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907). / В.Шевчук (передм.). – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
- 3.436. *Чурбанов В.* П.А.Столыпин: быль и небылицы // Российская федерация. – 2000. - № 13. – С. 76-80.
- 3.437. *Чупринка Г.* Поезії. – К.: Радянський письменник, 1991. – 495 с.
3. 438. *Шевелів Б.* М.Коцюбинський і департамент поліції // Життя і революція. – 1928. – С. 136-146
- 3.439. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині XX століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.
- 3.440. *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К.: Типография Т-ва И.Н.Кушнарёв и К, 1913. – 160 с.
- 3.441. *Щеголев С.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К.: Типография Т.-ва И.Н. Куш нарев и К., 1912. – 588 с.
- 3.442. *Штепа М.* Московство: його походження, зміст й історична тяглість. – Дрогобич; Львів: Відродження, 2003. – 350 с.

3. 443. *Якименко М.* Економічна основа українського національно-визвольного руху // сучасність. – 1995. - № 7-8. С. 118-123.

3.444. *Якименко М.* Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – поч. XX ст. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. – 129 с.

3.445. *Ярмиш О.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Х.: Консул, 2001. – 284 с.

3.446. *Ярмиш А.* Судебные органы царской России в период империализма / 1900 – 1917 гг. / Учебное пособие. – К.: УМКВО, 1990. – 92 с.

4. Автореферати дисертацій

4. 447. *Доморослий В.* Діяльність української парламентської громади в I та II Державній Думі (1906-1907 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 18 с.

4.448. *Румянцева С.* Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1994. -19 с.

4.449. *Щербак Н.* Національна політика царизму у правобережній Україні в кін. XIX – на поч. XX ст. (за матеріалами звітів місцевих державних установ). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 20 с.

4.450. *Дорошук Н.* Український культурно-національний рух в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1996. – 17 с.

4.451. *Сінницький А.* Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900 – 1914). – Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1997. – 19 с.

4.452. *Білокінь О.* Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906 – 1917). – Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2001. – 20 с.

4.453. *Драч О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861 – 1917 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Х, 2002. – 17 с.

4.454. *Петренко І.* Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884 – 1917 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2005. – 20 с.

4.455. *Загребельна Н.* Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни. – Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2004. – 20 с.